

Efil Journal

Efil Ekonomi Araştırmaları Dergisi

Efil Journal of Economic Research

Türkiye Ekonomisinde Yapısal Değişim, Hizmetleşme Eğilimleri ve
Sektörel Bağlantılar 10

Emine Tahsin

Türkiye Ekonomisinin Bitmeyen Çilesi: Kronik İstikrarsızlık 40

Mustafa İsmihan

Türkiye'nin Deprem Gerçeğiyle Yüzleşmesi: Ekonomik Büyüme ve
Gelir Eşitsizliği Üzerine Analizler 60

Burcu Türkcan

Yeni Türkiye'nin Yeni Sineması Neden Taşralı?..... 82

Çiğdem Boz, İhsan Koluacı

Kadın Yoksulluğu ve Sosyal Dayanışma Kooperatifleri 96

Başak Karşıyakalı, Sercan Köksal, Dilek Aykut Seymen

A Life Cycle Analysis of Income and Consumption Inequality in
Türkiye 130

İsa Sağbaş, Uğur Akkoç

Gelir Dağılımı Adaletsizliğinin Vergiler Üzerinden İncelenmesi:
Panel Granger Nedensellik Analizi 146

Ayşe Nur Çırak

Sahibi/Owner: Eflatun Basım Dağıtım Yayıncılık Danışmanlık Yatırım ve Tic. Ltd. Şti. Adına; Fethiye Çolak

On Behalf of Eflatun Printing Distributing Publication
Consulting Investment and Trade Ltd. Co.; Fethiye Çolak

Publishing Director/Yayın Yönetmeni: Serenay Diraz

İdare Yeri/Place of Management: Bağcılar Mahallesi, Şemsettin Günaltay Caddesi
283. Sokak Ata Apt. No: 9/7 06660
Çankaya/ANKARA - TÜRKİYE
Telefon : (+90 312) 442 52 10 - 11
GSM : (+90 541) 232 00 95
E-posta : info@efiljournal.com

Baskı Tarihi/Date of Issue: December / Aralık 2024

Tasarım/Design: Ferhat Önder

Basım Yeri/Printed By: Vadi Grafik Tasarım ve Reklamcılık Ltd. Şti. İvedik Org. San.
1420. Cad. No: 58/1 Yenimahalle/ANKARA
Tel: 0 312 395 85 71
Matbaa Sertifika No: 47479

ISSN: 2619-9580

EISSN: 2667-8012

Yayın Türü/Publication Type: Yaygın Süreli Yayın/Quarterly Publication

Etki Faktörü/Impact Factor:

EBSCO

Dizinler/Index: CiteFactor Academic Scientific Journal
DRJI Directory of Research Journals Indexing
Academic Resource Index ResearchBib

Yayın İlkeleri

Efil Journal, yılda dört kez Eflatun Basım Dağıtım Yayıncılık Danışmanlık Yatırım ve Tic. Ltd. Şti. tarafından yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlara aittir. Dergide yayımlanan makaleler, kaynak gösterilmeden kullanılamaz. Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Eflatun Basım Dağıtım Yayıncılık Danışmanlık Yatırım ve Tic. Ltd. Şti.ne aittir ve izin alınmadan hiçbir şekilde yeniden çoğaltılamaz.

Publication Principles

Efil Journal is a quarterly printed and refereed journal which is being published by Eflatun Printing Distribution Publishing Consulting Investment and Trade Ltd. Co. The responsibility of the published articles is belonged to the author. Articles published in the journal can not be used without giving reference to the source. Publication rights of the published articles are belonged to Eflatun Printing Distribution Publishing Consulting Investment and Trade Ltd. Co. Published articles can not be reproduced without permission.

EfilJournal

Efil Ekonomi Araştırmaları Dergisi
Efil Journal of Economic Research

CİLT/VOLUME: 7 SAYI/ISSUE: 4

www.efiljournal.com

EDİTÖRLER/CO-EDITORS

Altuğ Yalçınbaş

Cem Oyvay

Ceyhun Elgin

Gülçin Özkan

Nazire Nergiz Dinçer

Ömer Faruk Çolak

Ankara University, Ankara, Turkey

Greenwich University, London, England

Boğaziçi University Istanbul, Turkey

King's College London, London, England

TED University, Ankara, Turkey

Gazi University (Emeritus), Ankara, Turkey – Editor in Chief

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Ahmet Faruk Aysan

Ali Coşkun Tunçer

A. Hakan Kara

Alper Duman

Asena Caner

Ayça Tekin-Koru

Ayşe İmrohoroğlu

Burçin Kısacıkıoğlu

Cevat Giray Aksoy

Devrim Dumludağ

Ege Yazgan

Elif Akbostancı Özkazancı

Eren Gürer

Erkan Erdil

Erol Taymaz

Fatih Güvenen

Gül İpek Tunç

Güney Işıkkara

Hakan Kışlal

H. Nur Beyaz Erkızan

İbrahim Erdem Seçilmiş

İbrahim Semih Akçomak

İpek İlkaracan

Kağan Parmaksız

Levent Koçkesen

Murat Yıldızoğlu

Münis Seven Ağır

Nil İpek Şirikçi

Onur Yıldırım

Özgür Orhangazi

Özgür Yılmaz

Pınar Derin Güre

Refet Gürkaynak

Seda Ertaç

Serdar Sayan

Süleyman Değirmen

Şirin Saraçoğlu

Timur Han Gür

Turan Subaşat

Ufuk Akçığıt

Yusuf Soner Başkaya

Ziya Öniş

Hamad Bin Khalifa University, Ar-Rayyan, Qatar

University College London, London, England

Bilkent University, Ankara, Turkey

Izmir University of Economics, Izmir, Turkey

TOBB University of Economics & Technology, Ankara, Turkey

TED University, Ankara, Turkey

University of Southern California, Los Angeles, California, USA

Bilkent University, Ankara, Turkey

King's College London, London, England

Marmara University, Istanbul, Turkey

İstanbul Bilgi University, Istanbul, Turkey

Middle East Technical University, Ankara, Turkey

Middle East Technical University, Ankara, Turkey

Middle East Technical University, Ankara, Turkey

Middle East Technical University, Ankara, Turkey

University of Minnesota, Minneapolis, United States of America

Middle East Technical University, Ankara, Turkey

New York University, New York, USA

Saint Leo University, Florida, United States of America

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Hacettepe University, Ankara, Turkey

Middle East Technical University, Ankara, Turkey

İstanbul Technical University, Istanbul, Turkey

Middle East Technical University, Ankara, Turkey

Koç University, Istanbul, Turkey

Bordeaux University Bordeaux, France

Middle East Technical University, Ankara, Turkey

Middle East Technical University, Ankara, Turkey

Middle East Technical University, Ankara, Turkey

Kadir Has University, Istanbul, Turkey

Koç University, Istanbul, Turkey

Middle East Technical University, Ankara, Turkey

Bilkent University, Ankara, Turkey

Koç University, Istanbul, Turkey

TOBB University of Economics & Technology, Ankara, Turkey

Konya Food and Agriculture University, Konya, Turkey

Middle East Technical University, Ankara, Turkey

Hacettepe University, Ankara, Turkey

Muğla Sıtkı Koçman University, Muğla, Turkey

The University of Chicago, Chicago, United States of America

University of Glasgow, Istanbul, Turkey

Koç University, Istanbul, Turkey

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Abdullah Yalaman	Eskişehir Osmangazi University, Eskişehir, Turkey
Ahmet Őahinöz	Başkent University, Ankara, Turkey
Alessandro Sapio Parthenope	University of Naples, Napoli, Italy
Alicia Puyana Mutis	Latin American School of Social Sciences (Emeritus), Guatemala, Guatemala Republic
Alparslan Abdurrahman BaŐaran	Hacettepe University, Ankara, Turkey
Alpay Filiztekin	Özyeğin University, Istanbul, Turkey
Arne Heise	Hamburg University, Hamburg, Germany
Arzu Akkoyunlu Wigley	Hacettepe University, Ankara, Turkey
Asaf SavaŐ Akat	İstanbul Bilgi University, Istanbul, Turkey
Ayça Altıntığ	University of Southern California, Los Angeles, California, USA
Ayça Ebru Giritligil	İstanbul Bilgi University, Istanbul, Turkey
Aykut Kibrıtcıoğlu	Turkish-German University, Istanbul, Turkey
Aykut Lenger	Ege University, Izmir, Turkey
Ayşe Mumcu	Boğaziçi University, Istanbul, Turkey
Begüm Özkaynak	Boğaziçi University, Istanbul, Turkey
Bilin Neyaptı	Bilkent University, Ankara, Turkey
Bora Süslü	Muğla Sıtkı Koçman University, Muğla, Turkey
Boris Kagarlitsky	Institute for Globalisation Studies and Social Movements, Moscow, Russia
Burak Gürbüz	NiŐantaŐı University, Istanbul, Turkey
Cem Mehmet Baydur	Muğla Sıtkı Koçman University, Muğla, Turkey
Cumhur Coşkun Küçüközmen	Izmir University of Economics, Izmir, Turkey
Çınla Akdere	Middle East Technical University, Ankara, Turkey
David F. Ruccio	University of Notre Dame, Notre Dame, France
Derya Gültekin	İstanbul Technical University, İstanbul, Turkey
Dinar Kale	The Open University, Milton Keynes, United Kingdom
Dirk Meissner	National Research University Higher School of Economics, Moscow, Russia
Ebru Voyvoda	Middle East Technical University, Ankara, Turkey
Ercan Eren	Yıldız Technical University, Istanbul, Turkey
Erdal Özmen	Middle East Technical University, Ankara, Turkey
Eriñç Yeldan	Kadir Has University, Ankara, Turkey
Erol Taymaz	Middle East Technical University, Ankara, Turkey
Ersin Kalaycıoğlu	Sabancı University, Istanbul, Turkey
Fatma Doğruel	Marmara University, Istanbul, Turkey
Feride Doğaner Gönel	Yıldız Technical University, Istanbul, Turkey
Fikret Adaman	Boğaziçi University, Istanbul, Turkey
Francesco Boldizzoni	University of Helsinki, Trondheim, Norway
Funda Barbaros	Ege University, Izmir, Turkey
Gökhan Özertan	Boğaziçi University, Istanbul, Turkey
Hakan Ercan	Middle East Technical University, Ankara, Turkey
Hakan Mihci	Hacettepe University (Emeritus), Ankara, Turkey
Hasan Cömert	Trinity College Hartford, Hartford, United States of America
Hüseyin Özel	Hacettepe University, Ankara, Turkey

İlhan Can Özen	Middle East Technical University, Ankara, Turkey
İlhan Tekeli	Middle East Technical University, Ankara, Turkey
İnsan Tunali	Koç University, Istanbul, Turkey
Jennifer Olmsted	Drew University, Madison, United States of America
L. Randall Wray	Bard College, New York, United States of America
Levent Neyse	WZB & DIW Berlin, Berlin, Almanya
M. Aykut Attar	Hacettepe University, Ankara, Turkey
M. Özgür Kayalica	Istanbul Technical University, Istanbul, Turkey
Marc-Alexandre Sénégas	University of Bordeaux, Bordeaux, Fransa
Meghnad Desai	London School of Economics (Emeritus), London, England
Mehmet Teoman Pamukçu	Middle East Technical University, Ankara, Türkiye
Meltem Dayioğlu	Middle East Technical University, Ankara, Turkey
Muammer Kaymak	Hacettepe University, Ankara, Turkey
Murat Çokgezen	Marmara University, Istanbul, Turkey
Murat Koyuncu	Boğaziçi University, Istanbul, Turkey
Necat Coşkun	Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey
Oğuz Esen	Izmir University of Economics, Izmir, Türkiye
Öner Günçavdı	Istanbul Technical University, Istanbul, Turkey
Recep Yücedoğru	Bülent Ecevit University, Zonguldak, Turkey
Remzi Sanver	İstanbul Bilgi University, Istanbul, Turkey
Robert H. Wade	London School of Economics and Political Science, London, England
Roberto Frenkel	Center for the Study of State and Society, Buonas Aries, Argentina
Ruut Veenhoven	Rotterdam Erasmus University, Rotterdam, Holland
Sacit Hadi Akdede	Izmir Bakırçay University, Izmir, Turkey
Sadi Uzunoglu	Trakya University, Edirne, Turkey
Salih Barışık	Gaziosmanpaşa University, Tokat, Turkey
Selva Demiralp	Koç University, Istanbul, Turkey
Semih Tümen	TED University, Ankara, Turkey
Serkan Küçükşenel	Middle East Technical University, Ankara, Turkey
Sinan Sönmez	Atılım University, Ankara, Turkey
Stavros Mavroudeas	Panteion University, Athina, Greece
Susan E. Cozzens	Georgia Institute of Technology, Atlanta, United States of America
Sübidet Togan	Bilkent University, Ankara, Turkey
Şevket Pamuk	Boğaziçi University, Istanbul, Turkey
Taner Berksoy	Piri Reis University, Istanbul, Turkey
Tarkan Çavuşoğlu	Hacettepe University, Ankara, Turkey
Timur Kuran	Duke University, Durham, United States of America
Ümmühan Gökovaı	Muğla Sıtkı Koçman University, Muğla, Turkey
Walter G. Park	American University, Washington, United States of America
Wolfgang Streeck	Max Planck Institute for the Study of Societies, Köln, Germany
Yalçın Karatepe	Ankara University, Ankara, Turkey
Yasin Kütük	Altınbaş University, İstanbul, Türkiye
Yaşar Uysal	Dokuz Eylül University, Izmir, Turkey
Yılmaz Akyüz	UNCTAD, Geneva, Switzerland
Zuhal Yeşilyurt Gündüz	TED University, Ankara, Turkey

DİL EDİTÖRÜ/LANGUAGE EDITOR

Hakan Kışlal

Saint Leo University, Florida, United States of America

Editör'den

2024 yılının son sayısında yedi makaleyle karşınızdayız. Bu sayımızdaki ilk makalenin sahibi İstanbul Üniversitesi'nden Emine Tahsin. Tahsin, "Türkiye Ekonomisinde Yapısal Değişim, Hizmetleşme Eğilimleri ve Sektörel Bağlantılar" başlıklı çalışmasında küreselleşmeyle birlikte Türkiye ekonomisindeki sektörel gelişmeleri incelemektedir. Bu çerçevede imalat ile hizmet sektörleri arasındaki bağlantıların kapsamına odaklanması yoluyla hizmetleşme sürecinin büyüme açısından itici bir nitelik taşıyıp taşımadığı ve de sektörel dinamikler açısından ne tür sapmalara yol açtığı araştırılmaktadır.

İkinci makalenin sahibi Doğu Akdeniz Üniversitesi'nden Mustafa İsmihan, "Türkiye Ekonomisinin Bitmeyen Çilesi: Kronik İstikrarsızlık" başlıklı çalışmasında Türkiye ekonomisinin, makroekonomik istikrarsızlık ve uzun dönemli büyüme performansı bağlamında, tarihsel gelişimini ele almaktadır. "Türkiye'nin Deprem Gerçeğiyle Yüzleşmesi: Ekonomik Büyüme ve Gelir Eşitsizliği Üzerine Analizler" başlıklı çalışmanın sahibi Ege Üniversitesi'nden Burcu Türkcan, çalışmasında Türkiye'de yıkıcı depremlerin ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliğine etkilerini analiz etmektedir.

Çiğdem Boz ve İhsan Koluvaçık tarafından kaleme alınan "Yeni Türkiye'nin Yeni Sineması Neden Taşralı?" başlıklı makalede, Türkiye'de "yeni sinema"nın taşraya olan ilgisinin arkasında yatan ekonomi politik nedenler tartışılmaktadır.

Başak Karşıyakalı, Sercan Köksal ve Dilek Aykut Seymen tarafından yazılan "Kadın Yoksulluğu ve Sosyal Dayanışma Kooperatifleri" başlıklı makalede Alkire-Foster yöntemiyle 2022 yılı verileri kullanılarak Türkiye için bireyler düzeyinde analiz yapılmaktadır. Çalışmada buradan hareketle kadın kooperatiflerinin kadın yoksulluğuyla mücadelede etkili bir araç olup olmayacağı ele alınmaktadır.

"Türkiye'de Gelir ve Tüketim Eşitsizliğinin Yaşam Döngüsü Modeli ile Analizi" başlıklı makaleyi kaleme alan İsa Sağbaş ve Uğur Akkoç, çalışmalarında yaşam döngüsü boyunca gelir/tüketim eşitsizliğini incelemektedir. Eşitsizliklerin yaşam döngüsü Türk HBA'ları kullanılarak ölçülmektedir.

Bu sayımızdaki son makalenin sahibi Ayşe Nur Çırak. "Gelir Dağılımı Adaletsizliğinin Vergiler Üzerinden İncelenmesi: Panel Granger Nedensellik Analizi" başlıklı çalışmada Türkiye'nin de aralarında bulunduğu 17 OECD ülkesinde gelir dağılımındaki adaletsizliğinin nedeni vergi türleri üzerinden araştırılmaktadır.

Bu sayımızın oluşumunda Ege Üniversitesi'nden Aykut Lenger ve Begüm Yurteri Köseadağlı büyük destek verdi. Kendilerine çok teşekkür ediyoruz.

Efil Ekonomi Araştırmaları Dergisi olarak herkese mutlu yıllar diliyoruz.

Gelecek sayıda görüşmek umuduyla...

Ömer Faruk Çolak
Sorumlu Editör

Executive Summary

We are here with seven articles in the final issue of 2024. The first article is written by Emine Tahsin from İstanbul University. “Structural Change, Servitisation Tendencies and Sectoral Linkages in the Turkish Economy” examines sectoral developments in the Turkish economy in the context of globalisation. By focusing on the extent of linkages between manufacturing and services, it examines whether the process of servitisation has been a driver of growth and what kind of deviations it has led to in terms of sectoral dynamics.

The second article, “The Never-Ending Ordeal of the Turkish Economy: Chronic Instability” is written by Mustafa İsmihan from Eastern Mediterranean University. In this study, it is aimed to examine the historical development of the Turkish economy in the context of macro instability and long-term growth performance.

In “The Facedown of Türkiye with Earthquake Reality: Analyses on Economic Growth and Income Inequality”, Burcu Türkcan from Ege University analyzes the effects of devastating earthquakes in the history of Türkiye on economic growth and income inequality.

Çiğdem Boz and İhsan Koluçak, discusses the political economy behind New Cinema’s interest in the provinces in “Why the New Cinema of New Turkey is Provincial?”.

In “Women’s Poverty and Social Solidarity Cooperatives”, Başak Karşıyakalı, Sercan Köksal and Dilek Aykut Seymen examines the poverty through a multidimensional and gender-sensitive approach. For this purpose, individual-level analyses were conducted for Türkiye using the Alkire-Foster method and 2022 data. This study aims to contribute to the debate in the literature on the effectiveness of women’s cooperatives in reducing women’s poverty.

İsa Sağbaş and Uğur Akkoç examines the income/consumption inequality over lifecycle. In “A Life Cycle Analysis of Income and Consumption Inequality in Türkiye”, the life cycle of inequalities are measured by using the Turkish HBAs.

The last article of this issue is written by Ayşe Nur Çırak. “Analysing Income Inequality Through Taxes: Panel Causality Analysis” investigates the causes of inequality in income distribution in 17 OECD countries, including Türkiye, through tax types.

Aykut Lenger and Begüm Yurteri Köseadağlı from Ege University provided great support to this issue. We are grateful to them.

As Efil Journal of Economic Research, we wish everyone a happy new year!

We look forward to seeing you in the next issue.

Ömer Faruk Çolak
Editor in Chief

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makalesi

Türkiye Ekonomisinde Yapısal Değişim, Hizmetleşme Eğilimleri ve Sektörel
Bağlantılar 10
Emine Tahsin

Araştırma Makalesi

Türkiye Ekonomisinin Bitmeyen Çilesi: Kronik İstikrarsızlık 40
Mustafa İsmihan

Araştırma Makalesi

Türkiye'nin Deprem Gerçeğiyle Yüzleşmesi: Ekonomik Büyüme ve Gelir
Eşitsizliği Üzerine Analizler 60
Burcu Türkcan

Araştırma Makalesi

Yeni Türkiye'nin Yeni Sineması Neden Taşralı?..... 82
Çiğdem Boz, İhsan Koluvaçık

Araştırma Makalesi

Kadın Yoksulluğu ve Sosyal Dayanışma Kooperatifleri 96
Başak Karşıyakalı, Sercan Köksal, Dilek Aykut Seymen

Araştırma Makalesi

Türkiye'de Gelir ve Tüketim Eşitsizliğinin Yaşam Döngüsü
Modeli ile Analizi 130
İsa Sağbaş, Uğur Akkoç

Araştırma Makalesi

Gelir Dağılımı Adaletsizliğinin Vergiler Üzerinden İncelenmesi: Panel Granger
Nedensellik Analizi 146
Ayşe Nur Çırak

CONTENTS

	<i>Research Article</i>
Structural Change, Servitisation Tendencies and Sectoral Linkages in the Turkish Economy	10
Emine Tahsin	
	<i>Research Article</i>
The Never-Ending Ordeal of the Turkish Economy: Chronic Instability.....	40
Mustafa İsmihan	
	<i>Research Article</i>
The Facedown of Türkiye with Earthquake Reality: Analyses on Economic Growth and Income Inequality	60
Burcu Türkcan	
	<i>Research Article</i>
Why the New Cinema of New Turkey is Provincial?.....	82
Çiğdem Boz, İhsan Koluçak	
	<i>Research Article</i>
Women's Poverty and Social Solidarity Cooperatives	96
Başak Karşıyakalı, Sercan Köksal, Dilek Aykut Seymen	
	<i>Research Article</i>
A Life Cycle Analysis of Income and Consumption Inequality in Türkiye	130
İsa Sağbaş, Uğur Akkoç	
	<i>Research Article</i>
Analysing Income Inequality Through Taxes: Panel Causality Analysis	146
Ayşe Nur Çırak	

Türkiye Ekonomisinde Yapısal Değişim, Hizmetleşme Eğilimleri ve Sektörel Bağlantılar¹

Emine Tahsin, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, tahsin@istanbul.edu.tr,
ORC-ID: 0000-0003-0349-2381.

Öz

Türkiye ekonomisi açısından neoliberal küreselleşme sürecinin ortaya çıkardığı politik ekonomi temelli değişimler, sanayi ile hizmet sektörleri arasındaki bağlantıların önemini artırmıştır. Ticari liberalizasyon ve finanslaşma süreci, yatırımlar ve dış ticaretin kapsamını farklılaştırmış, sektörel dinamiklerin gelişimine etki etmiştir. Bunun sonucu olarak, Türkiye ekonomisinin son 30 yılında ortaya çıkan yapısal değişim biçimlerine, sanayileşme (sanayisizleşme) ile birlikte hizmetleşme eğilimleri eşlik etmiş, işgücünün özellikle tarımdan hizmetlere doğru kaydığı sosyo-ekonomik değişimler belirginlik kazanmıştır. Çalışma bu olguları temel almakta, yapısal ayrıştırma yöntemlerini kullanarak Türkiye'de, büyüme, sektörel üretkenlik, istihdam bağlantılarını analiz etmeyi hedeflemektedir. Bununla birlikte imalat-hizmet sektörleri arasındaki bağlantıların kapsamına odaklanılması yolu ile hizmetleşme sürecinin büyüme açısından itici bir nitelik taşıyıp taşımadığı ve de sektörel dinamikler açısından ne tür sapmalara yol açtığı yanıtlanmaya çalışılmaktadır. Esas olarak 1990-2018 arası dönemi kapsayan çalışmada, on iki alt sektöre ilişkin katma değer ve istihdam verilerini içeren GGDC/UNU-Wider ekonomik dönüşüm ile OECD STAN Girdi-Çıktı veri tabanları temel alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Yapısal değişim, Türkiye'de yapısal değişim, Yapısal ayrıştırma analizi, Sektörel bağlantılar*

JEL Kodları: O10, O47, O5, C67, L60, L80

Structural Change, Servitisation Tendencies and Sectoral Linkages in the Turkish Economy

Abstract

For the Turkish economy, the political economy-based changes brought about by the neoliberal globalization process have increased the importance of the linkages between the industry and service sector. The process of trade liberalization and financialization has differentiated the context of investments and foreign trade and influenced the development of sectoral dynamics. As a result, the patterns of structural change that have emerged in the last 30 years of the Turkish economy have been accompanied by industrialization (de-industrialization) and servitization tendencies, and socio-economic changes, especially the shift of the labor force from agriculture to services, have become evident. This study is based on these phenomena and aims to analyze the growth, sectoral productivity, and employment linkages in Türkiye using structural decomposition methods. In addition, by focusing on the dimensions of the linkages between the manufacturing and services sectors, the article tries to investigate whether the process of servitisation is a driving force for growth and what kind of distortions it leads to in terms of sectoral dynamics. The GGDC/UNU-Wider economic transformation database (which contains value-added and employment data for twelve subsectors) to cover the period from 1990 to 2018 and the OECD STAN Input-Output databases are used.

Keywords: *Structural change, Structural change in Türkiye, Structural decomposition analysis, Sectoral linkages*

JEL Codes: O10, O47, O5, C67, L60, L80

¹ İlgili çalışmanın belli bölümleri için yazar, Tahsin ve Börü (2023) ile Börü ve Tahsin (2022)'den yararlanmıştır.

1. Giriş

Büyüme sürecine eşlik eden üretkenlik düzeylerindeki değişimler ve daha genel olarak iktisadi aktivitelerin yeniden dağıtımı² (Syrquin, 1988; Herrendorf vd., 2014) modern büyüme süreci ve kalkınma yazınının odaklandığı başlıca analizler arasında yer almaktadır. İktisadi aktivitelerin yeniden dağıtımı; yapısal değişim olgusu üzerinden analiz edilirken, daha düşük üretkenlik içeren sektörlerden daha yüksek üretkenlik içeren sektörlerle kayış, büyümeyi hızlandıran bir olgu olarak kabul görmektedir (Syrquin, 1988; Szirmai & Verspagen, 2015). Bu kapsamda, iktisadi aktivitelerin yeniden dağıtımı ile birlikte üretkenlik düzeyinde ortaya çıkan değişimlerin, kalkınma sürecinin aşamalarına bağlı olarak farklılaşabileceği varsayılmakta, ilgili sektörlerin büyüme için itici unsurlar oluşturabilme kapasitesi ve koşullarına odaklanılmaktadır. Öncelikle; tarımsal alanda elde edilen fazlanın büyüme için ne türden işlevler üstlenebileceğine yönelik tartışmalar (Szirmai ve Verspagen, 2015), imalat sanayinin büyüme için itici bir unsur oluşturduğu önermesini temel alan Kaldor³ yaklaşımların sınanması (Szirmai, 2012; Szirmai & Verspagen, 2015; Cantore vd., 2017) en yaygın olarak ele alınan başlıklar arasında yer almaktadır.

Özellikle 1990 sonrası dönemde, hizmetler sektörünün küresel ölçekte ülke ekonomileri için sahip oldukları kapsamın farklılaşması ile yapısal değişim biçimlerine yönelik yeni olgular ortaya çıkmıştır. 1995 ve 2019 yılları arasında hizmetler, küresel çıktı büyümesinin yüzde 66'sını ve küresel istihdam büyümesinin yüzde 73'ünü ve 2019'da küresel çıktı seviyelerinin yüzde 63'ünü ve küresel istihdam seviyelerinin yüzde 57'sini oluşturmaktadır (Nayyar vd., 2021). Bu dönemdeki gelişmeler, ülkelerin büyüme sürecinin tarımdan sanayiye sonrasında ise hizmet sektörüne kayışı içeren geleneksel yapısal değişim aşamalarına (Kuznets, 1965; Syrquin, 1988; Chenery, 1975) benzer doğrusal bir gelişim sürecini içermekte, tarımdan imalat dışı sektörlerle ya da tarımdan hizmetler sektörüne doğru kayışlar belirginlik kazanmaktadır (Baymul & Sen, 2020; Sumner & Sumner, 2021). Ülkelerin dışa açılma deneyimleri, küresel değer zincirlerinin ortaya çıkışı (Timmer, vd., 2014; Kaplinsky, 2013), finanslaşma süreçlerinin ivme kazanması ile birlikte temel aldıkları sanayileşme ve yatırım politikalarının farklılaşması bunda belirleyici olabilmektedir. Bu süreçlerin bir so-

2 Sektörel katma değer ve istihdam paylarına bağlı değişimler.

3 Kaldor'un öncül çalışmalarına (1966, 1967) bağlı olarak sanayileşme derecesi ile kişi başına düşen gelir düzeyi arasındaki ilişkinin ampirik olarak sınanması.

nucu olarak sanayisizleşme⁴ (Palma, 2005; Rodrik, 2016) ile birlikte hizmetleşme eğilimlerinin eşanlı olarak ortaya çıkması, hizmetler sektörünün Kaldorgil yaklaşımlara benzer bir şekilde büyüme için itici bir unsur olup olmadığı (Dasgupta & Singh, 2006) tartışmalarını tetiklemektedir. Buna bağlı olarak hizmet yönelimli büyüme olgusunun kapsamı ve olası etkilerine (Dasgupta & Singh, 2006; Rodrik, 2023; Pereira vd., 2024) odaklanılmaktadır.

1990 sonrası dönemde Türkiye ekonomisi açısından da büyüme süreci, birçok gelişmekte olan ülkeye benzer şekilde, geleneksel kalkınma yaklaşımlarından farklı bir kapsama sahip olmuştur. Küreselleşme sürecine eşlik eden neoliberal reformlar sonucunda, ticari liberalizasyon ve finanslaşma süreci, yatırımlar ve dış ticaretin kapsamını farklılaştırmış, sektörel dinamiklerin gelişimine etki etmiştir (Bakır vd., 2017). Makro politikadaki değişimler, yatırım teşvikleri ve kredilerin dağılımı, sektörel dinamiklerin yönelimlerini belirlemiştir (Atiyas & Bakış, 2015; Dinçer vd., 2022). Bunun sonucu olarak, Türkiye ekonomisinin son 30 yılında ortaya çıkan yapısal değişim biçimlerine, sanayisizleşme (Bakır vd., 2017; Doğruel & Doğruel, 2019) ile birlikte hizmetleşme eğilimleri eşlik etmiş, işgücünün özellikle tarımdan hizmetlere doğru kaydığı sosyo-ekonomik değişimler belirginlik kazanmıştır. 1990 yılında hizmetler sektörü katma değer payı yüzde 48.1, istihdam payı ise yüzde 32 düzeyinde gerçekleşmiştir. Hizmetler sektörü 1990 yılında kapsadığı istihdam payı açısından tarımdan sonra ikincil sırada yer alırken 2022’de en yüksek istihdam payına sahip sektör konumuna yükselmiş, tarım sektörü istihdam payındaki gerilemenin sonucunda üçüncül öneme sahip sektör olmuştur. 2022 yılı verilerine göre hizmetler sektörü toplam istihdamın yüzde 56.5’ini, katma değerin yüzde 54’ünü kapsayan bir büyüklüğe ulaşmıştır (Dünya Bankası, 2023).

Üretkenlik düzeyi ve sektörel yapıların değişimi, Türkiye ekonomisinin büyüme karakteristiklerinin analizi (Atiyas & Bakış, 2014; Bakış & Acar, 2021) kapsamında ele alınan başlıca başlıklar arasında yer almaktadır. Özellikle imalat sanayinin yapısındaki değişimler (Kılıçaslan & Taymaz, 2006; Taymaz vd., 2008; Atiyas & Bakış, 2015; Altıok & Tuncer, 2013) ve sanayisizleşme olgusu birçok çalışmanın (Bakır vd., 2017; Doğruel & Doğruel, 2019; Yanikkaya vd., 2019; Meçik & Aytun, 2018; Günçavdı & Bayar, 2020) konusunu oluşturmaktadır. İmalat sanayi ile birlikte hizmetler sektöründeki değişimler; hizmetler sektörü odaklı analizler ise sınırlı sayıda çalışmada irdelenmiştir (Yurtsızoğlu & Kılıçaslan, 2017; Tekin-Koru & Dinçer, 2018; Dinçer vd., 2022). Makale, bu olgulardan yola çıkarak Türkiye’de yapısal değişim biçimleri ile hizmetleşme eğiliminin karakteristiklerine dair genel bir değerlendirme sunmayı hedeflemektedir. Bununla birlikte sektörel bağlantıların kapsamına odaklanılması yolu ile hizmetleşme sürecinin büyüme yönelimleri analiz edilmeye çalışılmakta, Türkiye özelinde büyüme sürecine eşlik eden sektörel dinamiklerin ne olduğu yanıtlanmaya çalışılmaktadır.

4 Sanayisizleşme, sanayi sektörü katma değer ya da istihdam payında, bazı durumlarda her iki değerde görel olarak ortaya çıkan azalma eğilimi şeklinde özetlenebilmektedir (Tregenna, 2016; Sumner & Sumner, 2021). Hizmetleşme eğilimi ise genel olarak kişi başına düşen gelir düzeyindeki artış ile birlikte hizmetler sektörünün katma değer payındaki artışı ifade etmektedir (Fujimoto & Whittaker, 2021).

Makalenin birinci bölümünde çalışmada temel alınan veri ve yöntemler aktarılmaktadır. İkinci bölümde, hizmetler sektörünün temel karakteristikleri ve bu sektörün büyüme dinamiklerini etkileme biçimlerine yönelik temel değerlendirmelere yer verilmektedir. Üçüncü bölümde Türkiye özelinde sektörler değişimlerin genel eğilimleri aktarılmakta, 1990-2018 dönemini kapsayan yapısal ayrıştırma ölçütlerinin bulguları özetlenmektedir. Dördüncü bölümde ise sektörel bağlantıların analizine yönelik geri ve ileri bağlantı endeksleri ile bağlantı etkileri dağılımı endekslerinin sonuçları tartışılmaktadır.

Makale kapsamında 1990-2018 arası döneme ilişkin 12 alt sektörü içeren veri tabanı (Kruse vd., 2022), Türkiye özelinde sınırlı çalışmada kullanılmıştır (Tahsin & Börü, 2023; Kaya ve Çiçekçi, 2023). Bununla birlikte birinci bölümde aktarılabilecek olan yapısal ayrıştırma yöntemi, Türkiye özelinde değerlendirilen yapısal ayrıştırma ölçütlerinden farklılaşmaktadır. Makale yapısal ayrıştırma ve sektörel bağlantılar analizine odaklanarak, hizmetler alt sektöründeki yönelimlerin kapsamına yönelik tartışmalara katkı sunmayı amaçlamaktadır.

2. Veri ve Yöntem

Yapısal ayrıştırma yöntemi, yapısal değişimin yönelimleri ve kapsamını analiz eden ölçütlerin başında gelmektedir (Fagerberg, 2000). Bu ölçüt, en yalın haliyle, toplam üretkenlik düzeyinde ortaya çıkan değişimleri ortaya koymakta, sektörel katma değer ve istihdam payına ilişkin verileri temel almaktadır. Bu yöntem aracılığıyla, bir ekonomide gerçekleşen emek üretkenliği artışının kaynağı; iç etki (*within*) ve sektörler arası (*between*) olmak üzere iki temel kısma ayrılarak (McMillan & Rodrik, 2011) değerlendirilmektedir. Böylelikle, iktisadi aktivitelerin sektörel düzeyde yeniden dağıtımın analizi yapılabilmekte, üretkenlik düzeyindeki değişimlerde hangi sektörlerin belirleyici olduğu saptanabilmektedir. Örneğin iç etki, belli bir sektörde gerçekleşen üretkenlik artışını yansıtırken, sektörler arası etki ise, işgücünün düşük (yüksek) üretkenliğe sahip olan sektörlerden yüksek (düşük) üretkenliğe sahip sektörlerle kayması anlamına gelmektedir. Bununla birlikte üretkenlik ile birlikte istihdamda ortaya çıkan değişimlerin, hangi sektörlerde gerçekleştiği değerlendirilmektedir (de Vries vd. 2015). Sektörler içi üretkenlik etkisi, teknolojik değişim vb. olgulara bağlı olarak ilgili sektörlerde ortaya çıkan üretkenlik değişimlerini ifade etmektedir. Sektörler arası etkiler ise göreceli üretkenlik düzeyindeki değişimlerin yönelimlerini saptamaktadır. Bir sektörde üretkenlik artışı ile istihdam artışının da gerçekleşmesi durumunda sektörler arası etkiler pozitif değerler almaktadır.

Denklem (1), k yılı belirli bir (t-k, t) döneminde ekonomi genelinde işgücü üretkenliğindeki değişimi tanımlayan bir başlangıç noktasını oluşturmaktadır (Diao vd., 2017: 55).

$$y^t - y^{t-k} = \Delta y^t = \sum_i y_i^t \theta_i^t - \sum_i y_i^{t-k} \theta_i^{t-k} \quad (1)$$

Bu denklemin solunda yer alan y^t ve y^{t-k} sırası ile k ve t-k zamanlarındaki ekonomi genelindeki işgücü üretkenliğini göstermektedir. (i) ise ilgili sektörünün işgücü üretkenliğini; t

ve t-k zamanına bağlı olarak temsil etmektedir. $\theta_1^t = L_1^t/L^t$ ve $\theta_1^{t-k} = L_1^{t-k}/L^{t-k}$ (i) sektöründe istihdam edilen işgücü paylarını ifade etmektedir (Diao vd., 2017: 55).

İkinci aşamada Denklem (1) aşağıdaki şekilde yeniden düzenlenmektedir. Denklem sağında yer alan ilk terim “sektör içi” bileşen, denklemdeki ikinci terim ise “sektörler arası” (yapısal yeniden dağıtım etkisi) bileşenini temsil etmektedir (Diao vd., 2017: 55).

$$\Delta y^t = \sum_i \theta_i^{t-k} \Delta y_i^t + \sum_i y_i^t \Delta \theta_i^t \quad (2)$$

Denklem (2), McMillan ve Rodrik (2011) ve Timmer vd. (2015) çalışmalarında kullanılan denklemin benzeridir. Türkiye özelinde yapılan çalışmalar da yaygın olarak Denklem 2’yi temel almaktadır. İlgili hesaplamalar, a) ağırlıklar, b) yıllık veriler yerine belli bir başlangıç ve bitiş döneminin kullanımı, c) büyüme oranları için nasıl bir zamanlamanın temel alınacağı noktasında, farklılaşabilmektedir.

Bu denklem üzerinde üretkenlik düzeyindeki değişim iki temel dönem veri alınarak hesaplanmaktadır. İlgili denklem kullanılarak öncelikle temel alınan dönem için, sektörler içindeki ve arasındaki değişiklikleri elde edilmekte ve ardından bu değerler ortalama yıllık büyüme oranı elde edilmesi amacı ile yıllıklandırılmaktadır. Denklem (2)’de yer alan “sektör içi” terimindeki ağırlıklar sektörlerin dönem başındaki işgücü payları (başlangıç noktası ağırlığı), “sektörler arası” terimindeki ağırlıklar ise sektörlerin dönem sonundaki işgücü verimliliklerini (bitiş noktası ağırlığı) göstermektedir.

Çalışmada temel alınan yöntemde sektörler içi ve sektörler arası bileşenler için her yılın büyüme oranı dikkate alınmaktadır. Bu yöntem Denklem (2)’de aktarılan yapısal ayrıştırma ölçütlerinden farklı olarak daha dinamik bir kapsama sahiptir. Yapısal ayrıştırma ölçütü, “başlangıç ve bitiş” dönemleri yerine, ilgili dönemlerde gerçekleşen ortalama eğilimleri kapsayabilmektedir. Bu amaçla, Denklem (2)’den yola çıkarak Denklem (3) şu şekilde değiştirilmiştir;

$$g_y^t = \sum_i \theta_i^{t-1} \pi_i^{t-1} g_{yi}^t + \sum_i \Delta \theta_i^t \pi_i^{t-1} (1 + g_{yi}^t) \quad (3)$$

Bu denklemde $g_y^t = \Delta y^t / y^{t-1}$, $g_{yi}^t = \frac{\Delta y_i^t}{y_i^{t-1}}$ ve π_i^t ise i sektörü için göreceli işgücü üretkenliği olarak tanımlanmaktadır. $\pi_i^t = y_i^t / y^t$. Denklem (3)’teki ağırlıklar, Denklem (2)’den farklı olarak kullanılmaktadır. Denklem (3)’te; “sektör içi” terimindeki ağırlıklar sektörlerin dönem sonu, “sektörler arası” terimindeki ağırlıklar ise sektörlerin başlangıç dönemini temel almaktadır. $\sum \Delta \theta_i^t = 0$ iken, Δy_i^t ve $\Delta \theta_i^t$ pozitif ve negatif değerler alabilmektedir (Diao vd., 2017: 55).

Daha sonra, basit ortalama alınarak her bir sektör için belirli bir (n) zaman diliminde dönem içi ve dönemler arası ortalama yıllık büyüme oranları sırasıyla Denklem (4) ve (5) kullanılarak hesaplanmaktadır.

$$g_i^{-\text{arasında}} = \frac{1}{n} \sum_{t=1}^n \Delta \theta_i^t \pi_i^{t-1} (1 + g_{yi}^t) \quad (4)$$

ve

$$g_i^{-\text{içinde}} = \frac{1}{n} \sum_{t=1}^n \theta_i^t \pi_i^{t-1} g_{yi}^t \quad (5)$$

$g_i^{-\text{içinde}}$ and $g_i^{-\text{arasında}}$ denklemlerinin toplamı (i) sektörünün belirli bir zaman aralığında sektör içindeki ortalama işgücü üretkenliğinin büyüme oranını temsil etmektedir. Son adım olarak Denklem (6) kullanılarak, ekonomi genelindeki yıllık işgücü üretkenliği, büyüme oranları ve bu dönemdeki iki bileşenin değerleri elde edilmektedir. Burada toplam g_i^{-} ekonomi genelindeki yıllık işgücü üretkenliğindeki değişimi tanımlamaktadır (Diao vd., 2017:57).

$$\bar{g} = \sum_i g_i^{-\text{içinde}} + \sum_i g_i^{-\text{arasında}} \quad (6)$$

Çalışmada, yapısal ayrıştırma analizi için gerekli olan veriler, GGDC/UNU-Wider ekonomik dönüşüm veri tabanından alınmıştır (Kruse vd., 2022). Söz konusu veri tabanı 51 ülke için, 1990-2018 yılları arasında 12 alt sektöre ilişkin reel (ulusal para birimi cinsinden 2005 yılı fiyatları) ve nominal katma değer payı ile istihdam payı verilerini içermektedir. Veri tabanı, üç temel sektör yerine 12 alt sektör üzerinden verilerin kapsanması açısından farklılık göstermektedir. ISIC rev.4 sınıflandırmasına göre 12 ana sektör; tarım (A), madencilik (B), imalat (C), altyapı ve kamu hizmetleri (D+E), inşaat (F), ticaret (G+I), ulaşım (H), iş hizmetleri (J+M+ N), finans (K), gayrimenkul (L), kamu sektörü hizmetleri (O+P + Q) ve diğer hizmetler (R+S+T+U), sektörlerinden oluşmaktadır.

Ayrıştırma analizi kapsamında, 12 alt sektörün reel katma değer ve istihdam payı verileri kullanılmıştır (Kruse vd., 2022). Şu ana kadar ilgili veri tabanı, Tahsin & Börü (2023) ile Kaya & Çiçekçi (2023) çalışmalarında Türkiye için yapısal değişim analizi kapsamında kullanılmıştır. 1990-2018 yılları arasında Türkiye ekonomisinin belli büyüme evreleri temel alınarak üç ayrı alt dönem belirlenmiştir. Bununla birlikte, ilgili ölçüt, beşer yıllık dönemlere uyarlanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise sektörler arasındaki bağlantıların boyutu analiz edilmektedir. Girdi-çıkıtı tabloları kullanılarak da gerçekleştirilebilen yapısal ayrıştırma analizlerinde, “*endüstriyel bağlaşımlar*” (sektörel bağlantılar) yaklaşımı irdelenmektedir

(Aydoğuş, 2018: 111)⁵. Hirschman (1958) ve Rasmussen (1956) öncül çalışmalarına göre, sektörel geri ve ileri bağlantı endeksleri, büyüme için hangi sektörlerin “kilit roller” üstlenebileceğinin göstergelerini oluşturmaktadır. Kilit sektörlerin tanımlanması yolu ile genel olarak kalkınma stratejilerinin etkinliğinin artırılması amaçlanmaktadır. Sektörel bağlantı etkileri iki yolla ortaya çıkabilmektedir; her sektör kendi üretimi için diğer sektörlerden ve kendisinden ara girdi kullanmak zorundadır ya da her sektörün çıktısı diğer sektörlerde ara girdi olarak kullanılabilir (Aydoğuş, 2018: 113). Bir sektörün ileri bağlantı etkisi, o sektörün çıktısının diğer sektörlerde ara girdi olarak ne ölçüde önemli olduğunu, geri bağlantı etkisi ise ara girdi talebi yolu ile diğer sektörlerin üretimlerini ne ölçüde uyardığının göstergeleri olarak değerlendirilmektedir (Aydoğuş, 2018: 120).

Geri bağlantılar sektörlerin diğer sektörlerden girdi talep eden taraf olarak önemini değerlendirirken, ileri bağlantılar belirli bir sektörün ekonominin diğer sektörlerine ara girdi tedarik etmesini ifade etmektedir (Gabriel & Ribeiro, 2019). Bu kapsamda yatırım önceliklerine sahip olabilecek ve büyümeyi uyarlayabilecek olan “kilit sektörler”, ileri ve geri bağlantı endekslerinin aynı anda birden büyük olduğu sektörler olarak tanımlanmaktadır.

Hirschman (1958) sektörel yatırım önceliklerine göre sektörleri 4 temel sınıflandırmaya ayırmaktadır. Buna göre; i) hem geri hem de ileri bağlantı etkileri yüksek olan sektörler, ii) geri bağlantı etkisi yüksek, ileri bağlantı etkisi düşük olan sektörler, iii) ileri bağlantı etkisi yüksek, geri bağlantı etkisi düşük sektörler, iv) her iki bağlantı etkisi de düşük olan sektörler, sınıflandırılmaktadır (akt. Aydoğuş, 2018:121).

Miller & Blair (2009: 560) ise bağlantı etkilerine göre sektörleri 4 temel gruba ayırmaktadır. Buna göre sektörler; i) genellikle diğer sektörlerden bağımsız (diğer sektörlerle güçlü bir şekilde bağlı olmayan) (her iki bağlantı ölçüsü de 1'den küçük); ii) genellikle diğer sektörlerle bağımlı (bağlı) (her iki bağlantı ölçüsü de 1'den büyük); iii) endüstriler arası arza bağımlı (sadece geri bağlantı etkisi 1'den büyük); ve iv) endüstriler arası talebe bağımlı (sadece ileri bağlantı 1'den büyük), sektörler olarak tanımlanmaktadır.

Bağlantı endekslerinin birden büyük olması durumu bağlantı etkilerinin ilgili sektörlerde görece olarak yüksek olması anlamına gelmektedir. Ancak bu veri, ilgili sektörlerin ekonomiyi belirleme etkisine dair kısıtlı sonuçlar ortaya çıkarabilmektedir. Bağlantı etkilerinin dağılımının hesaplanması yolu ile genel olarak etkilerin sektörlerle ne ölçüde dağıldığı saptanabilmektedir. Örneğin (i) sektörünün daha fazla sektöre ara girdi sunması durumunda bu verinin sıfıra yakın bir değer alması beklenmektedir. Değerin bir olması sektörün orantısız bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu ölçütün alt sınırı sıfırdır. Sıfır; etkilerin tüm sektörlerle eşit dağıldığını ifade etmektedir (Aydoğuş, 2018: 118).

Söz konusu göstergelerin hesaplanabilmesi amacı ile iki temel denklem kullanılmaktadır. Buna göre Denklem (7 ve 8) ileri ve geri bağlantı endekslerini tanımlamaktadır. Burada

5 Bu çalışmada girdi-çıkıtı tablolarının kullanıma ilişkin ayrıntılı yazın ve tartışmalara yer verilmemiştir. Geleneksel girdi-çıkıtı analizi dışına çıkan, Türkiye özelinde girdi-çıkıtı temelli güncel çalışmalar ve ilgili yazına ilişkin literatür için bkz. Taşçı ve Yılmaz (2024), Çırpıcı (2024).

TFI_i (i) sektörü için toplam ileri bağlantı endeksini, TBI_j ise (j) sektörü için geri bağlantı endeksini temsil etmektedir. Endekslerin hesaplanmasında, Leontief ters matrisinin sütün ve satırlarında yer alan ilgili sektörlerle ilgili katsayılar temel alınmaktadır. (i) sektörünün toplam ileri bağlantı etkisi Leontief ters matrisinin (i) satır toplamına, (j) sektörünün toplam geri bağlantı etkisi ise Leontief ters matrisinin (j) sütün toplamına eşittir. (r_{ij}) Leontief ters matrisinin tipik elemanını göstermektedir. Denklem (9) ve (10) ise i sektörü için toplam ileri dağılım etkisini (DF_i), j sektörü için ise DF_j toplam geri dağılım etkilerini ifade etmektedir (Aydoğuş, 2018:117)

$$TFI_i = TLF_i / (1/N) \sum_i TLF_i = \sum_i r_{ij} / (1/N) \sum_i \sum_i r_{ij} \quad (7)$$

$$TBI_j = TLB_j / (1/N) \sum_i TLB_j = \sum_i r_{ij} / (1/N) \sum_i \sum_i r_{ij} \quad (8)$$

$$DF_i = \frac{\left\{ \left[\frac{1}{N-1} \right] \sum_i \left[r_{ij} - \left(\frac{1}{N} \right) \sum_j r_{ij} \right]^2 \right\}^{1/2}}{(1/N) \sum_i i_j} \quad (9)$$

$$DB_j = \frac{\left\{ \left[\frac{1}{N-1} \right] \sum_j \left[r_{ij} - \left(\frac{1}{N} \right) \sum_j r_{ij} \right]^2 \right\}^{1/2}}{(1/N) \sum_i i_j} \quad (10)$$

İlgili endekslerin hesaplanması amacı ile Türkiye için OECD STAN (2012) girdi-çıkıtı ters matris tabloları kullanılmıştır. Türkiye için OECD STAN (2012) verileri 1990'ların ortası, 2000'lerin başı ile 2000'lerin ortası olarak üç ayrı dönemi kapsamaktadır. Türkiye özelinde geleneksel girdi-çıkıtı analizlerinin kullanılması yolu ile sektörel bağlantıların analizi yaygın olarak ele alınmaktadır (Akseki vd., 2024; Pehlivanoğlu & İnce, 2020; Çalışkan & Aydoğuş, 2011; Tunç, 2004; Uğurlu & Tuncer, 2017; Voyvoda, 2008). Makale kapsamında sektörel bağlantılar analizi, yapısal ayrıştırma analizinin bir bileşeni olarak değerlendirilmekte, sektörler arası etkilerin zaman içindeki değişimine, odaklanması öngörülmektedir.

3. Hizmetler Sektörünün Temel Karakteristikleri

Ülkelerin sahip olduğu kalkınma aşamalarına bağlı olarak hizmetler sektörünün büyüme sürecini ne şekilde belirlediği, hizmetler sektörünün sahip olduğu belli karakteristikler temel alınarak analiz edilmektedir. Genel olarak hizmetler sektörü, imalat sanayine göre heterojen yapıları barındırmaktadır. Hizmetler sektöründe, üretim ve tüketimin eşanlı olarak gerçekleşmesi, sermaye derinleşmesi, ölçek yaratma ve yayılma etkilerinin sınırlı düzeylerde kalmasına yol açabilmektedir (Nayyar vd., 2021). Bununla birlikte, hizmetler sektörü, talebin gelir esnekliği ile üretkenlik düzeyindeki değişimler (Baumol, 1967) açısından imalat sanayinden farklı eğilimlere sahiptir. Bu özelliklerinden dolayı, hizmetler sektörünün büyüme sürecini “durağanlaştıran” etkiler barındırdığı öngörülmekte söz konusu karakteristiklerin, hizmetler sektörünün büyüme için itici bir unsur oluşturma kapasitesini sınırladığı varsayılmaktadır (Szirmai, 2012; Hartwig, 2012). Hizmet sektörünün

büyüme sürecine etkilerini analiz eden öncül çalışmasında Baumol (1967) ülkelerin gelir düzeyi artıkça, hizmet sektörünün daha yüksek düzeyde pay aldığını ancak bu süreçte toplam üretkenlik düzeyinin durağanlaşma eğilimine girdiğini saptamaktadır. Bu süreç, büyüme hastalığı (Nordhaus, 2008), yapısal dönüşümün yükü (Szirmai, 2005) olarak da kavramsallaştırılmaktadır. Buna göre, gelir düzeyinin belli bir aşamasında, imalat sanayinden hizmetler sektörüne kayışlara, üretkenlik düzeyinde artışlar eşlik etmemektedir.

Baumol'un (1967) temel aldığı iki sektörlü modele göre, üretkenlik düzeyi yüksek olan "ilerici" sektörler ile teknolojik açıdan "durağan" sektörler, büyüme sürecini farklı şekillerde etkilemektedir. Hizmetler sektörü doğası gereği emek yoğun olması nedeniyle yeniliklerin etkisinin sınırlı kaldığı "durağan" sektörler arasında yer almaktadır (Baumol,1967). Diğer ilerici sektörlerde ise teknolojik ilerlemeyle birlikte, üretkenlik düzeyi artmaktadır. Ekonomi genelinde talep artıkça, hizmetler sektöründeki görelî fiyat artışları, hizmet sektörünün üretkenlik düzeyindeki artışın üzerinde kalmakta, bu koşullar altında, mamul ve tarımsal ürünlerin fiyatları, hizmetlerin fiyatlarına göre düşme eğilimi sergilemektedir. Diğer yandan ekonomideki ücretler, üretkenlik düzeyi yüksek sektörler için belirlenmekte, hizmetler sektörü ücretlerindeki artış, üretkenlik düzeyinin üzerinde gerçekleşmektedir. Bu eğilimlerin ortaya çıkardığı maliyet ve fiyat baskıları, *Baumol maliyet yükü*, toplam çıktı düzeyi artmasına rağmen üretkenlik düzeyinin durağan bir seyir izlemesi ile sonuçlanmaktadır (Hartwig & Krämer, 2019, 2023; Nordhaus, 2008).

Ülkelerin kalkınma aşamalarını yapısal değişim çerçevesinde ele alan öncül çalışmalar (Chenery & Taylor, 1968; Chenery & Syrquin, 1975), kişi başına düşen gelir düzeyi ile birlikte tarım ve sanayi sektörünü katma değer payları arasındaki ilişkinin belirgin olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak hizmet sektörü için bu türden bir ilişkinin geçerliliğine dair güçlü bulgular bulunmamaktadır (Gemmell, 1982: 38). Gemmell (1982) hizmetler sektörünün ülkelerin gelir düzeylerine ve de sanayi ve tarımın ekonomide sahip olduğu büyüklüğe bağlı olarak farklı boyutlara sahip olabileceğini ortaya koymaktadır. Hizmet sektörü, kalkınmanın erken ve daha geç aşamalarında, imalata oranla daha hızlı gelişebilmektedir. Gemmell (1982: 57) tarımsal üretim ve istihdamın payının oldukça düşük bir düzeye ulaştığı aşamada, hizmet sektörünün sanayi sektörü pahasına gelişebileceğine dikkat çekmekte, gelir düzeyinin belli bir eşiğe ulaşması ile birlikte hizmetler sektörünün imalat sektörünün önüne geçtiğini vurgulamaktadır. Ülkelerin gelir düzeyinin belli bir eşiğe ulaşması ile birlikte sanayisizleşme eğilimine girmesi, şeklinde de özetlenebilecek olan bu olgu hizmetleşme eğilimlerinin baskın hale gelmesi anlamına da gelmektedir.

1990 sonrası dönemde birçok ülke açısından, tarımdan hizmetlere geçiş süreci daha belirleyici olurken, hizmetler alt sektörlerinin dağılımı ve etkilerinin önemi artmaktadır. Syrquin (2007) geniş bir ülke örneklemini kullanarak, ticaret, üretim ve işgücünün sanayi ve özel olarak hizmet sektörlerindeki payının arttığını ve yüksek gelir düzeylerinde tarımsal üretime katılımın azaldığını ortaya koymaktadır. Herrendorf vd. (2013), günümüzde yapısal değişimin ülkeler için üç farklı model içerdiğini göstermektedir: tarımsal istihdam payında azalma, hizmetlerde artış ve daha yüksek gelişmişlik düzeyinde imalat işgücü paylarında tümsek şeklinde bir eğilim söz konusudur.

Bununla birlikte 1990 sonrası dönemde küresel ölçekte ortaya çıkan değişimler, hizmet sektörünün yeni bir büyüme evresini temsil etmektedir (Nayyar vd., 2021). Hizmetler sektörünün, ulaşırma maliyetlerindeki azalma ve üretim yapısının parçalanmasının bir sonucu olarak ‐ihracat‐ kapasitesi artan bir sektör haline gelmesi (Baldwin, 2023) burada belirleyici olabilmektedir. Üretim yapısının parçalanmasının bir sonucu olarak küresel değer zincirlerinin yaygınlaşması, hizmetler sektörünün önemini artıran koşulları beraberinde getirmektedir (Miroudot, 2019). Küresel değer zincirlerine eklenme sürecinde imalat ile hizmetler sektörü arasındaki bağlantıların önemi artmaktadır (Baldwin & Ito, 2021; Kordalska & Olczyk, 2021; Friesenbichler & Kügler, 2022).

Baumol (1967) hizmetler sektörü değerlendirilmelerinde ‐nihai ürünlerdeki‐ değişimlere odaklanmış, bu da sonraki süreçte hizmetler sektörü analizlerinde eleştiren başlıca başlıklardan birini oluşturmuştur. Günümüzde hizmetler sektörünün ‐ara girdi‐ olarak üstlendiği işlevlerin öne çıkması nedeni ile *Baumol maliyet yükünün* tüm hizmetler sektörü için geçerli olamayacağı görüşü öne çıkmıştır (Oulton, 2001). Süreç içinde, teknoloji alanındaki değişimler ile birlikte hizmet sektörünün temel karakteristikleri ve büyüme sürecine yaptığı katkılar farklı boyutlar kazanırken, hizmetler sektörünün büyümeye etkilerine yönelik belli genellemelerin geçerliliği sorgulanır hale gelmiştir (Oulton, 2001; Pugno, 2006; Hartwig & Krämer, 2019; 2023).

Hizmetler alt sektörlerinin yapısı temel alındığında üretkenlik, yayılma etkisi, ölçek ve yenilikler açısından farklı koşulların ortaya çıkabileceği bunun da büyüme sürecini farklı biçimlerde etkileyebileceği görüşünü destekleyen güçlü bulgular ortaya atılmaktadır (Nayyar vd., 2021). Di Meglio vd., (2015) çalışmalarında, 1975-2005 döneminde 29 gelişmekte olan ülkeden oluşan bir örneklem için, hizmet sektörünün ve özellikle de iş hizmetlerinin ekonomide büyüme verimliliğini desteklediğini ortaya koymaktadır. Dabús & Deblanco (2021) ve Rodrik (2016) çalışmalarının bulguları ise iş odaklı hizmet sektörü dışında kalan hizmetler sektöründe üretkenlik düzeyindeki artışın durağan bir seyir izlediğini göstermektedir.

Hizmetler sektörünün büyümeye etkileri, ticarete konu olan/olmayan özelliklerinin ötesine geçilerek de ele alınmaktadır. Hizmetler alt sektörlerinin; ara girdi oluşturabilme kapasitesi, yenilikler, beceri yoğunluğu, yayılma (diğer sektörler ile bağlantılar) özelliklerini dikkate alan sınıflandırmalar yaygınlaşmaktadır. Buna göre hizmetler; i) küresel yenilikçi hizmetler (AR-GE yoğun), ii) düşük beceri gerektiren ticarete konu hizmetler, iii) beceri yoğun sosyal hizmetler ve iv) düşük beceri gerektiren yerel hizmetler olarak sınıflandırılabilir (Nayyar vd., 2021).

Hizmetler sektörünü farklılaştıran bir başka olgu imalat sektörünün hizmetleşmesine bağlı olarak açıklanmaktadır (Miroudot, 2019; Lightfoot vd., 2013). Bilgi İletişim Teknolojileri (BİT) alanındaki değişimler ile birlikte imalat sektörünün bu alana yönelik talebi hizmet sektörünün gereklerini, artırmaktadır. Bu bağlamda imalat-sanayi ile hizmetler sektörü arasındaki bağlantılar daha çok önem içermektedir (Andreoni & Gomez, 2012). İmalat alt sektörleri teknolojik açıdan giderek daha sofistike hale geldikçe, hizmet girdileri-

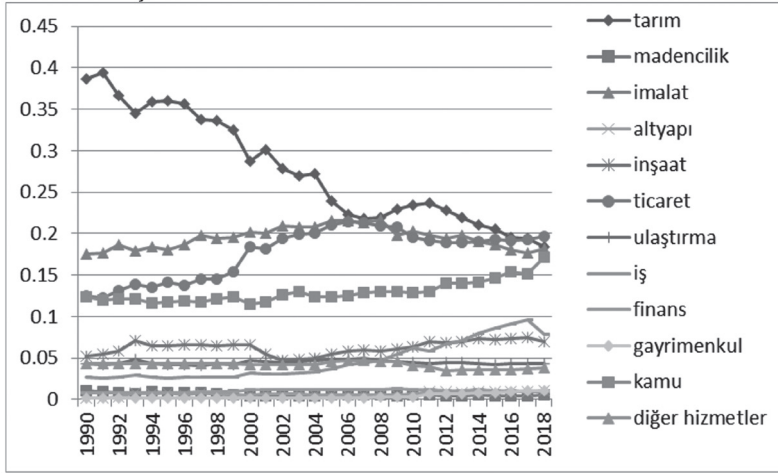
ne olan talep artmaktadır (Yusuf, 2015; Baldwin, 2023). Bu da hizmetlerin mamul malların üretiminde yukarı yönlü kolaylaştırıcı rolünü genişletmektedir. Örneğin, üreticiler, hem arz hem de talep yönlü faktörler nedeniyle, mallarla birlikte satış ve satış sonrası hizmetler (reklam, garanti ve onarım) gibi aşağı yönlü hizmetleri giderek daha fazla satmaktadır. Firmaların, ürün satışı ile birlikte, ürün-hizmet sistemlerinin satışına geçmek için kurumsal yeteneklerin geliştirilmesine verdikleri önem artırmaktadır.

Rodrik (2023) sanayi politikalarının bu eğilimleri dikkate alarak yeniden tasarlanması gerekliliği üzerinde durmakta, sanayi-hizmet bağlantılarını kurgulayan yeni sanayi politikalarının oluşturulması gerekliliğine dikkat çekmektedir. Bu politikalar arasında beşeri sermaye, kaliteli istihdam yaratılması ve hizmet değer zincirlerine eklenme sürecine yönelik stratejiler, sanayi politikalarının bir bileşeni olarak gündeme gelmektedir.

4. Türkiye’de Sektörel Yapılar ve Genel Eğilimler

Türkiye ekonomisi açısından 1994 ve 2001 krizleri büyüme sürecinin durağanlaştığı dönemleri temsil etmektedir. Türkiye ekonomisi için ortalama büyüme oranı kriz yıllarını kapsayan, 1990-2003 arası dönemde yüzde 2.5, büyümenin canlandığı 2003-2016 arası dönemde ise yüzde 5 oranında gerçekleşmiştir. 1990-2018 yılları arası dönemde ise ortalama büyüme hızı yüzde 4 olmuştur⁶.

Şekil 1: Alt Sektörlere Göre İstihdam Oranı

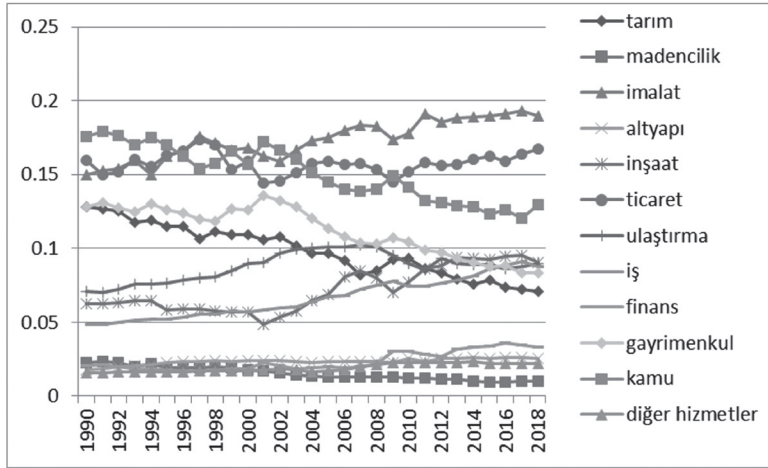
Kaynak: Kruse vd. (2022)

Üç temel sektördeki değişimler üzerinden değerlendirildiğinde, 1990-2018 arası dönemde en temel kırılmanın tarım alanında yaşandığı belirgin bir şekilde ortaya çıkmakta-

6 Kruse vd. (2022) verileri temelli olarak hesaplanmıştır.

dır. 1990-2003 arası dönem ile 2003-2016 arası dönemdeki en temel farklılık ise tarımsal istihdam ve katma değer paylarındaki değişim ile ilgili gerçekleşmiştir. Buna ek olarak hizmetler ile ilgili alt sektörlerin önem derecesinde farklılıklar ortaya çıkmıştır. Şekil 1’de gösterildiği üzere tarım istihdamında 2004 yılı ile birlikte, belirgin bir azalma eğilimi başlamış buna koşut olarak hizmet temelli sektörlerde artışlar gerçekleşmiştir. Şekil 2’de yer alan sektörel katma değer verileri, tarım sektörünün katma değer payının, istihdam düzeyindeki değişime benzer bir şekilde 2004 sonrası dönemde belirgin bir şekilde azaldığını ortaya koymaktadır. İmalat sektörü istihdamı, 2003-2008 döneminde artış eğilimi sergilemesine rağmen bu eğilim istikrarlı bir eğilime kavuşamamıştır. İmalat sektörü 2003-2008 arası dönemde imalat sanayi katma değer ve istihdam payı zirve noktalara ulaşmış ancak bu durum, sonraki dönemde sürdürülememiştir. Şekil 2’de yer aldığı üzere, imalat sanayinin sahip olduğu katma değer payı, imalat sanayinin Türkiye ekonomisi açısından önemini koruduğunu ortaya koymaktadır. Ancak 2010 sonrası dönemde belli hizmetlere bağlı değişimler baskın hale gelmektedir (bkz. Şekil 1, Şekil 2).

Şekil 2: Alt Sektörlere Göre Katma Değer % Pay

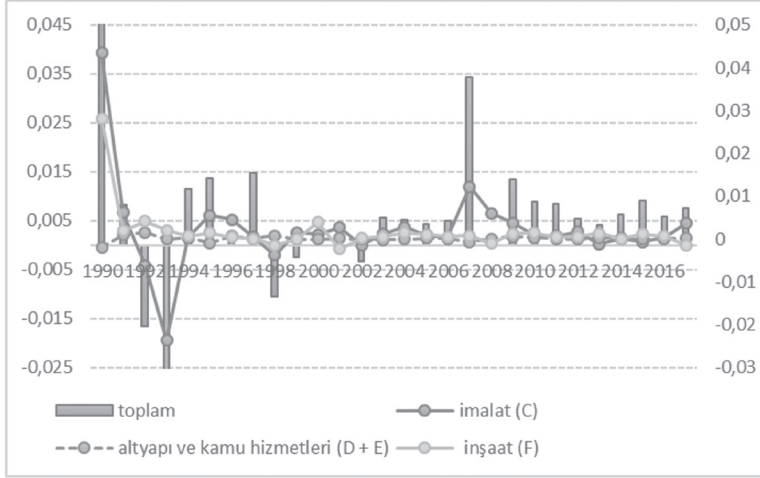

Kaynak: Kruse vd.(2022)

Genel olarak hizmetler sektörü ekonomik büyüklükler açısından birincil öneme sahiptir. Hizmetler sektörü, toplam istihdam ve katma değer payının yarısından fazlasını kapsamaktadır. Türkiye’de 1970’li yıllardan itibaren hizmetler sektöründeki değişimler hız kazanmıştır. 1990-2018 yılları arası dönem içinde 2000’li yıllar, hizmetler sektörünün büyüme eğilimleri yeni bir evreyi temsil etmektedir. 1990 yılında hizmetler katma değer payı yüzde 48,1 iken bu pay 2009 yılında yüzde 57,2’ye kadar yükselmiş, son yıllarda ise yüzde 54 düzeylerine gerilemiştir (Dünya Bankası, 2023). Hizmetler istihdam payı da 1990 yılında yüzde 30 düzeylerinde gerçekleşirken, 2018 yılında yüzde 55 düzeyinde gerçekleşmiştir (Dünya Bankası, 2023).

Ticaret sektörü, hizmetler alt sektörleri arasında, gerek katma değer gerekse istihdam payı açısından başlıca öneme sahiptir. Bunu kamu sektörü izlemektedir. Ancak son yıllarda kamu sektörü katma değer payı azalma eğilimi içerisindedir. Katma değer payları açısından gayrimenkul ve ulaşım sektörleri öne çıkarken, 2000’li yıllar ile birlikte iş odaklı hizmetler sektörünün toplam katma değer payı belirgin bir artış göstermektedir. İstihdam paylarındaki büyüklükler açısından ticaret ve kamu sektörü en yüksek değerlere sahip olurken, iş ve finans odaklı hizmetler sektörlerinin istihdam payında artış eğilimi gözlemlenmektedir. Bu sektörler ile diğer hizmetler sektörlerinin sahip olduğu istihdam payları arasında belirgin düzeyde açıklar söz konusudur. Gelir düzeyindeki değişimlerle birlikte, Türkiye ekonomisinde de iş odaklı hizmetler sektörü ile iş odaklı olmayan sektörler arasındaki farklılıklar belirginlik kazanmaktadır.

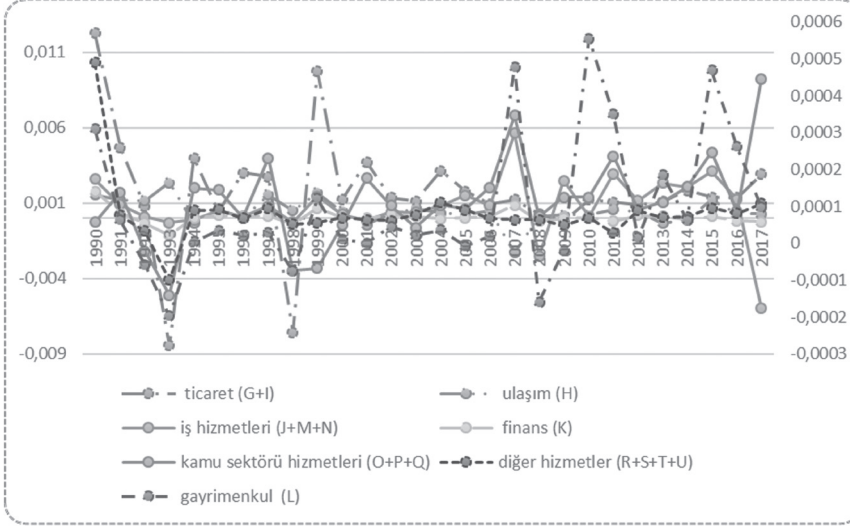
Şekil 3: Sanayi ve Toplam İstihdam Esneklikleri

İmalat ve hizmet temelli sektörlerin büyüme süreci ile birlikte istihdam esnekliklerine⁷ ilişkin göstergeler, hizmetler temelli sektörlerin istihdam yaratma kapasitesinin sınırlarını ortaya koymaktadır. Şekil 3'te yer alan değerlere göre, imalat sanayi, kriz yıllarında (1994, 2001) toplam istihdam esnekliğindeki düşüşü belirleyen başlıca sektörlerden biri olmuştur. Şekil 4'e göre, ticaret ve kamu sektörleri kriz yıllarındaki değişimlerden daha fazla etkilenmiştir. Hizmetler alt sektörlerine ait istihdam esneklikleri değerleri, imalat sektörü değerlerinin altında kalırken, genel olarak imalat sektörü istihdam yaratma kapasitesini sürdürmektedir. Özellikle ticaret alanındaki istihdam esneklikleri imalat sektöründen sonra toplam istihdam esnekliklerini belirleyen bir diğer sektör olarak öne çıkmaktadır. Kamu sektöründeki istihdam esneklikleri, bu sektörün, istihdam yaratılması noktasındaki önemine işaret etmektedir. İş temelli hizmet sektöründe de diğer hizmetlerden sektörlerinden farklı olarak, istihdam yaratma kapasitesi daha yüksek düzeylerde gerçekleşmiştir.

⁷ Kruse vd. (2022) verileri kullanılarak yazarın kendi hesaplamaları.

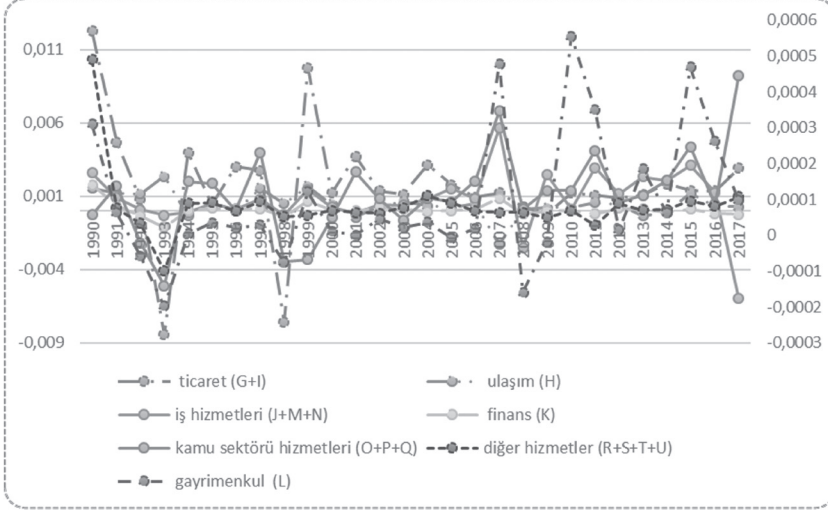
Şekil 4: Hizmetler Alt Sektörleri Toplam İstihdam Esneklikleri

Görelî üretkenlik düzeyindeki değişimler⁸ ile birlikte sektörlerin istihdam esnekliklerindeki değişimlere odaklanıldığında ise, büyüme ile birlikte sektörlerin istihdam yaratma kapasitesinin sınırları olduğu belirginlik kazanmaktadır. Şekil 5'te aktarılan, görelî üretkenlik düzeyi verilerine ilişkin değişimlere göre, 1990-2018 arası dönemde sektörler arasındaki üretkenlik açıkları azalma eğilimi içindedir. Ancak sektörlerin üretkenlik düzeyindeki açıkların; özellikle imalat sektörü ile hizmetler sektörü arasındaki üretkenlik açıklarının süregelenleştiği koşullar söz konusudur. Gayrimenkul sektörü, yapısı gereği "aykırı" bir noktada durmaktadır. Bununla birlikte, altyapı ve iş sektörlerinde, 2010 sonrası dönemde ise finans sektöründeki değişimler, görelî olarak farklılıklar içermektedir. 1990-2003 arası dönemde iş odaklı hizmet sektörünün görelî üretkenlik düzeyindeki artış belirgin olurken, 2003 sonrası dönemde inşaat, 2010 sonrası dönemde ise finans sektöründeki değişimler öne çıkmaktadır. Diğer hizmetler olarak tanımlanan alanlarda da 2010 sonrası dönemde, artış eğilimi söz konusudur. İstihdam esneklikleri görelî olarak yüksek olan hizmet sektörlerinde (ticaret, kamu) görelî üretkenlik düşük düzeylerde gerçekleşmektedir. İmalat sektörünün görelî üretkenlik düzeyinin inşaat, altyapı, ulaştırma ve iş sektörlerin gerisinde kalması dikkat çekmektedir.

8 Kruse, vd. (2022) verileri kullanılarak yazarın kendi hesaplamaları.

Şekil 5: Görelî Üretkenlik Düzeyleri (log)

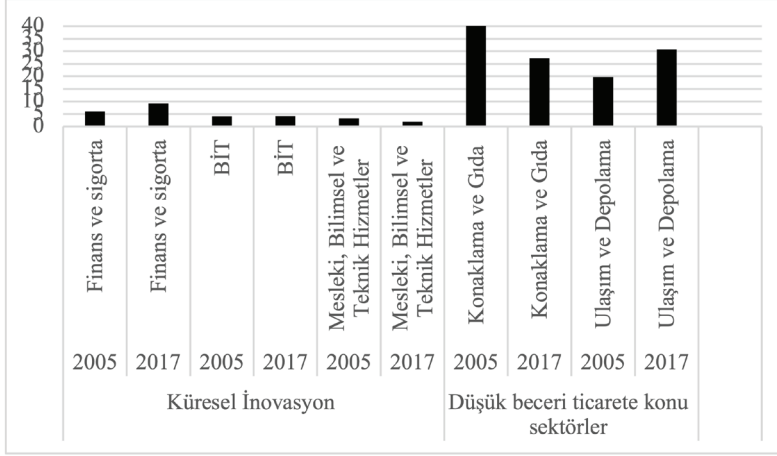

Hizmetler sektörü katma değer ve istihdam payları temelli büyüklüğüne rağmen, istihdam yapısı ve üretkenlik düzeyleri açısından “gelişkin” bir yapıyı barındırmamaktadır. Tekin-Koru & Dinçer (2018) hizmetler sektörünün istihdam yapısı, teknoloji düzeyi özelliklerini tanımlarken, olgunlaşmayan (premature) bir yapıya sahip olduğuna dikkat çekmektedir.

Heterojen yapıları barındıran hizmetler sektörünün, beceri yoğun ve düşük beceri gerektiren alt sektörleri arasındaki dağılım, orantısız koşulları içermektedir. Türkiye’de faaliyet yürüten firmaların yüzde 48’i düşük beceri gerektiren, işletme ve yönetim odaklı alanlarda yer almaktadır (Nayyar vd. , 2021).

Hizmetler sektörünün ihracat içindeki yüzde payına ilişkin veriler de Türkiye’de hizmetleşme eğiliminin düşük beceri içeren sektörlerin ağırlıklı yapısını ortaya koymaktadır. Her ne kadar son yıllarda iş temelli hizmetler sektöründeki değişimler öne çıksa da hizmet odaklı işletmelerin satışları, imalat sektörü işletmelerine oranla daha çok yerel ölçekte gerçekleşmektedir (Avdiu, vd. , 2023).

Şekil 6: Hizmetler Alt Sektörü İhracat % Payı

Kaynak: Nayyar vd., 2021

Küresel inovasyon, yenilik içeren hizmetler sektörü ihracatı Türkiye açısından ortalamaların altında düzeylere sahiptir. Türkiye’de ihracatı gerçekleşen hizmetler sektörü düşük beceri alanlarında gerçekleşmektedir. Hizmetler sektöründe küresel değer zincirlerine eklenme koşulları, hizmetler sektörünün yüksek katma değer yaratma, rekabet edilebilirlik koşulları açısından orantısız bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. 2000-2022 yılları arasında küresel değer zincirlerine eklenme değerlerine (Mancini vd., 2024) göre, hizmetler alt sektörlerinin aşağı akım değerleri daha yüksek düzeylerde gerçekleşmektedir. 2000-2022 yılları ortalamalarına göre toptan ticaret, oteller ve restoranlar aşağı akım, perakende ticaret ve nakliye alanları ise yukarı akım değerleri öne çıkan başlıca hizmetler sektörü olmuştur (Mancini vd., 2024)

5. Yapısal Ayrıştırma Bulguları

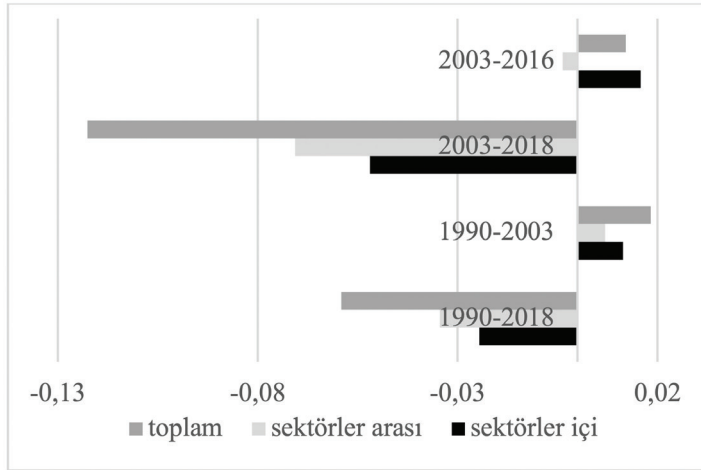
Türkiye ekonomisinde üretkenlik artışları büyüme eğilimlerini belirleyen güçlü etkilere sahiptir (Rodrik, 2010). Aynı zamanda, Türkiye ekonomisi için 1990 sonrası dönemde üretkenlik düzeyindeki değişimleri analiz eden başlıca çalışmaların bulguları, yapısal değişimin toplam üretkenlik düzeyindeki değişime pozitif yönde katkı yaptığını ortaya koymaktadır (Rodrik, 2010; Atiyas & Bakış, 2015). 12 alt sektör için Kruse vd. (2022) veri tabanı kullanılarak gerçekleştirilen yapısal ayrıştırma sonuçları (Tahsin & Börü, 2023; Kaya & Çiçekçi, 2023) Türkiye özelinde yapısal değişimin daha yüksek üretkenlik içeren sektörlere geçişi içermediğini ortaya koymaktadır. Yurtsızoğlu & Kılıçaslan (2017) ise 2003-2012 arası dönemde hizmet alt sektörlerine odaklandığı yapısal ayrıştırma analizinde, hizmet alt sektörlerindeki üretkenlik etkilerinin negatif değerlere sahip olduğunu saptamıştır. Firma düzeyi verilerini kapsayan analizde ise, 2003 sonrası dönemde genel

olarak hizmetler sektörünün üretkenlik artışının düşük düzeylerde kaldığı vurgulanmaktadır (Dinçer vd., 2022).

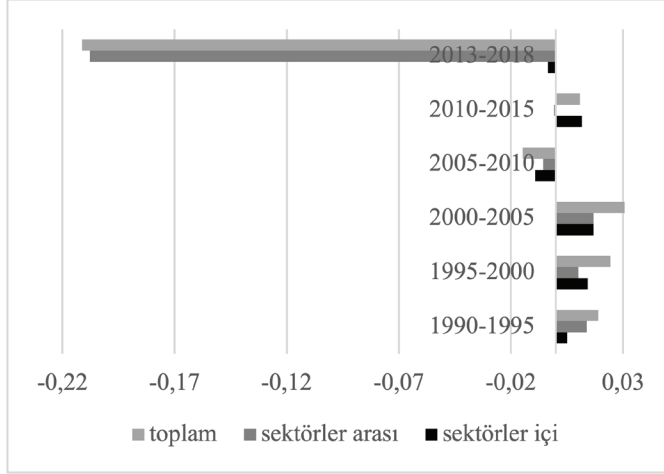
Denklem 3 kullanılarak elde edilen bulgulara göre (bkz. Şekil 7), 1990-2018 arası dönemde toplam üretkenlik düzeyinde negatif yönde bir değişim ortaya çıkmıştır. Bulgular, büyümenin canlanma evresinde üretkenlik düzeyindeki değişimin düşük düzeyde kaldığını ortaya koymaktadır. 1990-2003 arası dönemde üretkenlik düzeyindeki değişim pozitif değerler taşırken, sektörler içindeki üretkenlik değişiminin 2003-2016 döneme oranla daha düşük düzeylerde gerçekleştiği görülmektedir. 2003-2016 arası dönemde üretkenlik düzeyinin artışının sınırlı olmasında, sektörler arası değişimin kapsamı belirleyici olmaktadır. Beşer yıllık dönemler üzerinden değerlendirildiğinde de toplam üretkenlik düzeyindeki negatif yönelimin, 2005-2010 arası dönemde ve de 2013-2018 arası dönemdeki değişimlere bağlı olarak ortaya çıktığı görülmektedir (bkz. Şekil 8).

Şekil 7'de yer alan değerler, toplam üretkenlik düzeyindeki değişimlerde, sektörler arası (yapısal değişim) etkilerin, sektörler içinde ortaya çıkan üretkenlik artışları kadar belirgin olduğu görüşünü güçlendirmektedir. Ancak Kaya & Çiçekçi'nin (2023) de vurguladığı üzere, zaman içinde yapısal değişim etkisinin toplam üretkenlik düzeyini belirleme gücü zayıflamıştır.

Şekil 7: Yapısal Ayrıştırma Toplam Üretkenlik Düzeyindeki Değişim (1990-2018)

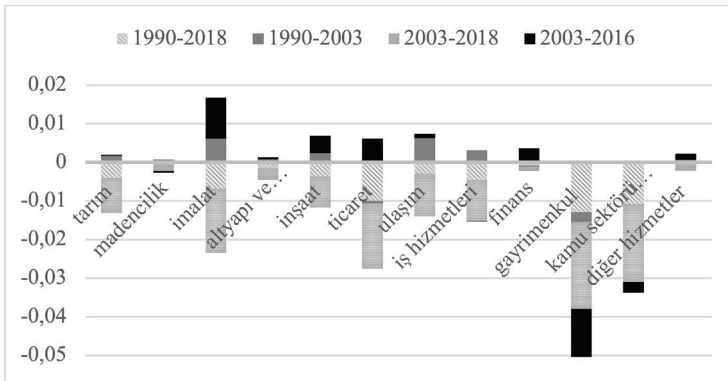

Şekil 8: Yapısal Ayrıştırma Ve Toplam Üretkenlik Düzeyindeki Değişim (Beşer Yıllık Dönemlere Göre)

Şekil 9'de Denklem (3) kullanılarak elde edilen değerler aktarılmaktadır. Buna göre toplam üretkenlik düzeyindeki değişim, büyümenin yavaşladığı dönemlerinde altyapı, ticaret, gayrimenkul ve kamu sektörü için negatif değerlere sahiptir. Bu dönemde, diğer sektörlerdeki üretkenlik düzeyindeki değişim sınırlı düzeylerde kalmasına rağmen pozitif değerlere sahiptir. 2003-2016 arası dönemde toplam üretkenlik düzeyindeki değişime, en yüksek düzeyde imalat sektörü katkı sunmuştur. Bunu, inşaat, ticaret ve finans sektöründeki toplam üretkenlik düzeyleri izlemektedir. Kamu sektörü ve diğer hizmetlerdeki toplam üretkenlik düzeyindeki değişim negatif değerler almıştır.

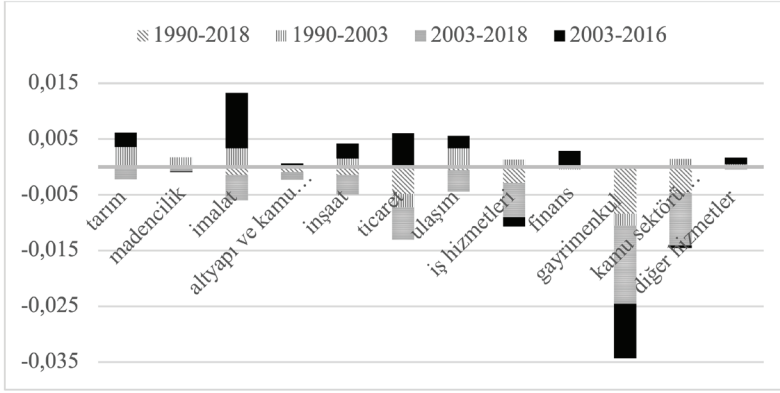
Şekil 9: Alt Sektörlere Göre Toplam Üretkenlik Değişim Oranı

Şekil 10'da alt sektörler için sektörler içi etkiler ile ilgili sonuçları aktarılmaktadır. Burada, sektörler içi etkilere ilişkin değerler toplam üretkenlik düzeyindeki değişimlere

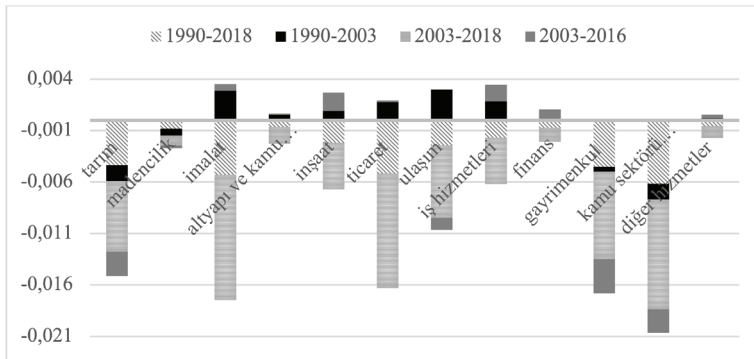
benzer bir eğilim ortaya koymaktadır. Sektörler içi etki göstergeleri özelinde imalat sanayi üretkenlik düzeyi belirgin bir şekilde yüksektir. Tarım sektörü ise kendi içinde üretkenlik artışları gerçekleştirebilen ancak süreç içerisinde istihdam kayışlarının farklı sektörlerle yönelmiş olduğu bir gelişim içerisinde yer almaktadır.

Şekil 10: Alt Sektörlere Göre İç Değişim Etkisi

Şekil 11'de yer alan değerler ise alt sektörler arası etkileri ortaya koymaktadır. 1990-2018 arası dönemde, Türkiye ekonomisinde daha düşük üretkenlik içeren sektörlerden daha yüksek üretkenlik içeren sektörlerle kayışların gerçekleştiği bir yapısal değişim gerçekleşmemiştir. 1990-2003 arası dönemde imalat, ticaret, iş ve ulaşım sektörleri ile sınırlı düzeylerde altyapı ve inşaat sektörlerinde, yapısal değişim etkisi pozitif değerler almıştır. 2003-2016 arası dönemde yapısal değişim etkisi; inşaat, iş hizmetleri finans ve sınırlı düzeylerde imalat sektörüne bağlı olarak gerçekleşmiştir. 2003-2018 arası dönemde ise alt sektörlerin yapısal değişim etkisi, negatif değerler ağırlıklı bir yapıyı ortaya koymuştur. Genel olarak sektörler arasındaki yapısal değişim etkisi, hizmet alt sektörlerinde, iş odaklı sektörlerde belirleyici olmuştur.

Şekil 11: Alt Sektörlere Göre Toplam Yapısal Dönüşüm Etkisi

Tahsin, E. (2024). Türkiye ekonomisinde yapısal değişim, hizmetleşme eğilimleri ve sektörel bağlantılar. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 10-39.

Yapısal değişim etkisinin süreç içerisinde zayıflamasının nedenleri ise sınırlı sayıda çalışmada irdelenmiştir. Kaya & Çiçekçi (2023) bulgularına göre yapısal değişimi olumsuz yönde etkileyen verilerin başında ticaret açıklığı gelmektedir. Küresel değer zincirlerine eklenme süreci yapısal değişimin verimlilik artışına katkısını sınırlamakta bunda ihracat yapısının düşük üretkenlik içeren sektörleri barındırması belirleyici olmaktadır.

6. Sektörel Bağlantı Etkileri ve Dağılımı

Sektörler arasındaki bağlantıların analizi; sektörlerin birbirlerini ne denli uyardıkları (talep yaratma) ve ne denli beslediklerine (girdi) dair bulguları içermektedir. Bu yolla, “kilit sektörler” ve diğer sektörlerin büyüme sürecindeki işlevi tanımlanabilmektedir.

Türkiye ekonomisi ile ilgili geri ve ileri bağlantı etkileri ve dağılımı endekslerine göre imalat sektörü temelli etkiler hizmetler alt sektörlerine göre daha güçlüdür (bkz. ek Tablo 3 ve Tablo 4). 2000’li yılların ortasında her iki sektör için geri ve ileri bağlantı endekslerinin ortalamaları, imalat temelli sektörlerde geri ve ileri bağlantı endekslerinin daha yüksek değerlere sahip olduğunu göstermektedir. İmalat alt sektörlerinde geri bağlantı endeks değerleri, ileri bağlantı endeks değerlerine oranla daha yüksek düzeylerde gerçekleşmektedir. İmalat sektörü genel olarak ilgili dönemlerde bağlantı etkisi yaratma kapasitesini korumaktadır. Hizmet temelli alt sektörlerdeki bağlantı etkilerinin düzeyi görece olarak daha düşük düzeylerde gerçekleşmektedir. Uğurlu & Tuncer (2017) sanayinin hizmetler için hem talep hem de ara girdi sağlama açısından önemine işaret etmektedir. Süreç içerisinde hizmetler alt sektörlerinin bağlantı endekslerinin artması, diğer sektörler için talep oluşturma koşullarının arttığını göstermektedir. Bu dönemde, imalat alt sektörlerinin hizmetlere olan talebinin arttığını ileri sürmek mümkün olmaktadır.

Aşağıda aktarılan Tablo 1 ve 2’deki (Denklemler 9 ve 10) değerlere göre ileri bağlantı etkilerinin dağılımı her iki sektörde daha dengeli bir yapıya sahiptir. Türkiye ekonomisinde ilgili sektörlerin diğer sektörlere ara girdi olarak katkı yapma süreci daha orantılı bir şekilde gerçekleşmektedir. Ancak geri bağlantı etkileri bunun tersini ortaya koymaktadır. Türkiye ekonomisinde imalat ve hizmetler alt sektörleri görece olarak sınırlı sayıda sektöre girdi oluşturabilmekte, daha az sektör için talep yaratabilmektedir.

Tablo 1: İmalat Alt Sektörler İleri ve Geri Bağlantı Etkileri

	ileri bağlantı etkilerinin dağılımı			geri bağlantı etkilerinin dağılımı		
	1990'lar ortası	erken 2000'ler	2000'ler ortası	1990'lar ortası	erken 2000'ler	2000'ler ortası
Gıda ürünleri, içecekler ve tütün	0.1635	0.0093	0.004	0.0348	0.0317	0.0341
Tekstil, tekstil ürünleri, deri ve ayakkabı	0.1663	0.0174	0.0078	0.0514	0.0414	0.0213
Ahşap ve ahşap ve mantar ürünleri	0.1732	0.0058	0.0022	0.0552	0.0495	0.0253
Kağıt hamuru, kağıt, kağıt ürünleri, basım ve yayım	0.2065	0.0469	0	0.0233	0.0112	0.0122
Kok kömürü, rafine edilmiş petrol ürünleri ve nükleer yakıt	0.2397	0.036	0.0633	0.0154	0.0326	0.0564
Kimyasallar ve kimyasal ürünler	0.3002	0.1335	0	0.0281	0.0398	0.037
Kauçuk ve plastik ürünler	0.1347	0.0289	0.0001	0.0443	0.0491	0.0273
Diğer metalik olmayan mineral ürünler	0.1297	0.0348	0.1831	0.0047	0.0001	0.012
Temel metaller	0.3501	0.2811	0.001	0.0461	0.0693	0.0451
Makine ve ekipman hariç fabrikasyon metal ürünleri	0.1565	0.0064	0.0004	0.0395	0.0443	0.0136
Başka yerde sınıflandırılmamış makine ve ekipmanlar	0.1764	0.0221	0.0152	0.0274	0.0342	0.0205
Büro, muhasebe ve bilgi işlem makineleri	0.1392	0.029	0.0027	0.0126	0.0004	0.0296
Elektrikli makine ve cihazlar t.e.c	0.1409	0.046	0.0009	0.0398	0.0479	0.0319
Radyo, televizyon ve haberleşme cihazları	0.172	0.015	0.011	0.0072	0.0222	0.0334
Tıbbi, hassas ve optik aletler	0.1187	0.0507	0.003	0.0078	0.0331	0.0053
Motorlu taşıtlar, römorklar ve yarı römorklar	0.1288	0.0375	0.0147	0.0400	0.0403	0.0638
Diğer taşıma ekipmanları	0.1126	0.0643	0.0137	0.0119	0.0015	0.0696
İmalat n.e.c; geri dönüşüm	0.1165	0.0664	0.0329	0.0363	0.0462	0.0210
Elektrik, gaz ve su temini	0.2269	0.0599	0.0130	0.0281	0.0251	0.0104
İnşaat	0.1040	0.0591	0.1275	0.0269	0.0145	0.0020

2000’li yıllar ile birlikte imalat alt sektörlerinde ileri bağlantı etkilerinin dağılımı açısından kimyasallar, temel metaller ile elektrikli makine ve cihazların diğer sektörlerle ara girdi oluşturma kapasiteleri yaygınlaşmıştır. Geri bağlantı etkileri açısından ise, inşaat, makine ve ekipman hariç fabrikasyon metal ürünleri ile tıbbi, hassas ve optik aletlerin, talep oluşturma kapasiteleri diğer alt imalat sektörlerine oranla daha yaygın bir etki yaratmıştır. İnşaat sektörünün geri bağlantı endeksinin düzeyi, bu sektörün de kilit sektörler arasında yer almasını beraberinde getirmiştir.

Tablo 2: Hizmetler Alt Sektörleri İleri ve Geri Bağlantı Etkileri

	ileri bağlantı etkilerinin dağılımı			geri bağlantı etkilerinin dağılımı		
	1990’lar ortası	erken 2000’ler	2000’ler ortası	1990’lar ortası	erken 2000’ler	2000’ler ortası
Toptan ve perakende ticaret; onarımlar	0.3555	0.1431	0.0116	0.0305	0.0473	0.0258
Oteller ve restoranlar	0.1269	0.03	0.1121	0.0117	0.0026	0.0136
Taşıma ve depolama	0.3249	0.1274	0.0047	0.008	0.0201	0.0159
Posta ve telekomünikasyon	0.1454	0.0007	0.0089	0.0346	0.0581	0.0223
Finans ve sigorta	0.2442	0.1096	0.0052	0.0233	0.0263	0.025
Gayrimenkul faaliyetleri	0.1062	0.0683	0.0178	0.0408	0.0216	0.0703
Makine ve ekipmanların kiralanması	0.0961	0.0747	0.0143	0.0129	0.0251	0.0284
Bilgisayar ve ilgili faaliyetler	0.0999	0.0621	0.0188	0.0209	0.0087	0.0423
Araştırma ve geliştirme	0.0972	0.0728	0.0042	0.0584	0.0456	0.0023
Diğer Ticari Faaliyetler	0.1781	0.0239	0.0173	0.0006	0.0226	0.0311
Kamu yönetimi ve savunma; zorunlu sosyal güvenlik	0.0953	0.0758	0.0164	0.0213	0.0758	0.051
Eğitim	0.0961	0.0719	0.0153	0	0.0172	0.0675
Sağlık ve sosyal hizmet	0.0968	0.0736	0.0043	0.0127	0.0358	0.0579
Diğer toplum, sosyal ve kişisel hizmetler	0.1219	0.043	0.0189	0.0209	0.012	0.0277

Gerçekleşen geri bağlantı dağılım etkisine göre hizmetler alt sektörleri sınırlı sayıda sektörden girdi talep etmektedir. 1990’dan 2000’li yıllara bu koşullarda belirgin bir değişiklik gerçekleşmemiş, hizmetler sektörü içinde önemli büyüklüklere sahip olan sektörlerin geri bağlantı etkileri dengesiz bir dağılım ortaya koymuştur. 2000’li yıllar ile birlikte geri bağlantı endeksi en dengeli dağılıma sahip olan sektörler, araştırma ve geliştirme ile oteller ve restoranlar olmuştur. AR-GE sektörü dışında yüksek beceri gerektiren hizmetler sektöründeki geri dağılım etkileri de, hizmetler sektörünün yenilik yaratarak diğer sektörleri uyarlama etkilerinin kısıtlarına dikkat çekmektedir. AR-GE sektörleri, oteller ve restoranlar ve taşıma sektörleri aynı zamanda geri bağlantı endeksleri en yüksek hizmetler sektörü olmuştur.

Nayyar vd.'ye (2021) göre, Türkiye'de düşük beceri gerektiren ticarete konu hizmetler için ileri bağlantı oranı daha yüksek düzeylerde gerçekleşmektedir.

2000'li yıllarda ileri bağlantı endeksi en yüksek hizmetler sektörü toptan ticaret, oteller olmuştur. Hizmetler sektöründe ileri bağlantı etkilerinin dağılımı süreç içerisinde daha orantılı bir büyümeye işaret etmektedir. Hizmetler sektörünün diğer sektörlerle ara girdi oluşturma etkisi yaygınlaşmıştır. Finans sektörü, araştırma ve geliştirme sektörleri, taşıma ve depolama ile sağlık ve sosyal hizmetler sektörü bu bağlamda öne çıkan başlıca sektörler olmuştur.

7. Sonuç

Yapısal ayrıştırma sonuçları ile birlikte sektörel bağlantılar yaklaşımı değerlendirildiğinde Türkiye ekonomi açısından hizmetleşme sürecinin yeni eğilimler barındırdığı belirlenlik kazanmaktadır. Elde edilen bulguların sonuçlarına göre, 1990-2018 arası dönemde, Türkiye'de büyüme sürecine eşlik eden üretkenlik artışlarının sürdürülebildiği bir yapısal değişim sürecinden bahsetmek mümkün olamamaktadır. Özellikle 2010 sonrası dönem, düşük üretkenlik düzeylerinin elde edildiği bir büyüme sürecini tanımlamaktadır. 2003 sonrası dönemde hizmetleşme eğilimi aynı zamanda hizmetler alt sektörlerinde değişimleri beraberinde getirmiştir. Bu dönemde, yapısal değişim etkisi özellikle iş odaklı hizmetler sektöründe belirleyici olmuştur. Ticaret ve kamu sektörü başta olmak üzere, istihdamın daha yüksek düzeylerde gerçekleştiği hizmet sektörlerinde ise üretkenlik düzeyleri zayıf bir performans sergilemiştir. Gayrimenkul sektörünün üretkenlik düzeyi ve yapısal değişim sürecine katkısı negatif düzeylerde gerçekleşmiştir. Genel olarak hizmetler sektörüne kayışların belirgin olduğu bu dönemde, hizmetler alt sektörlerinin üretkenlik düzeyleri orantısız bir dağılım sergilemiş, hizmetler alt sektörlerinin istihdam yaratma kapasitesinin sınırlı düzeyde kalması ile birlikte büyüme süreci zayıf performansa sahip olmuştur.

Gerek toplam istihdam düzeyi, gerekse üretkenlik düzeyindeki değişimler, Türkiye ekonomisinde imalat sanayinin itici güç olma özelliğinin geri planda kaldığını ortaya koymaktadır. Yapısal değişim etkileri hizmetler lehine gerçekleşmesine rağmen sektörel bağlantılar analizi imalat sektörünün "kilit sektör" olma özelliğini koruduğunu göstermektedir. İmalat alt sektörlerine ilişkin geri bağlantı endeksleri, birin üzerinde değerler almasına rağmen, ileri bağlantı endeksleri görece düşük düzeylerde gerçekleşmiştir. Bu eğilim, imalat alt sektörlerine yönelik endüstriler arası talebin zaman içinde azaldığını ortaya koymaktadır. Türkiye ekonomisinde inşaat sektörü belirleyici sektörler arasında yer almasına rağmen ileri bağlantı endeksi düşük düzeylerde gerçekleşmektedir. Bununla birlikte, tarım ve gıda sektörü bağlantı endekslerinin zaman içindeki zayıf performansı, elektrik, gaz ve su temini ile ilgili sektörlerin yüksek düzey ileri bağlantı etkilere sahip olması dikkat çekmektedir. AR-GE faaliyetlerinin geri bağlantı etkilerindeki artış belirgin olurken, taşıma ve depolama, finans ve sigorta ile ticari faaliyetlerin bağlantı etkiler açısından öne çıkan diğer hizmet sektörleri arasında yer almıştır. 2000'li yıllar ile birlikte hizmet odaklı sektörlerin, büyüme

eğilimlerini ve talep yönelimlerini belirleme gücü öne çıkmış, genel olarak sektörel bağlantı etkileri zaman içinde zayıflamıştır.

Hizmetler sektörünün büyümenin kalitesini artırabilme koşulları ise belli kısıtları kapsamaktadır. En temel kısıt, büyüme için belirleyici olan hizmetler alt sektörlerinin ağırlıklı olarak düşük beceri alanlarda yoğunlaşması ve düşük üretkenlik düzeylerinin gerçekleşmesi ile ilgili ortaya çıkmaktadır. Yapısal değişim etkileri, Türkiye ekonomisinde sektörler arasında orantısız bir büyüme sürecinin gerçekleştiği görüşünü güçlendirmektedir. Türkiye açısından hizmetleşme eğilimleri, hizmetler alt sektörlerinde çok katmanlı yapıların üretilmesi ile sonuçlanmıştır. 1990 sonrası dönemde gerçekleşen yapısal değişim, üretkenlik açıkları ile birlikte sektörler arasındaki beceri (vasıf) açıklarını artıran etkiler ortaya çıkarmıştır. Gerek üretkenlik gerekse vasıflara bağlı olarak ortaya çıkan çok katmanlı sektörel yapılar, ücret açıklarını artırırken, gelir dağılımı dengesini bozan etkilere yol açmaktadır.

Hizmetler alanında küresel değer zincirlerine eklenme biçimlerinin aşığı yönelimli alanlarda yoğunlaşması hizmetler sektörünün gelişimi açısından bir diğer kısıtı ortaya koymaktadır. İmalat sektöründe hizmetleşme eğilimleri artmasına rağmen, BİT temelli firmaların toplam içindeki dağılımı ve istihdamı düşük düzeylere sahiptir. İmalat sektöründe hizmetleşme süreci BİT temelli faaliyetlere duyulan gereksinimi artırmaktadır. Ancak bu faaliyetlere yönelik talep, yerel firmalar tarafından karşılanmaktadır. Hizmetleşme sürecine bağlı olarak ortaya çıkan bu gelişmeler, küresel değer zincirlerine eklenme stratejilerinin önemini artırmaktadır.

Bulgular, sanayi politikalarına eşlik eden hizmetleşme stratejilerinin eşanlı olarak kurgulanması, yüksek beceri gerektiren sektörlerde istihdam yaratılması gerekliliğini gündeme getirmektedir. Ancak Türkiye ekonomisinin son yıllarında öne çıkan inşaat-gayrimenkul-finans sektörü temelli stratejiler, düşük üretkenlik tuzağının sürdürülmesini beraberinde getirmektedir. İmalat alt sektörlerinin hizmetleşme süreci ile birlikte nasıl bir güncelleme içinde olacağı, “üretkenlik düzeyi yüksek, hizmetlere” kayışların gerçekleşip gerçekleşmeyeceği, gelecekteki yönelimleri etkileyecek olan başlıklar arasında yer almaktadır.

Kaynakça

- Akseki, U., Akdeniz, A., & Gök, B. (2024). Türkiye Ekonomisinde yapısal değişim analizi: girdi-çıkı modellerinden ampirik bulgular. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(3), 387-399.
- Altıok, M., & Tuncer, İ. (2013). Türkiye imalat sanayinde yapısal değişim ve üretkenlik: 1980-2008 dönemi. *Anadolu University Journal of Social Sciences/Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 55-69.
- Andreoni, A., & Gomez, C. L. (2012). Can we live on services? Exploring manufacturing-services interfaces and their implications for industrial policy design. *Proceedings of DRUID Academy*, 463-473.
- Atıyas İ., & Bakış, O. (2014). Türkiye’de toplam ve sektörel toplam faktör verimliliği büyüme hızları: Bir büyüme muhasebesi çalışması. *İktisat İşletme ve Finans*, 29(341), 09-36.

Tahsin, E. (2024). Türkiye ekonomisinde yapısal değişim, hizmetleşme eğilimleri ve sektörel bağlantılar. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 10-39.

- Atiyas, İ., & Bakış O. (2015). Structural change and industrial policy in Turkey. *Emerging Markets Finance and Trade*, 51(6), 1209-1229.
- Avdiu, B., Demir B., Kilinc U., Michalski T., & Nayyar G. (2023). "Manufacturing-led services growth and structural change", presentation at the Services and Structural Transformation Workshop, World Bank, Washington DC. Erişim adresi <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/ca24d55f8afc0550523b6921216a883e-0350012023/related/Slides-Demir.pdf>
- Aydoğuş, O. (2018). *Girdi-çıkı modellerine giriş*. Efil Yayınevi
- Bakır, E., Özçelik, E., Özmen, E., & Taşiran, A. C. (2017). Türkiye'de erken sanayisizleşme. M. Koyuncu, H. Mihçı, E. Yeldan (Ed.), *Geçmişten geleceğe türkiye ekonomisi* içinde (s. 157-192). İletişim Yayınları.
- Bakış, O., & Acar, U. (2021). Türkiye ekonomisinde toplam faktör verimliliği: 1980-2019. *Journal of Research in Economics*, 5(1), 1-27.
- Baldwin, R. (2023). "Service-export-led development and the future of trade", presentation at the Services and Structural Transformation Workshop, World Bank, Washington DC.
- Baldwin, R., & Ito, T. (2021). The smile curve: Evolving sources of value added in manufacturing. *Canadian Journal of Economics/Revue canadienne d'économique*, 54(4), 1842-1880.
- Baumol, W. J. (1967). Macroeconomics of unbalanced growth: The anatomy of urban crisis. *The American Economic Review*, 57(3), 415-426.
- Baymul, C., & Sen, K. (2020). Was Kuznets right? New evidence on the relationship between structural transformation and inequality. *The Journal of Development Studies*, 56(9), 1643-1662.
- Börü, F., & Tahsin E. (2022). Türkiye'de Nuts-2 Düzeyinde "Hizmetleşme" ve Kalkınma Biçimlerinin Analizi. https://econanadolu.com/papers/Boru_Tahsin_An_F.pdf, VI. Anadolu International Conference on Economics, 13-15 Mayıs, 2022, Eskişehir, Türkiye.
- Cantore, N., Clara, M., Lavopa, A., & Soare, C. (2017). Manufacturing as an engine of growth: Which is the best fuel?. *Structural Change and Economic Dynamics*, 42, 56-66.
- Chenery, H., & Syrquin M. (1975). *Patterns of development 1950-70*. Oxford UP.
- Chenery, H. B. (1975). The structuralist approach to development policy. *The American Economic Review*, 65(2), 310-316.
- Chenery, H. B., & Taylor, L. (1968). Development patterns: among countries and over time. *The Review of Economics and Statistics*, 391-416.
- Çalışkan, E. T., & Aydoğuş, O. (2011). Türkiye ekonomisinde endüstriyel büyümenin kaynakları: Girdi-çıkı modeli ile ampirik bir analiz (1985-2002). *Ege Akademik Bakış*, 11(4), 499-510.
- Çırpıcı, Y. A. (2024). Key sector analysis by IO networks: Evidence from Turkey. *Panoeconomicus*, 71(3), 395-432.
- Dabús, C., & Delbianco, F. (2021). Economic development and structural change: the role of services. *Journal of Economic Development*, 46(3), 65-84.
- Dasgupta S., & Singh, A. (2006). Manufacturing, Services and Premature Deindustrialization in Developing Countries: A Kaldorian Analysis, WIDER Research Paper, No. 2006/49, The United Nations University World Institute for Development Economics Research (UNU-WIDER), Helsinki.
- Di Meglio, G., Gallego, J., Maroto, A., & Savona, M. (2015). Services in developing economies: A new chance for catching-up?. Erişim adresi: https://web.archive.org/web/20180410055831id_/https://www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=2015-32-swps-dimeglio-etal.pdf&site=25
- Diao, X., McMillan, M., & Rodrik, D. (2017). The recent growth boom in developing economies: a structural change perspective. *National Bureau of Economic Research*, No.23132. Erişim Adresi: https://drodrik.scholar.harvard.edu/files/dani-rodrik/files/recent_growth_boom_in_ldcs.pdf

Tahsin, E. (2024). Türkiye ekonomisinde yapısal değişim, hizmetleşme eğilimleri ve sektörel bağlantılar. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 10-39.

- Dinçer, N. N., Eichengreen, B., & Tekin-Koru, A. (2022). Manufacturing and service sector productivity in turkey: a perspective from firm, level data. *The World Economy*, 45(9), 2698-2723.
- Doğruel, A. S., & Doğruel, F. (2019). Küreselleşme, unutulmuş sanayi politikaları ve sanayisizleşme. *Çalışma ve Toplum*, 1(60), 209-230.
- Dünya Bankası. (2023). World development indicators. NW Washington, USA: The World Bank.
- Fagerberg, J. (2000). Technological progress, structural change and productivity growth: A comparative study. *Structural Change and Economic Dynamics*, 11(4), 393-411.
- Friesenbichler, K. S., & Kügler, A. (2022). Servitization across countries and sectors: Evidence from world input-output data. *Economic Systems*, 46(3), 101014.
- Fujimoto, K., & Whittaker, D. H. (2021). *Premature deindustrialization, inter-sectoral employment shifts, and accelerated servicization*. Centre for Business Research, University of Cambridge, Working Paper No. 530.
- Gabriel, L. F., & de Santana Ribeiro, L. C. (2019). Economic growth and manufacturing: An analysis using panel VAR and intersectoral linkages. *Structural Change and Economic Dynamics*, 49, 43-61.
- Gemmill, N. (1982). Economic development and structural change: The role of the service sector. *The Journal of Development Studies*, 19(1), 37-66.
- Günçavdı, O., & Bayar A. A. (2020). Structural transformation and income distribution in Turkey. A.S. Akat ve S. Gursel (Ed.), *Turkish economy at the crossroads facing the challenges ahead* içinde (s. 153-209). Hackensack: World Scientific Publishing.
- Hartwig, J. (2012). Testing the growth effects of structural change. *Structural Change and Economic Dynamics*, 23(1), 11-24.
- Hartwig, J., & Krämer, H. (2019). The 'growth disease' at 50-baumol after oulton. *Structural Change and Economic Dynamics*, 51, 463-471.
- Hartwig, J., & Krämer, H. M. (2023). Revisiting Baumol's disease: Structural change, productivity slowdown and income inequality. *Intereconomics*, 58(6), 320-325.
- Herrendorf, B., Rogerson, R. & Valentinyi, Á. (2014). Growth and structural transformation, P. Aghion; S. Durlauf (Ed.), *Handbook of economic growth* içinde (s. 855-941). North Holland.
- Herrendorf, B., Rogerson, R., & Valentinyi, A. (2013). Two perspectives on Preferences and Structural Transformation. *American Economic Review*, 103(7), 2752-2789.
- Hirschman, A. O. (1958). *The strategy of economic development*. Yale University Press.
- Kaldor, N. (1966). *Causes of the slow rate of economic growth in the United Kingdom*. Cambridge University Press.
- Kaldor, N. (1967). *Strategic factors in economic development*. Cornell University Press.
- Kaplinsky, R. (2013). *Global value chains: Where they came from, where they are going and why this is important*. IKD Working Paper, no 68, Milton Keynes, UK: The Open University.
- Kaya, A. I., & Çiçekçi, C. (2023). *Structural transformation and sources of growth in Turkey* (No. 2023/71). WIDER Working Paper.
- Kılıçaslan, Y., & Taymaz, E. (2006). Sınai yapı, yapısal değişim ve üretkenlik. *İktisat, İşletme ve Finans*, 21(247), 5-23.
- Kordalska, A., & Olczyk, M. (2021). Linkages between services and manufacturing as a new channel for gvc development: Evidence from CEE countries. *Structural Change and Economic Dynamics*, 58, 125-137.
- Kruse, H., Mensah, E., Sen, K., & de Vries, G. (2023). A manufacturing (Re) Naissance? Industrialization in the developing world. *IMF Economic Review*, 71(2), 439.
- Kuznets, S. (1965). *Economic growth and structure: Selected essays*. Heinemann.

Tahsin, E. (2024). Türkiye ekonomisinde yapısal değişim, hizmetleşme eğilimleri ve sektörel bağlantılar. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 10-39.

- Lightfoot, H., Baines, T., & Smart, P. (2013). The servitization of manufacturing: A systematic literature review of interdependent trends. *International Journal of Operations & Production Management*, 33(11/12), 1408-1434.
- Mancini, M., Montalbano, P., Nenci, S., Vurchio, D. (2024). Positioning in global value chains: world map and indicators, a new dataset available for GVC analyses. *The World Bank Economic Review*, lhae005.
- McMillan, M., & Rodrik D. (2011). *Globalization, structural change and productivity growth*, NBER Working Paper No. 17143.
- Meçik, O., & Aytun U. (2018). Türkiye ekonomisinde erken sanayisizleşmeye bölgesel bir yaklaşım. *METU Studies in Development*, 45(1), 59-81.
- Miller, R. E., & Blair, P. D. (2009). *Input-output analysis: foundations and extensions*. Cambridge University Press.
- Miroudot, S. (2019). *Services and manufacturing in global value chains: Is the distinction obsolete?*. Asian Development Bank Institute.
- Nayyar, G., Hallward-Driemeier, M., & Davies, E. (2021). *At your service?: The promise of Services-led development*. World Bank Publications.
- Nordhaus, W. D. (2008). Baumol's diseases: A macroeconomic perspective. *The BE Journal of Macroeconomics*, 8(1).
- OECD (2012), "STAN Input-Output: Inverse matrix coefficients (domestic) (Edition 2011)", *STAN: OECD Structural Analysis Statistics* (database). Erişim adresi: <https://doi.org/10.1787/ef4cede6-en>
- Oulton, N. (2001). Must the growth rate decline? Baumol's unbalanced growth revisited. *Oxford Economic Papers*, 53(4), 605-627.
- Palma, G. (2005). Four sources of de-industrialisation and new concept of the dutch disease. J. Ocampo (Ed.) *Beyond reforms: Structural dynamics and macroeconomic vulnerability içinde* (s. 71-116). Stanford University Press.
- Pehlivanoglu, F., & İnce, M. R. (2020). Girdi-çıkıtkı analizi yaklaşımıyla Türkiye ekonomisinde sektörlerarası bağımlılığın uzun dönemli analizi. *Sosyoekonomi*, 28(44), 169-190.
- Pereira, W., Missio, E., & Jayme Jr, F. (2024). Structural change in the 21st century: The role of the modern services sector in the economic development strategy. *Review of Political Economy*, 1-25.
- Pugno, M. (2006). The service paradox and endogenous economic growth. *Structural Change and Economic Dynamics*, 17(1), 99-115.
- Rasmussen, P. N. (1956). *Studies in inter-sectoral relations*. North-Holland.
- Rodrik, D. (2010). *Structural transformation and economic development*. TEPAV: Ankara.
- Rodrik, D. (2016). Premature deindustrialization. *Journal of Economic Growth*, 21(1), 1-33.
- Rodrik, D. (2023), "Why service need an industrial policy", presentation at the Services and Structural Transformation Workshop, World Bank, Washington DC.
- Sumner, A., & Sumner, A. (2021). *Deindustrialization, distribution, and development: Structural change in the global south*. Oxford University Press.
- Syrquin, M. (1988). Patterns of structural change. *Handbook of Development Economics*, 1, 203-273.
- Syrquin, M. (2007). Convergence since the Second World War: Blind alleys and misplaced expectations. *Scandinavian Economic History Review*, 55(3), 289-298.
- Szirmai, A. (2012). Industrialisation as an engine of growth in developing countries, 1950-2005. *Structural Change and Economic Dynamics*, 23(4), 406-420.
- Szirmai, A., & Verspagen, B. (2015). Manufacturing and economic growth in developing countries, 1950-2005. *Structural Change and Economic Dynamics*, 34, 46-59.

Tahsin, E. (2024). Türkiye ekonomisinde yapısal değişim, hizmetleşme eğilimleri ve sektörel bağlantılar. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 10-39.

- Tahsin, E., & Börü, F.(2023). Türkiye'nin yapısal dönüşümü ve sektörel dinamikler. İncekara A. & Oktar S. A. (Ed.) *Cumhuriyetin 100. yılında Türkiye ekonomisi* içinde (s. 367-387). İstanbul University Press.doi: 10.26650/B/SS10.2023.016.20.
- Taşcı, K., & Yılmaz, M. (2024). Türkiye merkez-çevre çok bölgesi girdi-çıkıtı (MRIO) modeli ile bölgesel ve sektörel yapısal bağınlaşma analizi (2006-2021). *Verimlilik Dergisi*, 58(3), 375-398.
- Taymaz, E., Voyvoda, E., & Yılmaz, K. (2008). Türkiye imalat sanayiinde yapısal dönüşüm, üretkenlik ve teknolojik değişme dinamikleri. *Economic Research Center Working Papers in Economics*, 8(04).
- Tekin-Koru, A. & Dinçer, N. N. (2018). Türkiye'de sanayi ve hizmet sektörleri. *İktisat ve Toplum*, 88(1), 55-11.
- Timmer, M. P., de Vries, G. J., & de Vries, K. (2015). Patterns of structural change in developing countries. J. Weiss, M. Tribe (Ed.), *Routledge handbook of industry and development* içinde (s. 65-83). Routledge.
- Timmer, M. P., Erumban, A. A., Los, B., Stehrer, R., & de Vries, G. J. (2014). Slicing up global value chains. *Journal Of Economic Perspectives*, 28(2), 99 –118.
- Tregenna, F. (2016). Deindustrialization and premature deindustrialization. *Handbook of Alternative Theories of Economic Development*, 710-728.
- Tunç, İ. (2004). Türkiye ekonomisinde yapısal değişim: bir girdi-çıkıtı analizi. *ODTÜ/ERC Working Paper in Economics*, 4(07).
- Uğurlu, A. A., & Tuncer, İ. (2017). Türkiye'de sanayi ve hizmet sektörlerinin büyüme ve istihdama katkıları: Girdi-çıkıtı analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(1), 131-165.
- Voyvoda, E. (2008). Sources of structural change and its impact on interdependence: An input- output perspective for the post-1980 Turkish economy. *ERF 15th Annual Conference*, 23–25 November, Egypt.
- Yanikkaya, H., Altun, A., & Tat, P. (2019). Openness and deindustrialization: A Turkish case. *Bogazici Journal, Review of Social, Economic and Administrative Studies*, 33(2), 1-25.
- Yurtsızoğlu, Z., & Kılıçaslan, Y. (2017). Türkiye hizmet sektöründe yapısal değişim ve verimlilik. *Ege Academic Review*, 17(2), 215-228.
- Yusuf, S. (2015). The brave new world of services-led growth. *Eurasian Geography and Economics*, 56(6), 602–617.

Değerli Efil Ekonomi Araştırmaları Dergisi Okurları,

Dergimizi siyah-beyaz olarak basmak durumundayız. Bu sebepten, bazı komplike grafiklerin rahat anlaşılabilmesi amacıyla, bu grafikleri sizinle QR kod aracılığıyla paylaşma kararı aldık. Tahsin (2024)'teki şekillere erişmek için lütfen kodu okutunuz.

Dear Reader of the Efil Journal of Economic Research,

As we have to publish the journal in black and white format, we decided to share the colorful graphics and figures via QR code. To access the graphics of Tahsin (2024), you can use the QR code.

EK: Sektörel geri ve ileri bağlantı endeksleri

Tablo 3: Sektörel Geri Bağlantı Endeksleri

Sektörel sınıflandırma	1990'lar	2000'lerin ortası
Tarım, avcılık, ormancılık ve balıkçılık	0.939595	0.740894
Madencilik ve taş ocakçılığı	0.775022	0.829356
Gıda ürünleri, içecekler ve tütün	1.208532	1.121281
Tekstil, tekstil ürünleri, deri ve ayakkabı	1.308237	1.264853
Gıda ürünleri, içecekler ve tütün	1.331074	1.191198
Tekstil, tekstil ürünleri, deri ve ayakkabı	1.139863	1.149133
Ahşap ve ahşap ve mantar ürünleri	0.907705	1.158472
Kağıt hamuru, kağıt, kağıt ürünleri, basım ve yayım	1.168854	1.160916
Kok kömürü, rafine edilmiş petrol ürünleri ve nükleer yakıt	1.265905	1.227256
Kimyasallar ve kimyasal ürünler	1.028002	1.050734
Kauçuk ve plastik ürünler	1.276738	1.319969
Diğer metalik olmayan mineral ürünler	1.236713	1.255905
Temel metaller	1.164285	1.152292
Makine ve ekipman hariç fabrikasyon metal ürünleri	0.924127	1.075091
Başka yerde sınıflandırılmamış makine ve ekipmanlar	1.23857	1.249131
Büro, muhasebe ve bilgi işlem makineleri	1.042946	1.417392
Elektrikli makine ve cihazlar t.e.c	1.046632	1.235595
Radio, televizyon ve haberleşme cihazları	1.240068	1.340595
Tıbbi, hassas ve optik aletler	0.928407	0.997497
Motorlu taşıtlar, römorklar ve yarı römorklar	1.218034	1.320578
Diğer taşıma ekipmanları	0.831288	1.083602
İmalat n.e.c; geri dönüşüm	1.161251	1.032806
Elektrik, gaz ve su temini	0.816922	0.75182
İnşaat	1.06993	0.951015
Taşıma ve depolama	0.951778	0.850353
Posta ve telekomünikasyon	0.792251	0.862454
Finans ve sigorta	0.860107	0.741133
Gayrimenkul faaliyetleri	0.755197	0.606218
Makine ve ekipmanların kiralanması	0.922796	0.805569
Bilgisayar ve ilgili faaliyetler	1.12558	0.75469
Araştırma ve geliştirme	0.649447	0.842113
Diğer Ticari Faaliyetler	1.003807	0.795576
Kamu yönetimi ve savunma; zorunlu sosyal güvenlik	0.872323	0.821887
Eğitim	0.999748	0.63814
Sağlık ve sosyal hizmet	0.923697	0.901627
Diğer toplum, sosyal ve kişisel hizmetler	0.874571	0.854756
Çalışan kişilerin bulunduğu özel "haneler"	0	0.448104

Not: Denklem 7 kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 4: Sektörel İleri Bağlantı Endeksleri

Sektörel sınıflandırma	1990'lar	2000'lerin ortası
Tarım, avcılık, ormancılık ve balıkçılık	1.595089	1.264163
Madencilik ve taş ocakçılığı	1.560082	1.792171
Gıda ürünleri, içecekler ve tütün	0.981266	0.804853
Tekstil, tekstil ürünleri, deri ve ayakkabı	0.997951	1.254766
Gıda ürünleri, içecekler ve tütün	1.039002	0.644353
Tekstil, tekstil ürünleri, deri ve ayakkabı	1.238717	1.190126
Ahşap ve ahşap ve mantar ürünleri	1.438058	0.998171
Kağıt hamuru, kağıt, kağıt ürünleri, basım ve yayım	1.801285	2.010432
Kok kömürü, rafine edilmiş petrol ürünleri ve nükleer yakıt	0.808105	0.980456
Kimyasallar ve kimyasal ürünler	0.778344	0.956915
Kauçuk ve plastik ürünler	2.100785	2.718748
Diğer metalik olmayan mineral ürünler	0.939192	0.873177
Temel metaller	1.058156	0.918635
Makine ve ekipman hariç fabrikasyon metal ürünleri	0.835497	0.504486
Başka yerde sınıflandırılmamış makine ve ekipmanlar	0.845403	0.792241
Büro, muhasebe ve bilgi işlem makineleri	1.031833	1.123697
Elektrikli makine ve cihazlar t.e.c	0.712218	0.579531
Radyo, televizyon ve haberleşme cihazları	0.772563	0.778577
Tıbbi, hassas ve optik aletler	0.675339	0.513001
Motorlu taşıtlar, römorklar ve yarı römorklar	0.698947	0.529932
Diğer taşıma ekipmanları	1.361376	1.728165
İmalat n.e.c; geri dönüşüm	0.624119	0.541205
Elektrik, gaz ve su temini	2.132966	2.43424
İnşaat	0.76153	0.567159
Taşıma ve depolama	1.949411	2.344499
Posta ve telekomünikasyon	0.872171	0.724601
Finans ve sigorta	1.465474	1.379621
Gayrimenkul faaliyetleri	0.637213	0.710147
Makine ve ekipmanların kiralanması	0.57658	0.464547
Bilgisayar ve ilgili faaliyetler	0.599301	0.519097
Araştırma ve geliştirme	0.583088	0.449801
Diğer Ticari Faaliyetler	1.068691	1.261555
Kamu yönetimi ve savunma; zorunlu sosyal güvenlik	0.571525	0.472425
Eğitim	0.576493	0.485166
Sağlık ve sosyal hizmet	0.580713	0.503862
Diğer toplum, sosyal ve kişisel hizmetler	0.731521	0.737375
Çalışan kişilerin bulunduğu özel "haneler"	0	0.448104

Not: Denklem 8 kullanılarak hesaplanmıştır.

Türkiye Ekonomisinin Bitmeyen Çilesi: Kronik İstikrarsızlık¹

Mustafa İsmihan, Prof. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi (DAÜ), Ekonomi Bölümü
mustafa.ismihan@emu.edu.tr, ORC-ID: 0000-0001-6326-6912.

Öz

Son yarım yüzyıla baktığımız zaman, kronik makroekonomik istikrarsızlık süreçlerinin Türkiye ekonomisinin bitmeyen çilesi haline geldiğini görmekteyiz. Bu çalışmanın temel hedefi, 1960-2022 döneminde, bu tür süreçlerin verimlilik ve büyüme üzerinde yarattığı kalıcı kayıpları açıklamaktır. Çalışmada, ilk önce, Türkiye ekonomisinin makroekonomik istikrarsızlık ve uzun dönemli büyüme performansı bağlamında, tarihsel gelişiminin incelenmesi amaçlanmıştır. Daha sonra, makro istikrarsızlığın ekonomik büyüme üzerindeki etkileri, üretim fonksiyonu yaklaşımıyla, ampirik olarak araştırılmıştır. Temel bulgular, kronik makroekonomik istikrarsızlığın Türkiye ekonomisinin uzun dönemli büyüme performansını olumsuz etkilediğini teyit etmektedir. Çalışmadan elde edilen en temel politika çıkarımı ise kesintisiz yüksek büyüme sürecine girmek için genel kurumsal kaliteyi güçlendirecek adımların atılmasının kaçınılmaz olduğudur.

Anahtar Kelimeler: *İstikrarsızlık, Ekonomik büyüme, Politik ekonomi, Zaman Serisi Analizi.*

JEL Kodları: E60, O40, O50

The Never-Ending Ordeal of the Turkish Economy: Chronic Instability

Abstract

When we consider the last half century, we see that chronic macro instability episodes have become a never-ending ordeal for the Turkish economy. The main objective of this study is to explain the permanent losses caused by such episodes on productivity and growth in the 1960-2022 period. In this study, firstly, it is aimed to examine the historical development of the Turkish economy in the context of macro instability and long-term growth performance. Then, the impact of instability on economic growth was investigated empirically with the production function approach. The main findings confirm that chronic macro instability negatively affects the long-term growth performance of the Turkish economy. The main policy implication from the study is that it is inevitable to take steps to strengthen the overall institutional quality to achieve the uninterrupted high growth process.

Keywords: *Instability, Economic growth, Political economy, Time Series Analysis.*

JEL Codes: E60, O40, O50

1 Bu çalışma, 2023 yılında peş peşe kaybettiğimiz çok değerli akademisyenler ve hocaların hocası olan Prof. Dr. Fikret Şenses ve Prof. Dr. Osman Aydoğuş'un anıları için ODTÜ ve Ege Üniversitesi İktisat bölümleri tarafından düzenlenen Türkiye ekonomisi çalıştaylarında sunulmuş ve bu iki kıymetli insanın aziz hatıralarına armağan edilmiştir.

1. Giriş

Son elli yıla baktığımız zaman, kronik makroekonomik istikrarsızlık süreçlerinin Türkiye ekonomisinin bitmeyen çilesi haline geldiğini görmekteyiz. Bu dönemde, popülist politikalar sonucunda ortaya çıkan ve genellikle düzeltilmeyen makroekonomik sorunlar (ör. yüksek enflasyon, mali ve finansal dengesizlikler) bir süre sonra ciddi ekonomik ve/veya siyasi krizlerin ya da çalkantıların yaşanmasına vesile olmuştur. Ekonomide istikrarı yeniden sağlamak için, genellikle krizlerden sonra, çeşitli istikrar programları uygulandı, ancak siyasi nedenlerden dolayı, seçilmiş hükümetler ekonomide geçici bir rahatlama gördükten sonra istikrar politikalarını erteledi veya tamamen terk etti. Üstelik bu hükümetler ve halefleri genellikle benzer amaçlarla popüler ve kısa görüşlü ekonomi politikalarını sürdürmeyi tercih ettiler. Sonuç olarak, sağlıksız ve sürdürülemez politikaların uzun süre ısrarla uygulanması ve kronik istikrarsızlık yaratması, genellikle yavaşlayan ve zaman zaman sert düşen toplam faktör verimliliğine ve dolayısıyla ekonomik büyüme oranlarının beklenenden düşük ve/veya oynak olmasına sebep oldu. Bununla birlikte, istikrar politikalarının kararlı bir şekilde uygulandığı dönemlerde ise verimliliğin genellikle hızlı bir şekilde toparlandığı gözlemlenmiştir.

Bu çalışmanın temel hedefi, Türkiye deneyiminden esinlenerek, kronik istikrarsızlık süreçlerinin verimlilik ve büyüme üzerinde yarattığı kalıcı kayıpları açıklamaktır. Bu hedefle uyumlu bir şekilde, ilk önce, Türkiye ekonomisinin, makroekonomik istikrarsızlık ve uzun dönemli büyüme performansı bağlamında, tarihsel gelişiminin incelenmesi amaçlanmaktadır. Daha sonra, basit bir üretim fonksiyonu modeli geliştirilecektir. Ve bu bağlamda, 1960-2022 döneminde yaşanan makroekonomik istikrarsızlık süreçlerinin Türkiye ekonomisindeki toplam faktör verimliliği ve ekonomik büyüme üzerindeki etkileri zaman serisi ekonometrik teknikleri kullanılarak araştırılacaktır.

Yukarıda belirtilen iki amaç doğrultusunda çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde Türkiye ekonomisinin tarihsel gelişimi, makroekonomik istikrarsızlık ve uzun dönemli büyüme performansı bağlamında, incelenmiştir. Üçüncü bölümde, Türkiye'nin uzun dönem büyüme hızı ile makroekonomik istikrarsızlık arasındaki ilişki üretim fonksiyonu yaklaşımı kullanılarak incelenmektedir. Sonuç ve politika önerileri ise son bölümde sunulmuştur.

2. Türkiye'de Büyüme ve İstikrar(sız)lığın Kısa bir Tarihçesi

Gelişmiş ülkeler ve başarılı olmuş gelişmekte olan ülkelerin deneyimleri incelendiği zaman, bu ülkelerin bazı temel politikaları ya da görevleri (örneğin eğitimi teşvik etmek, fiziki altyapıya yatırım yapmak ve eşitsizlikleri azaltmak gibi) yerine getirirken makroekonomik istikrardan taviz vermeyen bir strateji uyguladıkları gerçeği asla unutulmamalıdır. Diğer yandan, Türkiye ve benzeri ülkeler (örneğin bazı Latin Amerika ülkeleri) ise sürekli olarak sonu çıkmaz olan yollara girmeyi tercih etmişlerdir. Sonuç olarak, bu ülkelerin ekonomileri, kronikleşmiş makroekonomik istikrarsızlık, sık sık meydana gelen krizler ve düşük veya vasattan öteye geçemeyen büyüme oranları ile tanınmıştır.

Yeni politik ekonomi literatürü, gelişmekte olan piyasa ekonomilerinde veya gelişmekte olan ülkelerdeki sürekli üretkenlik ve çıktı düşüşlerinin arkasındaki esas nedenin politika ortamı olduğunu ileri sürmektedir (İsmihan, 2012). Daha spesifik olarak, politika ile ilgili temel konular stratejik borç birikimi, verimsiz bütçe açıkları ve yıpratma savaşlarıdır.² İlgili bazı araştırmalar, gelişmekte olan ülkelerde sağlıksız politikaların ve ilişkili makroekonomik istikrarsızlığın devam etmesinin derin sosyo-politik istikrarsızlıkların ve kurumsal zayıflıkların sonucu olduğunu ileri sürmektedir.

Bütün bunlar göz önüne alındığında, sağlıksız politikaların yaygınlığı ve bunun sonucunda ortaya çıkan makroekonomik istikrarsızlık süreçleri ekonomik büyümeyi farklı kanallardan etkileyebilir. Örneğin, kronik istikrarsızlık mevcut ve gelecekteki makroekonomik ortam hakkında belirsizlik yaratarak verimlilik ve yatırımları olumsuz etkileyebilir (İsmihan, 2003).³ Bununla birlikte, sağlıksız makroekonomik politikaların altta yatan kurumsal sorunların belirtileri olma olasılığını da önemle dikkate almak faydalı olacaktır (Acemoğlu vd., 2003; Rodrik & Subramanian, 2003).⁴

Burada açıkça vurgulamak gerekir ki, kronikleşmiş ya da yüksek düzeyde seyreden makroekonomik istikrarsızlığın devam etmesi özellikle “piyasayı istikrarlı hale getiren” (*market stabilizing*), “piyasayı düzenleyen” (*market regulating*) ve “piyasayı meşrulaştıran” (*market legitimizing*) kurumlar olarak adlandırılan ve *kesintisiz büyümeyi sağlayan* bu tür kurumlardaki zayıflıklardan kaynaklanıyor olabilir. Dolayısıyla, bu çalışmada Rodrik & Subramanian'ın (2003) aşağıda belirtilen çok önemli tespitlerinden faydalanıyoruz: “Kurumlar ve ekonomik büyüme üzerine yapılan son çalışmaların çoğu, mülkiyet haklarını koruyan ve sözleşmelerin uygulanmasını sağlayan kurumlar olmak üzere, belirli bir kurum kümesinin önemine odaklanmıştır. Bunlara *piyasa yaratan kurumlar* diyebiliriz çünkü

2 Daha detaylı bilgi için Drazen (2000), Persson & Tabellini (2000), İsmihan (2009) ve Romerè (2019) bakınız.

3 Enflasyon oranı ve oynaklığındaki bir artış, makroekonomik ortamın belirsizlik düzeyinin yükselmesine yol açarak çeşitli mekanizmalar aracılığıyla ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyecektir (Fischer, 1993).

4 Bu noktada, Türkiye ve benzeri ülkelerde demokrasinin kurumsal zayıflıkları ve dışsal faktörlerin (ör. İzlenen küresel politikaların) de kriz ve dönüşümlerde önemli bir rol oynadığını belirtmek gerekir (Öniş & Şenses, 2007 ve Boratav, 2011).

bunların yokluğunda piyasalar ya yoktur ya da çok kötü performans gösterir. Ancak uzun vadeli ekonomik kalkınma, yatırım ve girişimcilğe destekten daha fazlasını gerektirir. Ayrıca, büyüme ivmesini sürdürmek, şoklara karşı dayanıklılık oluşturmak ve bu tür şoklara yanıt olarak sosyal olarak kabul edilebilir yük paylaşımını kolaylaştırmak için *üç tür kurum* daha inşa etmek için çaba gerektirir” (Rodrik & Subramanian, 2003: 32). Örneğin, piyasayı istikrarlandıran (yani ekonomik istikrarı sağlayan) kurumlar, Rodrik ve Subramanian’a göre (2003), bütçe açıklarını, enflasyonu ve makroekonomik oynaklığı düşüren ve finansal krizleri önleyen kurumlardır. Bağımsız merkez bankaları, sağlıklı çalışan döviz kuru rejimleri ve istikrar sağlayıcı mali kurallar bu tür kurumlara iyi örneklerdir. Bu bağlamda, bir ülkede merkez bankası bağımsızlığının siyasi otorite tarafından yıpratılması durumunda o ülkenin ekonomisi kötü performans gösterir. Son olarak, burada vurgulamakta faydalı olduğunu düşündüğüm çok önemli bir nokta ise, “demokrasi, toplumların istedikleri kurumlar hakkında seçimler yapmalarına yardımcı olan bir meta kurum olarak düşünülebilir” (Rodrik & Subramanian, 2003: 33).⁵

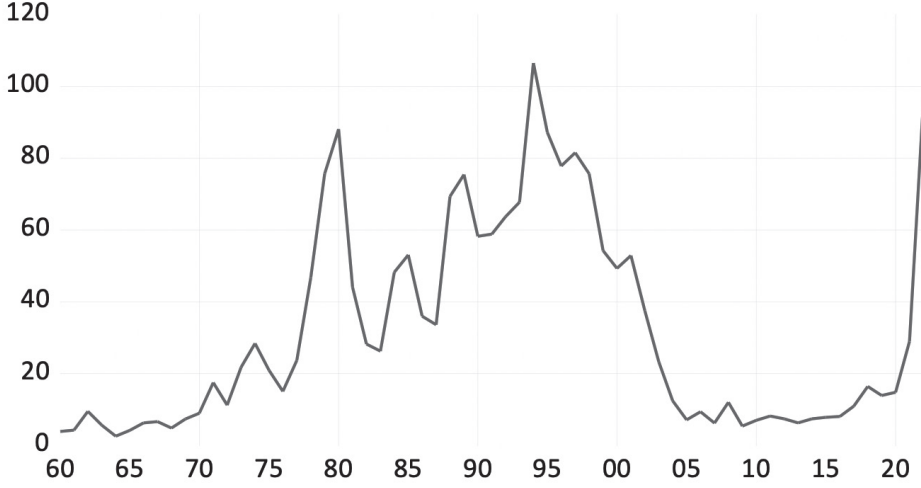
Şimdi bu bilgiler ışığında, 1960-2022 yılları arasında Türkiye ekonomisinde makroekonomik istikrarsızlığın ortalama büyüme hızı üzerindeki etkisini inceleyeceğiz. Bu amaç doğrultusunda öncelikle *politika kaynaklı (policy-induced)* makroekonomik istikrarsızlığı tanımlamamız gerekiyor. Politika kaynaklı makroekonomik istikrarsızlık, siyasi nedenlerle kötü tasarlanmış, tutarsız uygulanan veya iyi koordine edilmemiş maliye, para ve diğer hükümet politikaları gibi sağlıksız makroekonomik uygulamalardan kaynaklanan ekonomik bozulmaları veya oynaklığı ifade eder. Bu tür politikalar sonucunda ortaya çıkan ekonomik istikrarsızlık, genellikle, enflasyon oranı, döviz kurları, kamu bütçesi ve cari hesap dengeleri gibi temel makroekonomik değişkenlerin tümünde veya bazılarında olumsuz değişikliklerle kendini gösterir ve çeşitli aktarım mekanizmaları aracılığıyla sermaye oluşumu, toplam faktör verimliliğini (TFV) ve büyümeyi olumsuz etkiler (İsmihan, 2003; 2009).

Fischer’e (1993) göre enflasyon oranı, makroekonomik istikrarsızlığı ölçmek için kullanılacak en iyi tek gösterge sayılabilir ve bu değişken “hükümetin *ekonomiyi yönetme* konusundaki genel yeteneğini” gösterir. Şekil 1’den açıkça görüldüğü üzere yüksek ve oynak enflasyon oranı Türkiye ekonomisinin son yarım yüzyılda, yani 70’lerin ortasından günümüze kadar geçen sürede, en belirgin özelliği olmuş ve bu dönemde görev alan çoğu hükümetin ekonomiyi yönetme konusundaki genel yeteneğinin çok zayıf olduğunu göstermiştir.⁶

5 Gerçekten de birçok gelişmiş ülke deneyiminden görüldüğü üzere, ekonomik sıçramaların uzun dönemde kesintisiz olarak sürdürülmesinin *güçlü ve işlevsel bir demokrasi* (yani halkın iradesinin yönetime gerçek anlamda yansıtıldığı, hükümetin halka karşı sorumlu olduğu ve bireysel hak ve özgürlüklerin korunduğu bir sistem) ve *ilgili tamamlayıcı kurumsal unsurlar* (ör. yargının tam bağımsız, adil ve etkin çalışması) tarafından kolaylaştırıldığı görülmektedir.

6 Çalışmada kullanılan tüm değişkenlerde güncel TÜİK verileri ve TCC Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından hesaplanan (ve uyumlaştırılan) TÜİK verileri kullanılmıştır.

Şekil 1: Türkiye’de Enflasyon oranı (%), 1960-2022

Not: *Enflasyon oranı = GSYİH deflatründeki yüzde değişim.*

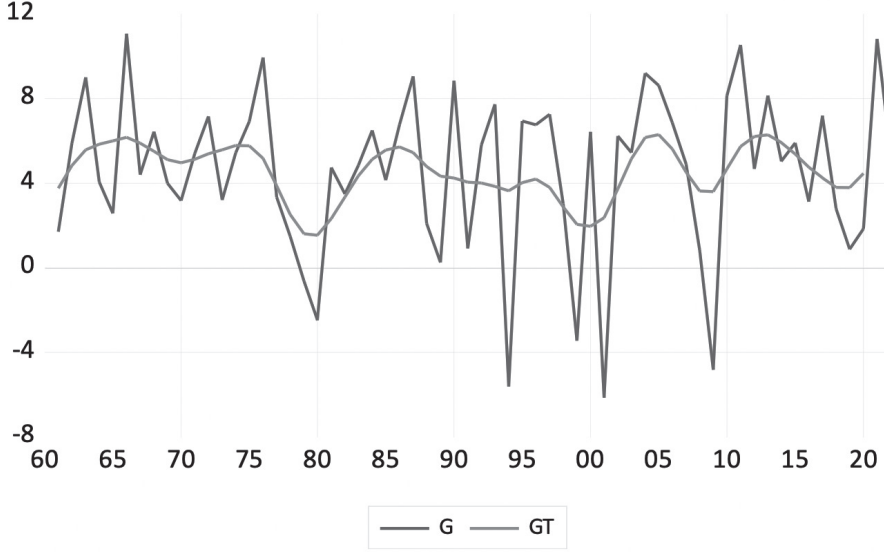
Enflasyon oranının yanı sıra döviz kuru değişimleri, kamu açığının milli gelire oranı, dış borçların GSYİH’ye oranı ve cari açığın milli gelire oranı gibi diğer önemli göstergeler de makroekonomik istikrarsızlık seviyesini ölçmek için birçok araştırmacı tarafından kullanılmıştır (Fisher, 1993; Bleaney, 1996; İsmihan, 2003). Bu makroekonomik istikrarsızlık göstergelerinden herhangi birinin artması, makroekonomik istikrarsızlığın artmasına neden olmaktadır.

Şekil 2 ve 3, 1960-2022 yılları arasında Türkiye ekonomisinde ekonomik büyüme (G) ve makroekonomik istikrarsızlık endeksinin (INSW)⁷ fiili ve uzun dönemde (T=trend) tarihsel gelişimini göstermektedir.⁸ Türkiye, 1963-1979 döneminde içe dönük ve planlı büyüme stratejisi izledi. Bu dönemde devlet, ithal ikamesi politikaları, ticaret kısıtlamaları ve mali baskı politikalarının yanı sıra, sanayileşmeyi ve ekonomik kalkınmayı teşvik etmek için, özellikle imalat sektöründe, yoğun bir kamu sektörü yatırımında bulunmuştur.

7 Makroekonomik istikrarsızlık endeksi (INSW) 0 ile 1 arasında bir değer almaktadır ve makroekonomik istikrarsızlığın temel göstergeleri sayılan enflasyon oranını, döviz kuru değişimini, bütçe açığını ve cari dengenin milli gelire oranını kullanır (İsmihan, 2012). Endeks değerinin artması, istikrarsızlık seviyesinin arttığını göstermektedir. Bu endeks, Beşeri Gelişme Endeksi (HDI) metodolojisi kullanılarak, yukarıda bahsedilen dört değişkenden elde edilen dört alt endeksin ağırlıklı ortalaması alınarak hesaplanmıştır. İlgili ağırlıklar, temel bileşenler analizi kullanılarak belirlenmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz.: İsmihan (2012).

8 Çalışmada kullanılan Trend (T) değerleri, GT ve INSWT, Hodrick-Prescott (HP) filtresi kullanılarak elde edilmiştir.

Şekil 2: Türkiye’de Büyüme oranı [G] (%), 1960-2022

Not: G=Reel GSYİH'daki yüzde değişimi ifade etmektedir.

Şekil 2 ve 3'ten de anlaşılacağı üzere, 1960'lı yıllarda Türkiye'nin makroekonomik ortamı genellikle istikrarlı olmuş⁹ ve uzun dönem ekonomik büyüme hızı %5-%6 civarında seyretmiştir. Ayrıca, 1960'lı yıllardaki istikrarlı ortam sayesinde toplam faktör verimliliğinde yüksek büyüme oranı görülmüştür (Bkz. Şekil 4). Bununla birlikte, 1970'lerin başından ortasına kadar, özellikle yüksek kamu yatırım harcamaları nedeniyle, mali dengeler bozulmuş ve makroekonomik istikrarsızlık artmıştır.¹⁰ Şekil 1 ve Şekil 3'ten görüldüğü üzere, makroekonomik ortam 70'lerin ortalarından itibaren istikrarsızlaşmaya başlamıştır. Buna karşılık, Türkiye bu dönemin dış şoklarına karşı, içsel uyumunu başlangıçta rezerv azalması ve daha sonra aşırı kısa vadeli borçlanma yoluyla geciktirmiştir (Celasun ve Rodrik, 1989). Ancak esas olarak kamu yatırımlarındaki önemli artıştan kaynaklanan kamu mali dengelerinin bozulması ve dış borçlanmaya aşırı bağımlılık, 70'lerin ortalarından itibaren yükselen makroekonomik istikrarsızlığın arkasındaki başlıca nedenler arasındaydı.

1973-77 döneminde ise siyasi ortam kutuplaşmıştı ve bu da politika kaynaklı makroekonomik istikrarsızlığın hızla yükselmesine yol açmıştı (Şekil 1 ve 3). Bununla birlikte, art arda gelen zayıf koalisyon hükümetlerinin artan sıklıkla değişmesi nedeniyle siyasi

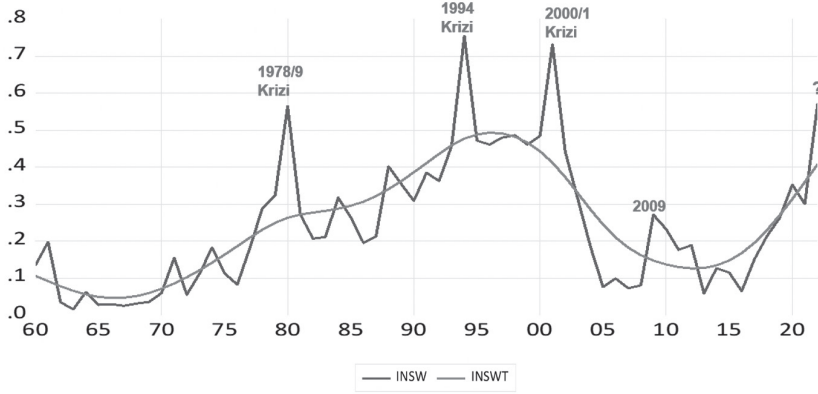
9 Bu dönemde, makroekonomik istikrarsızlığın temel göstergesi sayılan enflasyon oranı kalkınmakta olan ülkelerle aynı düzeydeydi.

10 Türkiye ekonomisinin farklı yapısal dönemlerde detaylı incelemesi için bkz.: Öniş ve Şenses (2007) ve Boratav (2011).

ortamdaki kutuplaşma daha fazla artmış ve bu durum bu tür hükümetlerin ciddi mali düzenlemeler (uyum) yapma konusunda güvenilirlik ve taahhütten yoksun hale gelmesine yol açmıştır. Sonuç olarak, 1970'lerin sonlarında Türkiye kısa vadeli borçlarını bile artık ödeyemez hale geldi ve ciddi bir ekonomik krize girdi. Yaşanan istikrarsızlık sürecinde, 70'lerin ortalarından itibaren hızla yükselen enflasyon oranı (Şekil 1) ve makroekonomik istikrarsızlık endeksi (Şekil 3) Türkiye ekonomisinin bir çıkmaz yola girdiğini ve yaşanan ekonomik (ve akabinde siyasi) kriz neticesinde 1980 yılında zirveye ulaştığını ve bu dönemde ekonomik büyüme açısından ciddi kayıplar yaşandığını göstermektedir. Şekil 4'ten açıkça görüldüğü üzere, bu dönemde TFV adeta bir çöküş yaşamış ve beraberinde ortalama büyüme oranını da ciddi boyutta düşürmüştür (Şekil 2).¹¹

Sonuç olarak 1978-9 krizi makroekonomik performans açısından çok maliyetliydi ve dışsal faktörlerin de etkisiyle (Öniş & Şenses, 2007), Türkiye içe dönük büyüme stratejisine son verdi ve 24 Ocak 1980 tarihinde uygulanmaya başlayan İstikrar ve Uyum Programı Türkiye ekonomisi için bir dönüm noktası oldu. Başka bir deyişle, Türkiye, 1980 yılının başında, genel ekonomik stratejisini içe dönük büyüme stratejisinden dışa dönük büyüme stratejisine geçirme yönünde önemli bir adım attı. Bu program hem istikrar (örneğin mali uyum) hem de yapısal eksnlere (örneğin ticari liberalizasyon) sahipti ve IMF, Dünya Bankası ve OECD tarafından güçlü bir şekilde destekleniyordu. Devletin rolü de bu programla birlikte, özellikle resmi ve bağlayıcı planlamanın terk edilmesiyle, önemli ölçüde değişmişti.

Şekil 3: Türkiye'de Makroekonomik İstikrarsızlık (INSW), 1960-2022

Not: Yazar tarafından İsmihan (2012) çalışması güncellenerek hesaplanmıştır.

¹¹ Şekil 2'deki uzun dönemli büyüme oranı kalıcı olarak yaklaşık 10 yıl boyunca, yani 1975-1985 döneminde, önceki dönemin ortalama seviyesinin bayağı altında kaldığı görülmektedir.

Türkiye 12 Eylül 1980 tarihinde askeri darbe yaşadı. Darbe sonrası dönem, özellikle 1980-86 dönemi çok özel koşulları barındıran, yani “siyaset ve rekabetten arındırılmış” (*politics and competition-free*) bir siyasi dönem olduğu için çalışmamızın kapsamı açısından daha detaylı incelenmesi faydalı olacaktır: “Bazı politikacılar ve siyasi partilere uygulanan siyasi yasaklar nedeniyle, Kasım 1983’te yapılan genel seçimlere yalnızca birkaç yeni kurulan siyasi parti katılabildi. ANAP (Anavatan Partisi) bu seçimi oyların çoğunluğunu alarak kazandı. 1987’ye kadar rekabetin olmadığı siyasi arena, ANAP’a Türkiye’nin en güçlü partisi olma fırsatını vermişti. Ancak 1987’de siyasi yasaklar kaldırıldı ve yasaklı politikacılar ve siyasi partiler bir kez daha Türk siyasi arenasına girdi. ANAP (iktidar partisi) 1987 genel seçimlerinde yine de sandalyelerin çoğunluğunu elde etti, ancak önceki seçimlerle karşılaştırıldığında toplam oylardaki payı, artan muhalefet nedeniyle önemli ölçüde azaldı. Ayrıca ANAP, Mart 1989’daki belediye seçimlerinde ağır bir yenilgiye uğradı ve toplam oyların yaklaşık beşte birini alarak üçüncü parti oldu. 1991’de yapılan genel seçimlerle ANAP’ın iktidarı sona erdi ve koalisyonlar 1990’lar boyunca Türk hükümetlerinin baskın özelliği haline geldi. Bu durum 2002 genel seçimlerine kadar devam etti” (İsmihan, 2003, s. 151).

Sonuç olarak Türkiye, 1970’lerin sonlarında gerçekleşen ciddi ekonomik krizden miras kalan yüksek düzeydeki makroekonomik istikrarsızlığı daha ılımlı bir düzeye indirmeyi başardı ve böylece, büyümeyi yeniden sağladı (Bkz. Şekil 1-3). Bu dönemde, yukarıda detaylı olarak anlatılan 1980-86 döneminin siyaset ve rekabetten arındırılmış özel koşullarının getirdiği suni avantajla makroekonomik istikrar oldukça iyiydi ve TFF’de adeta patlama yaşandı (Şekil 4).

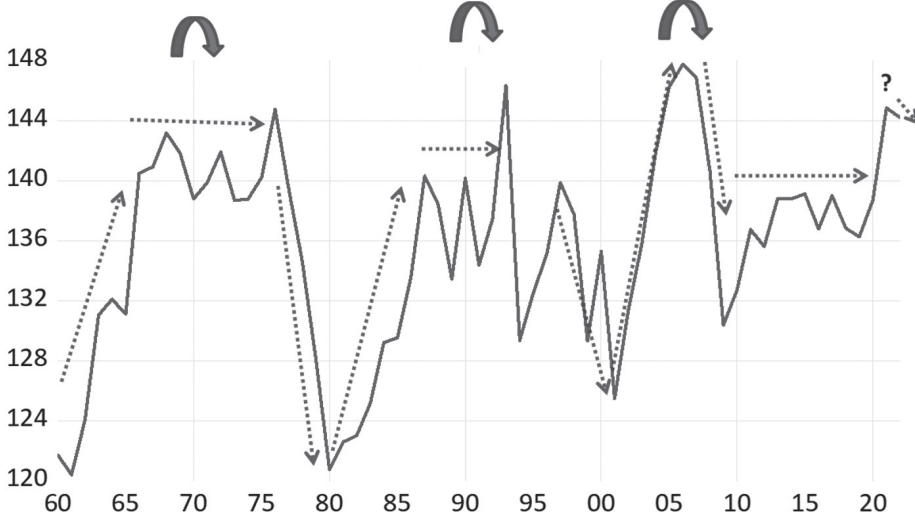
Ancak, 1980’lerin sonlarından itibaren makroekonomik istikrarsızlık tekrar arttı ve 1990’lar boyunca Türkiye ekonomisinin endemik bir özelliği olarak kaldı. 1990’larda siyasi istikrarsızlık ve bununla ilişkili sağlıksız politikalar ve kamu sektörü dengesizlikleriyle ilişkili sorunlar, yüksek makroekonomik istikrarsızlığın ve bunun sonucunda ortaya çıkan olumsuz makroekonomik performansın başlıca nedenleriydi (Bkz. Şekil 1-4).

1980’lerin sonunda ve 1990’larda Türkiye ekonomisinin kamu harcamaları ve borç dinamikleri, finansal serbestleşme gibi özel bir dizi koşul altında gerçekleşmiştir. Türkiye 1980’li yıllarda kurulan yerel sermaye piyasalarının ardından, 1989 yılında da sermaye hesabını tamamen serbestleştirdi. 1980’lerin sonunda Hazine, açık finansman şeklini parasallaştırmadan yeni finansal araçlarla yerel borçlanmaya çevirdi. Bu da Türkiye ekonomisinde, aşağıda açıklandığı gibi, tahterevallilik¹² yaratmıştır –yani parasallaşmadan kaçınırken aşırı borçlanma ve bankacılık sektöründe yozlaşmaya yol açılmıştır.¹³

12 Bu etki ekonomi politikası yapımında bayağı yaygındır ve bir politika önleminin uygulanmasının başka bir alanda olumsuz sonuca yol açtığı bir durumu ifade eder, tıpkı bir tahterevallide bir ucu aşağı itildiğinde diğer ucunun yükselmesine neden olması gibi. Daha detaylı analiz için bkz.: Acemoğlu vd. (2003).

13 Bu dönemdeki bankacılık sektörünün istikrar ve büyüme açısından detaylı analizi için bkz.: İsmihan vd. (2017).

Şekil 4: Türkiye’de Toplam Faktör Verimliliği (TFV), 1960-2022

Not: Yazar tarafından İsmihan (2012) çalışması güncellenerek hesaplanmıştır.

1987’de siyasi yasakların kaldırılmasıyla birlikte, yani siyaset ve rekabetten arınmış siyasi dönemin (1980-6) sona ermesiyle, birikmiş dağıtımsal talepler siyasi partilerin önündeki en büyük meselelerden biriydi. Bu da 1980’lerin sonundan itibaren popülizme geçişin arkasındaki ana nedendi (Öniş, 2003).¹⁴ Sonuç olarak, 1990’larda Türkiye, kamu kesimi borçlanmasına dayalı geleneksel makroekonomik popülizm uyguladı ve bu sağlıksız politikalar ve kamu sektörü dengesizlikleriyle ilişkili sorunlar, 1980’lerin sonlarından itibaren yüksek makroekonomik istikrarsızlığın devam etmesine yol açtı (İsmihan, 2003). Türkiye’deki hükümetler sermaye girişlerinin yardımıyla bu on yılda iç borçlanmaya güvenerek bu sağlıksız politikaları sürdürebildiler. Fakat yukarıda detayları anlatılan bu yeni strateji çok maliyetliydi ve 1990’ların sonlarında yüksek faiz oranlarına ve sürdürülemez borç dinamiklerine yol açtı. Bununla birlikte, bu dönemde görev yapan hükümetler aşırı iç borç finansmanı kullanarak bankacılık sektöründe “tembelliğe” yol açtı, bu da finansal gelişme ve ekonomik büyümeye çok zarar verdi. Başka bir deyişle bu dönemde bankacılık sektörü, devlet tahvilleri üzerindeki yüksek reel faiz oranları ve sektörün siyasileştirilmesi nede-

14 Yeniden dağıtımçı kamu harcamalarına olan talebin (örneğin kamu çalışanlarının maaş ve sosyal transfer artışlarına olan talebin), gelir ve servet eşitsizliği derecesi ne kadar yüksekse o kadar yüksek olduğu yaygın olarak savunulmaktadır (örneğin Alesina ve Rodrik, 1994; İsmihan, 2009). Başka bir deyişle, daha eşitsiz toplumlardaki hükümetler, yeniden dağıtımçı kamu harcamalarını içeren popülist politikaları takip etmek için daha fazla teşvike sahiptir.

niyle özel sektöre borç vermek yerine kamu sektörünü finanse etmeyi seçti (İsmihan vd., 2017).¹⁵

Prof. Dr. Tansu Çiller hükümeti 5 Nisan 1994'te, bozulan makroekonomik dengeleri tesis etmek için "önlemler" paketi ilan etmişti.¹⁶ Ancak temel olarak sürdürülemez mali dengeler, iç borç piyasasının çökmesi ve daha fazla parasallaşma beklentisi nedeniyle Türkiye ciddi bir finansal kriz yaşadı (İsmihan, 2003).¹⁷ Yaşanan bu derin krize rağmen, hükümetler reformları ve istikrarı tesis etmeyi geciktirdi ve kronik makroekonomik istikrarsızlık 1990'ların sonlarına kadar devam etti. "Uyumun gecikmesi" ve "yıpratma savaşları" (Veiga, 2000; Alesina & Drazen, 1991) literatürlerinde bulunan modellerin genel beklentileri ile uyumlu bir şekilde, bu dönemde görev yapan koalisyon hükümetlerinin, olumsuz politik sonuçlardan kaçınmak için, gerekli ama acı verici reçeteleri (örneğin, mali uyum ve bankacılık sektörü reformları) uygulama konusundaki isteksizliği nedeniyle, Türkiye'nin kronik istikrarsızlıktan kurtulamadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Özetlemek gerekirse, Türkiye 1990'lar boyunca hem yüksek enflasyon oranları hem de yüksek kamu açıkları ile başa çıkamadı. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, bu dönem boyunca makroekonomik istikrarsızlık endeksi artmış ve makroekonomik istikrarsızlık Türkiye ekonomisinin yeniden kronik bir sorunu haline gelmiştir (Şekil 3). Daha önce de belirtildiği gibi, bankacılık ve finansal sistemdeki kurumsal zayıflıklar (zayıf düzenleme ve finansal sistem denetimi), kronik istikrarsızlığa neden olabilmektedir. Sonuç olarak, bu süre boyunca Türkiye ekonomisinin potansiyel (trend) büyüme hızı gittikçe azalmış ve bu on yılın sonlarında %2 seviyelerine düşmüştür (Bkz. Şekil 2). Şekil 4'te sunulan görsel (ve tasviri) kanıtı göre 1990'lı yıllardaki büyüme oranındaki düşüşün temel sorumlusu toplam faktör verimliliğindeki ciddi azalma olmuştur.¹⁸

15 İsmihan ve Özkan (2012) yüksek düzeyde kamu sektörüne borç veren bankacılık sektörlerinin diğerlerine (yani kamu sektörüne makul düzeyde borç verenlere) göre daha yavaş gelişebileceği fikrini, teorik bir model çerçevesinde, ileri sürmüşlerdir. Buradaki en temel argüman ise, yüksek kamu borcunun bankaları karlı ama verimsiz (tembel) hale getirebileceği gerçeğidir. Dolayısıyla, yüksek kamu borcunun, hükümetin bankacılık sektöründen ciddi şekilde borçlandığı ülkelerde finansal gelişme üzerinde zararlı etkileri vardır. Bu durumdan çıkarılması gereken en önemli ders ise, makroekonomik istikrarın hem ekonomik büyüme hem de finansal gelişme için gerekli olduğudur.

16 "Son 4 yılda [2015-2018] siyasi otoritenin yatırımlar için faiz oranlarının çok yüksek olduğu söylemi gibi 1993 yılı ortalarında siyasi otorite ise kamunun faiz yükünün çok yüksek olduğunu ve kısa dönemde uygulanacak politikaların faiz oranlarını düşürme amacını taşıyacağını açıklamaya başladı. Bu aşamada ekonomiye karşılıksız para basılarak piyasaya sürülmeye başladı. Basılan para bankalara mevduat yerine döviz alımına giderek döviz talebini patlattı. ... [Ayrıca] Siyasi otorite döviz talebi yüksek döviz rezervlerini satarak sınırlamanın mümkün olacağı... varsayımıyla hareket etti ... [Ancak] bu varsayım ... geçerli olmadı. Merkez Bankası rezervleri 7 milyar dolar iken uluslararası rezervler 4.5 milyar dolara düştü. ... Dengeleri düzeltmeden yapay yolla faiz oranlarını düşürme çabası faiz oranlarında çok daha yüksek oranda bir sıçramaya neden olmuştu" (Kadioğlu, 2018).

17 1994 yılında enflasyon oranı ve makroekonomik istikrarsızlık göstergesi yeniden zirveye ulaştı. Ayrıca Türk lirası, ABD doları karşısında çok ciddi (yaklaşık %170) değer kaybetti. Bu krizin ciddi bir sonucu olarak büyüme oranı yeni bir dip noktasına ulaştı ve ekonomide ciddi bir küçülme oldu.

18 İsmihan ve Metin-Özcan (2006) çalışması bu tespiti desteklemekte ve TFV'deki düşüşün altında yatan temel nedenleri şöyle sıralamaktadır: "1) siyasi istikrarsızlık ve buna bağlı olarak oluşan popülist

1990'ların sonlarına doğru kamu sektörü dengeleri, esas olarak iç borçlanmadan kaynaklanan faiz ödemelerinin finansmanı için iç borçlanmaya bağımlılık nedeniyle, sürdürülemez hale geldi. Bu nedenle, üç partili bir koalisyon tarafından yönetilen Türkiye, kamu sektörü dengesizliklerini düzeltmek için IMF ile Aralık 1999'da üç yıllık bir istikrar programı anlaşması imzaladı. 2000'lerin başında bu program iyi işliyor gibi görünse de genişleyen cari açık, yapısal sorunlar ve programın uygulanmasına duyulan güvenin azalması gibi bazı önemli nedenlerle Türkiye Kasım 2000 ve Şubat 2001'de ikiz krizler yaşandı.¹⁹ Neticede bu program Şubat 2001'de başarısız oldu ve Şekil 2 ve 3'den görüleceği üzere makroekonomik istikrarsızlık düzeyi yeni bir zirveye ulaştı ve Türkiye ekonomisi çok partili dönemin en derin ekonomik daralmasını yaşadı.²⁰

Kriz sonrasında görevde bulunan koalisyon hükümeti, IMF ve Dünya Bankası tarafından desteklenen ve Kemal Derviş önderliğinde hazırlanan *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı*'nı [GEGP] yürürlüğe koydu. Bu çerçevede, IMF ile yeni bir stand-by anlaşması imzalandı ve kapsamlı yapısal reform programları uygulamaya konuldu. Bu reformlar kamu maliyesinin sürdürülebilir yapıya kavuşması, TCMB'nin bağımsızlığının güçlendirilmesi, bankacılık sektörünün etkin denetlenmesi ve makroekonomik istikrarı sağlamaya yönelik önemli *yapısal ve kurumsal* dönüşümleri içeriyordu.

Mali disiplinin sağlanması ile enflasyon oranının başarılı bir şekilde azaltılması (Bkz Şekil 1), 2002-2006 döneminde makroekonomik istikrarı yeniden sağladı (İsmihan, 2012).²¹ Şekil 3'ten görüldüğü gibi, istikrarsızlık endeksi 2005 sonuna kadar hızla düşerek çok düşük seviyelere gerilemiştir. 2002-2006 dönemi boyunca Türkiye ekonomisi, istikrar programının ve kurumsal reformların başarılı bir şekilde uygulanması nedeniyle, hızlı bir büyüme oranı sergiledi ve trend (ortalama) büyüme oranı yeniden %6 oranına taşındı. Bu dönem boyunca uygulanan sağlıklı politikalar sayesinde elde edilen hızlı TFF büyüme oranları (Bkz. Şekil 4), özellikle verimlilik kazanımları aracılığıyla, ekonomik büyümeye

ve kısa görüşlü (miyopik) politikalar 2) kronik ve yüksek düzeydeki makroekonomik istikrarsızlık ... ve 3) mali kısıtlamalar sonucunda altyapı harcamalarının azalması..." (İsmihan ve Metin-Özcan, 2006, s.84). Burada belirtmek gerekir ki, özel sektör yatırımlarının azalmasının ana nedeni makroekonomik belirsizlikteki artış olsa da, kamu yatırım harcamalarındaki azalmanın ana nedeni mali ve siyasi "kabiliyetin" zayıflamasıdır (İsmihan, 2009). Bir başka deyişle, makroekonomik istikrarsızlık düzeyindeki bir artış, hükümetin bütçe kısıtlamaları ile karşı karşıya kalmasına bağlı olarak ya mali sıkılığa yol açmakta ya da kaynak yaratma kapasitesini azaltmaktadır. Sonuç olarak, kronik istikrarsızlık mali kısıtlamalar veya zorluklar sonucunda altyapı ve diğer kritik kamu harcamalarının azalmasına sebep olabilmektedir.

19 Türkiye'nin yaşadığı krizlerin detaylı analizi için Özatay (2011), Türel (2008) ve Öniş ve Şenses (2007) çalışmalarına ve o çalışmalarda atıf yapılan diğer çalışmalara bakılabilir.

20 Birçok işletme kapanmak zorunda kaldı ve işsizlik oranı hızla yükseldi. Türk lirası ciddi değer kaybetti ve enflasyon oranı yükseldi.

21 Kasım 2002'de yapılan genel seçimlerde, yeni kurulan bir parti olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) oyların çoğunluğunu alarak birinci parti olmuştur ve o tarihten sonra AKP tek-partili hükümetleri bu programı uygulamaya devam etti. 2005 yılında Türkiye, IMF ile son bir stand-by anlaşması daha imzaladı. Bu anlaşma, 10 milyar dolarlık bir kredi desteğini içeriyordu ve ekonomik reformların devam ettirilmesini amaçlıyordu. Bu son stand-by anlaşması, 2008 yılına kadar sürdü. Bu anlaşmadan sonra Türkiye, IMF ile yeni bir stand-by anlaşması yapmadı.

ciddi oranda katkı sağlamıştır (İsmihan & Metin-Özcan, 2006).²²

2002-2006 döneminde GEGP istikrar ve büyüme açısından çok iyi işliyor gibi görünse de, bu dönemde oluşan yüksek seviyeli dış açıklar Türkiye ekonomisinin kırılganlığını da artırmış²³ ve cari açık²⁴ sorunu ve ilgili yapısal işsizlik sorunu son 20 yılda çözülmeyi bekleyen kronik sorunları olmuştur.

2002 sonrası yıllarda görev yapan hükümetler, 2001 krizi sonrası dönemde uygulanan istikrar programı ve ilgili yapısal reformların yarattığı iyimser ortam ve diğer faktörlerin etkisi nedeniyle, hane halklarının ve işletmelerin yüksek oranlarda borçlanmasını teşvik eden popüler politikaları benimsemişlerdi. Bu da Türkiye ekonomisinde *yeniden* tahterevalli etkisi yaratmıştır. Sonuç olarak, kronikleşmiş cari açık sorunu ve kısa vadeli sermaye girişlerine bağımlı olan Türkiye ekonomisi dışsal şoklara karşı daha savunmasız hale gelmiştir. Yüksek hızda büyüme süreçleri ve oldukça istikrarlı sayılabilecek koşulların oluşmasına rağmen, Türkiye’de istihdamın ve üretkenliğe yönelik yatırımların arzu edilen ölçüde artmaması hayal kırıklığına yol açmıştır.²⁵ Benzer şekilde, işsizlik oranı uzun süreler boyunca yaklaşık yüzde 10 seviyelerinde kalarak hoşnutsuzluk yaratmıştır. Dolayısıyla, 2002 sonrası dönemde izlenen politikalar neticesinde oluşan ithal girdiye olan *aşırı* bağımlılığın ve inşaat sektörüne fazla bel bağlayan büyüme stratejisinin uzun vadeli kesintisiz büyüme için ciddi riskler taşıdığı aşikârdır.

2005 yılında yenilenen IMF stand-by anlaşması ile Türkiye 2008’de başlayan küresel krize kadar IMF gözetiminde devam etmiş ve önceki dönemde elde edilen ekonomik istikrarı büyük ölçüde koruyabilmiştir (Şekil 3). Yukarıda bahsi geçen nedenlerden dolayı, bu dönemde büyüme ivmesi zayıflamıştır. Sonuç olarak, 2005 sonrası dönemde, toplam

22 2000’li yılların başında TFV’deki bu “hızlı yükselişe neden olan faktörler şu şekilde sıralanabilir: 1) enflasyon oranının başarılı bir şekilde aşağı indirilmesi, mali disiplin ve makroekonomik istikrarın sağlanması, 2) kurumsal ve yapısal reformlar, 3) (göreceli olarak) istikrarlı siyasi ortam, 4) Avrupa Birliği’ne tam üyelik perspektifi” (İsmihan & Metin-Özcan, 2006: 84-85).

23 2002-2006 yılları arasında Türkiye ekonomisi önemli miktarda dış kaynak kullandı ve ciddi boyutta cari açık verdi. Bununla birlikte, kullanılan dış kaynakların yatırımları artırıcı bir etkisinin olmaması (Bulutay, 2007: 51), o dönemde bazı iktisatçılar tarafından gelecek açısından endişe verici bir gelişme olarak yorumlandı.

24 Makroekonomik istikrarsızlık endeksinin üç bileşeni olan döviz kuru oynaklığı, bütçe açığı ve enflasyon oranı 2001 sonrası dönemde önemli ölçüde düşerken endeksin dördüncü bileşeni olan cari işlemler açığı artmıştır.

25 2000’li yıllarda Türkiye’nin konut ve inşaat sektörüne çok fazla güvenen bir büyüme stratejisi izlediği rahatlıkla söylenebilir. Ancak bu sektörün istihdam yaratma ve döviz kazanma kapasitesinin sınırlı fakat döviz girdisine bağımlı olan yapısı nedeniyle de bu büyüme stratejisinin uzun vadeli sürdürülebilir büyüme için ciddi riskler taşıdığı iddia edilebilir. Bu durumun ekonomik büyümenin kalitesini düşürdüğünü ve genellikle istihdama fazla katkıda bulunmadığını ve sonuç olarak bu stratejinin borca (cari açığa) dayalı olması nedeniyle ekonominin kırılganlaşmasına katkıda bulunduğu söylenebilir (Bkz. Yeldan, 2017a; 2017b). Erinç Yeldan’a göre “yatırımlar artıyor ama artan şeyin teknolojiye, üretkenliğe olan yatırımlar değil, doğayı katleden inşaat ve konut yatırımlarına yöneldiğini izliyoruz. Bu tarz spekülasyon büyüme ivmeleri istihdam yaratmadığı gibi, enflasyonist baskıların da sürmesine ve Türkiye’nin gerek işsizlik (özellikle genç işsizlik) ve enflasyon göstergelerinde OECD ülkeleri arasında en kötü göstergeleri sergilemesine neden oluyor” (Yeldan, 2017a).

faktör verimliliğinde ve ekonomik büyümede bir önceki dönemde gözlenen oldukça iyi performans sürdürülememiştir (İsmihan, 2012). Dani Rodrik'in Türkiye ekonomisi üzerine yazdığı bir çalışmasında belirttiği gibi, “[d]ış tasarruflara ve büyük cari hesap açıklarına dayanan bir ekonomik kalkınma modeli saygın bir büyüme yaratabilir, ancak içsel sorunlarla karşılaşır... [örneğin] başka yerlerdeki finansal istikrarsızlıktan dışarıya doğru yayılan şoklar nedeniyle.” (Rodrik, 2012: 41, 59). Neticede 2008’de başlayan küresel finansal kriz, Türkiye’yi de etkiledi. 2009 yılında ciddi bir daralma yaşandı, ancak Türkiye GEGP ile bankacılık sektörünün finansal sağlamlığını artırmayı başardığı için küresel krizin finansal sağlamlığa oldukça az olumsuz etkisi olmuştur ve bu nedenle Türkiye, o dönemde hükümetin aldığı önlemlerin de katkısıyla, krizin olumsuz etkilerini hızlı aşabilmiştir. Böylece 2010-2013 yılları arasında ekonomik büyüme yeniden hızlandı (Şekil 2) ve makroekonomik istikrar ise makul ölçülerde kaldı (Şekil 3). Ayrıca bu ve önceki dönemde, GEGP ile siyasetten bağımsızlaşan TCMB’nin fiyat istikrarını sağlama açısından oldukça başarılı olduğunun önemle altını çizmek lazım.

Diğer yandan Türkiye’de bazı siyasi ve toplumsal olaylar 2013-2018 dönemine damga vurdu. Bu dönemde gerçekleşen, Gezi Parkı olayları (2013 yılı) ve 15 Temmuz 2016 darbe girişimi gibi büyük olaylar, toplumsal kutuplaşmayı ve siyasi gerilimleri artırmıştır.²⁶ Bu gelişmeler neticesinde büyüme yavaşladı ve bu dönemin sonunda enflasyon ve kronik makroekonomik istikrarsızlık gibi sorunlar ülke gündemine geri döndü (Bkz. Şekil 1 ve 2). 2018 yılında ise Rahip Brunson krizinin döviz kuru ve enflasyon üzerindeki etkileri makroekonomik istikrarı ciddi olarak tehdit etti.²⁷

2018 sonrasında Türkiye hem siyasi hem de ekonomik açıdan zorlu bir dönem geçirdi. Siyasi olarak Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçişte yaşanan sorunlar²⁸ ve ifade özgürlüğü ile ilgili gerilemeler ön plana çıkarken, ekonomik açıdan yüksek enflasyon, Merkez Bankasının azalan etkinliği, döviz kuru krizleri, işsizlik sorunları ve 2020’de başlayan

26 Gezi Parkı olayları çerçevesinde hükümet, medya üzerindeki baskıları ve toplumsal protestolara karşı sert müdahalesi nedeniyle eleştirildi. Bu olaylar, Türkiye’de toplanma hakkı ve ifade özgürlüğü hakkında yoğun tartışmalara yol açtı. Diğer yandan darbe girişiminin ardından alınan bazı kararlar, hukukun üstünlüğü ve insan hakları ihlalleri konusunda çok eleştirildi.

27 Darbe girişiminin ardından ABD vatandaşı olan Rahip Brunson, düzenlenen operasyonlarda gözaltına alındı ve yargılandı. Temmuz ve Ağustos aylarında ABD, Brunson’ın ev hapsine alınmasına rağmen serbest bırakılmaması üzerine Türkiye’ye yaptırımlar uygulamaya başladı. Türk Lirası, yaptırımlar ve ABD ile yaşanan diplomatik gerilim nedeniyle hızla ciddi değer kaybetti. Döviz kuru krizine bağlı olarak enflasyon hızla arttı. Yatırımcıların güveni sarsıldı ve Türkiye’deki finansal piyasalarda belirsizlik arttı. Ekim 2018’de yapılan duruşmada Brunson serbest bırakıldı ve ardından ülkesine döndü.

28 Türkiye’de kabul edildiği tarihten bu yana, Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi farklı açılardan eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin ana konuları şöyledir: güçler ayrılığı, demokratik hesap verebilirlik, siyasi istikrar, ekonomik yönetim, kurumsal kapasite ve yerel yönetimlerle ilgili sorunlar. Bu eleştiriler, daha adil, şeffaf ve etkili bir yönetim sistemi için sistemin yeniden değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

COVID-19 pandemisi²⁹ ve ekonomik etkileri gibi mevzular öne çıkıyor.³⁰

Bu dönem, özellikle, Türkiye’de uygulanan sağlıksız ekonomi politikaları³¹ ve para politikası işleyişi açısından çok zorlu geçen bir dönem olmuştur.³² Bu bağlamda, Merkez Bankasının bağımsızlığı konusundaki endişeler, düşük faiz politikalarındaki siyasi ısrarın enflasyon üzerindeki olumsuz etkileri ve döviz rezervlerindeki azalmalar, Türkiye ekonomisinin karşı karşıya kaldığı çok önemli sorunlar olmuştur. Bu sorunlar, ekonomik istikrarın ve yatırımcı güveninin zayıflamasına neden olmuş ve uzun vadeli sürdürülebilir büyümeyi tehdit etmiştir (Bkz. Şekil 2 ve 3).

Bu dönemde TCMB, doğrudan siyasi müdahaleler nedeniyle bağımsızlığını çok büyük ölçüde kaybetti. Mesela bazı yıllarda birkaç TCMB başkanının art arda görevden alınması, bağımsızlık konusunda kayıpların artmasına neden oldu. Sonuç olarak, TCMB 2019-2022 döneminde sıklıkla faiz oranları ve döviz rezervleri konusunda rasyonel olmayan bir dizi politika izledi.³³ Bu da, para politikalarının etkinliğini ve piyasalarda güveni azalttı. 2021 yılında meydana gelen döviz krizi, 2018 yılında ABD ile Türkiye arasında yaşanan ve temelde diplomatik olan Rahip Brunson krizinin ardından meydana gelen döviz krizinden farklı olarak, rasyonel olmayan para politikaları nedeniyle ortaya çıkan bir ekonomik felaketti. Bu krizin çözümü de başka sorunları beraberinde getirmiş ve olumsuz etkileri günümüzde halen devam etmektedir.

Yukarıdaki farklı dönemlerle ilgili kısa tarihsel analizleri bütünsel olarak değerlendirecek olursak bazı temel bulgulara ulaşabiliriz. Sonuç olarak, kronik istikrarsızlık dönemleri, popülist döngüler, tekrarlayan krizler ve bunlara bağlı düşük seviyeli ve/veya azalan verim-

29 Mart 2020’den itibaren işyerlerinin kapanması, sokağa çıkma yasakları ve seyahat kısıtlamaları ekonomik faaliyetleri önemli ölçüde kısıtladı. Hükümetin uyguladığı bazı politikalar, kısa vadeli ekonomik daralmayı hafifletmeye çalışsa da her derde derman olmadı ve özellikle, bazı sektörler (örneğin turizm ve perakende sektörleri) büyük zarar gördü. Pandemi nedeniyle çok sayıda işletme faaliyetlerini durdurdu veya kapattı. Bu nedenle toplam istihdam azaldı, işsizlik arttı ve kayıt dışı istihdam yaygınlaştı. Türkiye’de istihdam seviyesi beş yıl geriye gitti [Bu da TFV seviyesinde sıçramaya yol açtı (Bkz. Şekil 4)].

30 Akat & Gürsel (2023) tarafından derlenen çalışmalar, Türkiye’nin son yıllarda uyguladığı ekonomi politikalarının çok boyutlu analiz ve etkilerini bilimsel bir ekseninde değerlendirmekte ve araştırmacılara detaylı bilgi ve kaynak sunmaktadır.

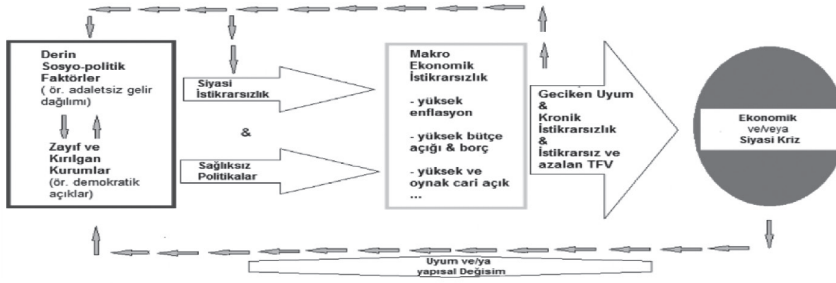
31 Hazine ve Maliye Bakanı Nureddin Nebati, 2021’in sonlarında düşük faiz oranları ve ihracat odaklı bir büyüme stratejisi ile enflasyonu kontrol altına almayı ve cari fazla vermeyi amaçlayan Türkiye’nin Yeni Ekonomik Modeli’ni açıkladı. Bu “model”, yüksek enflasyon, döviz kuru dalgalanmaları, yatırımcı güveninin zedelенmesi ve diğer olumsuz sosyo-ekonomik etkiler nedeniyle başarısız olmuştur. Bu modelin genel yapısı ve sonuçlarının kısa bir değerlendirmesi için Yeldan (2022) çalışmasına ve orada atıfta bulunulan ilgili çalışmalara bakılabilir.

32 2018 sonrası dönemde döviz karşılığı Türk lirası swapları ve özellikle 2021 krizi sonrasında da Kur Korumalı Mevduat (KKM) gibi bazı kırılganlık ve risk artırıcı uygulamalar devreye sokulmuştur.

33 Daha önce atıfta bulunulan Kadioğlu (2018) çalışmasında ifade edildiği gibi, 2010’lu yılların ortasından itibaren, 1994 krizi öncesinde olduğu gibi, siyasi otorite yatırımlar ve büyüme için faiz oranlarının düşük tutulması gerektiği söylemini sıklıkla dile getirdi. Ayrıca, son dönemde düşük faizin enflasyonu da düşüreceği söylemi de sağlıksız para politikası uygulamalarında vücut buldu. Maalesef, bu tür rasyonel olmayan politikalar 2023 yılına kadar devam etti.

lilik (TFV) düzeyleri ve değişken ama hoşnutsuzluk yaratan büyüme oranları, Türkiye'nin çok partili demokrasiye geçişinden bu yana Türkiye ekonomisinin yakın tarihindeki baskın makroekonomik temalar olmuştur. Çok partili dönemde, popülist politikalar sonucunda ortaya çıkan ve genellikle düzeltilmeyen makroekonomik sorunlar (ör. yüksek enflasyon, mali dengesizlikler) bir süre sonra ciddi ekonomik ve/veya siyasi krizlerin ya da çalkantıların yaşanmasına vesile olmuştur. Ekonomide istikrarı yeniden sağlamak için, genellikle krizlerden sonra, çeşitli istikrar programları uygulandı, ancak genellikle siyasi nedenlerden dolayı, seçilmiş hükümetler ekonomide geçici bir rahatlama gördükten sonra istikrar politikalarını erteledi veya tamamen terk etti. Üstelik bu hükümetler ve halefleri genellikle benzer amaçlarla popüler ve kısa görüşlü ekonomi politikalarını sürdürmeyi tercih ettiler. Sonuç olarak, sağlıksız ve sürdürülemez politikaların uzun süre ısrarla uygulanması, siyasi nedenlerle geciken uyum, genellikle artmayan ve zaman zaman sert düşen toplam faktör verimliliğine [Bkz. Şekil 4] ve dolayısıyla ekonomik büyüme oranlarının beklenenden düşük ve/veya değişken olmasına sebep oldu. Bununla birlikte, istikrar politikalarının kararlı bir şekilde uygulandığı dönemlerde (Örneğin 2002-2005 dönemi) ise verimliliğin genellikle çok hızlı bir şekilde toparlandığı gözlemlenmiştir.

Şekil 5: Tipik Bir Kronik İstikrarsızlık Sürecinin Görsel Özeti

Kaynak: İsmihan (2012).

Şekil 5, Türkiye ve benzeri gelişmekte olan ülkelerde görülen tipik bir istikrarsızlık döneminin görsel özetini sunmaktadır. Bu görselde, bu tür ülkelerdeki düşük ve/ya azalan, yani istikrarsızlaşan toplam faktör verimliliği ve oynak ve vasat büyüme oranlarının arkasındaki en temel nedenin sağlıksız makroekonomik politika ortamı olduğunun altı çizilmekte ve yukarıda belirtilen politik ekonomi faktörlerin ve özellikle de altta yatan derin kurumsal unsurların böyle bir ortama sebep olduğu fikri ileri sürülmektedir.

3. Model ve Ampirik Bulgular

Bu çalışmada, Türkiye’de 1960-2022 döneminde makro istikrarsızlığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini, üretim fonksiyonu yaklaşımı kullanarak araştırmayı amaçlıyoruz.³⁴ Bu amaç doğrultusunda, ilgili literatürü takip ederek (ör. Bosworth & Collins, 2003), aşağıdaki genişletilmiş Cobb-Douglas üretim fonksiyonunu ele alıyoruz.³⁵

$$Y = e^{\phi + \delta INSW + \rho TR} K^{\alpha} H^{\beta} \quad (1)$$

burada Y toplam çıktı düzeyi, K fiziki sermayeyi, H beşeri sermayeyi,³⁶ TR dışa açıklık oranını ve INSW ise makroekonomik istikrarsızlık endeksini (seviyesini) temsil ediyor.

Literatürle uyumlu olarak, Denklem (1)’e ölççeğe göre sabit getiri varsayımını uygulayıp aşağıdaki gibi yazabiliriz:

$$y = e^{\phi + \delta INSW + \rho TR} k^{\alpha} \quad (2)$$

burada y ve k sırasıyla (etkin) çalışan başına çıktıyı ($y=Y/H$) ve fiziki sermayeyi ($k=K/H$) temsil etmekte ve kalan değişkenler önceden tanımlandığı gibidir.

Şimdi de Denklem (2)’nin doğal logaritmasını (\ln) aldığımızda, aşağıdaki denklemi elde ederiz:³⁷

$$\ln y = \phi + \delta INSW + \rho TR + \alpha \ln k \quad (3)$$

burada tüm değişkenler daha önceki gibi tanımlanmıştır.

Sonuç olarak, çalışmamızda odaklandığımız değişken INSW’dır. Yukarıda belirtilen teorik argümanlarla uyumlu olarak, makroekonomik istikrarsızlığın (belirsizlik yaratarak) TFV ve ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etkisi göz önüne alındığında, INSW değişkeninin katsayısının negatif işaretli olmasını bekliyoruz ($\delta < 0$).

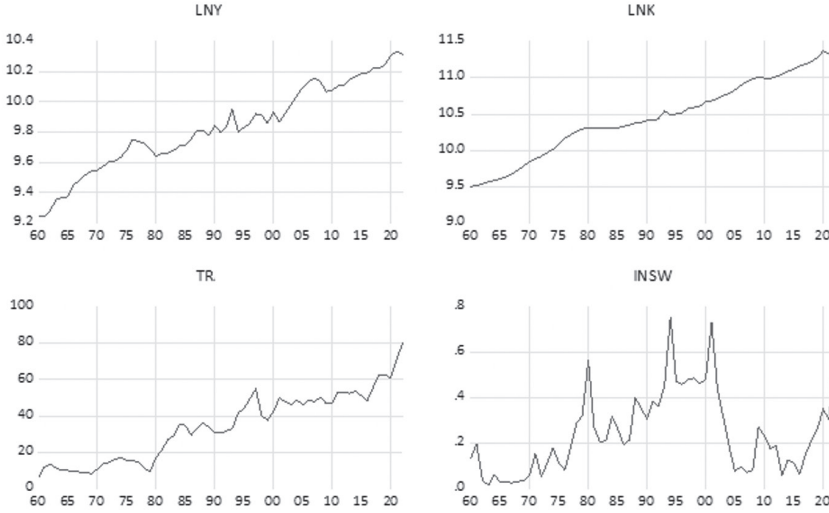
34 Çalışmada kullanılan tüm değişkenlerin tanımları İsmihan (2012) çalışmasında kullanılan değişkenlerin tanımları ile aynı olup, yeni TÜİK verileri ile güncellenmiştir. TR değişkeni verisi Dünya Bankası’nın WDI veri tabanından alınmıştır.

35 Bu modelde INSW ve TR değişkenleri TFV’nin ayrı bir unsurudur.

36 $H=hL$, burada h çalışan başına düşen eğitim düzeyidir (çalışan başına düşen ortalama insan sermayesi stokudur) ve L ise istihdam düzeyini göstermektedir.

37 Yukarıda belirtildiği üzere, bu çalışmanın temel amacı kronik makroekonomik istikrarsızlığın Türkiye ekonomisinin *uzun dönemli* büyüme performansı üzerindeki etkisini analiz etmektedir. Bu bağlamda, yukarıdaki uzun dönem üretim fonksiyonu eşbütünleşme analizi kullanılarak tahmin edilecektir. Bu nedenle, ekonometrik uygulamalarda Denklem (3)’ün ampirik (stokastik) ve dinamik (ARDL) versiyonu kullanılmıştır.

Şekil 6: Ln y, Ln k, INSW ve TR'nin zaman çizelgeleri

Makroekonomik istikrarsızlık (INSW) ve etkin çalışan başına çıktı (y) arasındaki uzun vadeli dinamik ampirik ilişkiyi araştırmak için eşbütünleşme analizi kullanacağız. Ancak, Denklem (3)'teki modelimizin tahminine geçmeden önce o denklemde kullandığımız değişkenlerde birim kökün varlığını kontrol etmek elzemdir. Şekil 6'daki Lny, Lnk, TR ve INSW'nin zaman çizelgelerinden görüldüğü üzere her seride durağan olmamaya dair bazı görsel kanıtlar vardır. Yine de, ADF testlerinin sonuçları tüm değişkenlerin %5 anlamlılık düzeyinde birim kök [I(1)] içerdiğini göstermektedir.³⁸

Son olarak modelimizi ARDL tekniğiyle tahmin ettik ve aşağıdaki sonuçlara ulaştık:³⁹

$$\Delta \ln y = 6.353 - 0.199 \text{ INSW} + 0.007 \text{ TR} + 0.310 \ln k \quad (4)$$

[0.02] [0.01] [0.00]

Not: p değerleri köşeli parantez içinde verilmiştir.

38 ADF sonuçları yazardan istenebilir.

39 Modelin gecikme uzunluğu, Akaike Bilgi (AIC) ve Schwarz Bilgi (SIC) kriterleri dikkate alınarak belirlenmiştir [İki kriter de ARDL(1,0,1,1) modelini seçmiştir]. ARDL Sınır testi eşbütünleşme ilişkisinin varlığını istatistiksel olarak doğrulamaktadır. İlgili tanımlama testleri (*diagnostic tests*) modelin istatistiksel ölçütlere göre yeterli olduğunu göstermektedir. Ayrıca, beklenildiği üzere hata düzeltme teriminin işareti negatiftir (-0.2895) ve istatistiksel olarak anlamlıdır (p-değeri=0.00). Tüm bu sonuçlar yazardan istenebilir.

Sonuçlar hem istatistiksel⁴⁰ hem de iktisadi açıdan anlamlı bulundu. Yukarıdaki denkleme göre Türkiye’de, 1960-2022 döneminde, etkin çalışan başına çıktı etkin çalışan başına sermayedeki gelişmelerden ve dışa açıklıktan olumlu etkilenmekte ancak makroekonomik istikrarsızlık seviyesindeki yükselmelerden olumsuz etkilenmektedir. Bu sonuçlar, teorik beklentiler ve analiz edilen zaman diliminde Türkiye ekonomisinde gözlenen kalıplarla tutarlıdır. Dolayısıyla, bulgular, yukarıdaki bölümlerde belirtilen politik ekonomi faktörlerini dikkate alarak, bu dönemde Türkiye’deki verimlilik ve çıktı eğilimindeki önemli oynaklığı açıklamamıza yardımcı olmaktadır. Sonuçlarımız, sağlıklı veya bozucu makroekonomik politikaların altta yatan derin kurumsal sorunların belirtileri olarak değerlendirilmesi gerektiği görüşüyle de tutarlıdır (Acemoğlu vd. 2003; Rodrik & Subramanian, 2003).

4. Sonuç

Türkiye’de incelenen dönem dikkate alındığında, 1970’lerin ortasından günümüze kadar geçen son elli yılda görev almış birçok hükümet uzun süreler boyunca sağlıklı makroekonomik politikalar uygulayarak aşırı derecede sorumsuz davrandı. Bu dönem içerisinde, Türkiye ekonomisi uzun süreler boyunca yüksek bütçe ve/ya cari açıkları, aşırı borç birikimi, yüksek ve değişken enflasyon oranları sergiledi. Dolayısıyla, Türkiye ekonomisi enflasyon yaratmadan ya da açık vermeden kesintisiz olarak büyüyemez bir hale geldi.

Elde edilen temel bulgulara göre, 1960-2022 döneminde, sağlıklı makroekonomik politikardan kaynaklanan kronik makroekonomik istikrarsızlık süreçleri, Türkiye ekonomisinin üretkenliğini ve çıktı seviyelerini olumsuz etkiledi ve Türkiye bu dönemde sürekli olarak adeta bitmeyen bir çile çekmiş ve ekonomik potansiyelini tam olarak gerçekleştirilememiştir.

Sonuç olarak bahsi geçen sağlıklı ekonomik politikalar genellikle politikacıların eylemlerini sınırlamayan siyasi ve iktisadi rejimler, yaygın yolsuzluk ve siyasi istikrarsızlık, bozulan gelir dağılımı ve adil çalışmayan yargı sistemi gibi sorunlarla, yani zayıf kurumlarla, ilişkilendirilebilir. Dolayısıyla, görev alan hükümetlerin makroekonomik ve siyasi istikrarı kalıcı olarak tesis etmek ve kesintisiz bir ekonomik gelişme sürecine girmek için ivedilikle her düzeyde kurumsal kaliteyi güçlendirecek adımları peş peşe atması kaçınılmazdır.

Kaynakça

Acemoglu, A., Johnson, S., Robinson, J. & Thaicharoen, Y. (2003). Institutional causes, macroeconomic symptoms: volatility, crises and growth. *Journal of Monetary Economics*, 50(1), 49-123.

40 İz ve Max testlerinin sonuçları (sırasıyla %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde), dört değişken arasında sadece bir eş bütünleşme ilişkisi olduğunu göstermektedir. Ayrıca, ARDL ve Johansen yöntemlerinin tahmin ettiği katsayılar arasında önemli bir fark yoktur. Bu da sonuçların güvenilir olduğunu göstermektedir. Tüm bu sonuçlar yazardan istenebilir.

- Akat, A., & Gürsel, S. [Der.](2023). *Çıkmaz yol: Düünden yarına Türkiye ekonomisi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Alesina, A. & Drazen, A. (1991). Why are stabilizations delayed? *American Economic Review*, 81(5), 1170-1188.
- Alesina, A. & Rodrik, D. (1994). Distributive politics and economic growth. *Quarterly Journal of Economics*, 109, pp. 465-90.
- Boratav, K. (2011). *Türkiye iktisat tarihi: 1908-2009*. 15. Baskı, İmge Kitabevi.
- Bleaney, M. F. (1996). Macroeconomic stability, investment and growth in developing countries. *Journal of Development Economics*, 48, pp. 461-477.
- Bosworth B. & Collins, S. M. (2003). The empirics of growth: An update. *Brookings Papers on Economic Analysis*, 2, pp. 113-206.
- Bulutay, T. (2007) Dünyada ve Türkiye’de yaşanan son iktisadi gelişmeler üzerine değerlendirmeler. *İktisat İşletme ve Finans*, 256, ss. 5-104.
- Celasun, M. & Rodrik, D. (1989). Debt, adjustment and growth: Turkey, Der.: Sachs, J. & Collins S. M (Ed.), *Developing country debt and economic performance, country studies*. University of Chicago Press.
- Drazen, A. (2000). *Political economy in macroeconomics*. Princeton University Press.
- Fischer, S. (1993). The role of macroeconomic factors in growth. *Journal of Monetary Economics*, 32(3), 485-512.
- İsmihan, M. (2003). *The role of politics and instability on public spending dynamics and macroeconomic performance: Theory and evidence from Turkey*. Yayınlanmamış doktora tezi, ODTÜ, Ankara. [Bu çalışma kitap olarak da yayınlanmıştır: İsmihan, M. (2009)]
- İsmihan, M. (2009). *The role of politics and instability in macroeconomic performance: Theory and lessons from the Turkish experience*. VDM Verlag Dr. Muller, Saarbrücken, Germany.
- İsmihan, M., (2012). The political economy of productivity collapses and accelerations: The Turkish experience, 1950-2010. Presented in *International Conference on Economics* organized by Turkish Economic Association [ICE-TEA 2012], 1-3 November 2012, İzmir, Türkiye. [Bu çalışma, ayrıca, 2013 yılında İsviçre’de düzenlenen EPCS (European Public Choice Society) yıllık toplantısında sunulmuştur.]
- İsmihan, M. & Metin-Özcan, K. (2006). Türkiye ekonomisinde büyümenin kaynakları, 1960-2004. *İktisat İşletme ve Finans*, 241, 74-86.
- İsmihan, M., & F. G. Özkan (2012). Public debt and financial development: A theoretical exploration. *Economics Letters*, 115, 348-351.
- İsmihan, M., Dinçergök, B. & S. M. Cilasun, (2017). Revisiting the finance-growth nexus: the Turkish case, 1980-2010. *Applied Economics*, 49(18), 1737-1750.
- Kadioğlu, K. (2018) 5 Nisan 1994 ekonomik krizine giden yoldaki tartışmalara döndük. *Dünya Gazetesi*, 11 Nisan 2018. https://www.dunya.com/kose-yazisi/5-nisan-1994-ekonomik-krizine-giden-yoldaki-tartismalara-donduk/411002#google_vignette
- Öniş, Z. (2003). Domestic politics versus global dynamics: Towards a political economy of the 2000 and 2001 financial crises in Turkey, *Turkish Studies*, 4 (2), pp. 1-30.
- Öniş, Z. & F. Şenses (2007). Global dynamics, domestic coalitions and a reactive state: Major policy shifts in Post-War Turkish economic development. *METU Studies in Development*, 34 (2), 251-286.
- Özatay, F. (2011). *Finansal Krizler ve Türkiye*. 2. Baskı, Doğan Kitap.
- Persson, T. & Tabellini G. (2000). *Political economics: Explaining economic policy*, The MIT Press.

İsmihan, M. (2024). Türkiye ekonomisinin bitmeyen çilesi: Kronik istikrarsızlık.
Efil Journal of Economic Research, 7(4), 40-59.

- Rodrik, D., & A. Subramanian. (2003). The primacy of institutions. *Finance and Development* 40, 31-34.
- Rodrik, D. (2012). The Turkish economy after the global financial crisis. *Ekonomi-tek*, 1(1), pp.41-61.
- Romer, D. (2019). *Advanced macroeconomics*, 5th ed., McGraw Hill Publishers.
- Türel, O. (2008). Türkiye’de 1994, 2001 ve 2008-9 Ekonomik Krizlerinin Karşılaştırmalı Analizi, *Gazi Ekonomik Yaklaşım*, 21(75), ss. 27-75.
- Veiga, F. J. (2000). Delays of inflation stabilizations. *Economics and Politics*, 12(3), 275-295.
- Yeldan, E. (2017a). Milli gelir hesapları. *Cumhuriyet*. 13.9.2017.
<https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/erinc-yeldan/milli-gelir-hesaplari-822489>
- Yeldan, E. (2017b). Borca dayalı spekülasyon büyüme. *Cumhuriyet*. 15.10.2017. <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/erinc-yeldan/borca-dayali-spekulatif-buyume-846999>
- Yeldan, E. (2022). Yeni Ekonomik Model’in dayanılmaz yalnızlığı. *Sarkaç*. 13.12.2022
<https://sarkac.org/2022/12/yeni-ekonomik-modelin-dayanilmaz-yalnizligi/>

Değerli Efil Ekonomi Araştırmaları Dergisi Okurları,

Dergimizi siyah-beyaz olarak basmak durumundayız. Bu sebepten, bazı komplike grafiklerin rahat anlaşılabilmesi amacıyla, bu grafikleri sizinle QR kod aracılığıyla paylaşma kararı aldık. İsmihan (2024)’teki şekillere erişmek için lütfen kodu okutunuz.

Dear Reader of the Efil Journal of Economic Research,

As we have to publish the journal in black and white format, we decided to share the colorful graphics and figures via QR code. To access the graphics of İsmihan (2024), you can use the QR code.

Türkiye'nin Deprem Gerçeğiyle Yüzleşmesi: Ekonomik Büyüme ve Gelir Eşitsizliği Üzerine Analizler¹

Burcu Türkcan, Doç. Dr., Ege Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, İzmir, Türkiye,
E-mail: burcu.turkcan@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7494-5897.

Öz

Türkiye coğrafyası, tarihte birçok yıkıcı depreme tanıklık etmiş, şiddetli depremler çok sayıda can ve mal kaybına yol açmıştır. Ancak Türkiye'de depremin iktisadi etkilerine yönelik çalışmalar incelendiğinde, depremlerin ekonomik büyüme üzerine etkilerine yönelik az sayıda çalışma olduğu görülmektedir. Gelir eşitsizliğine yönelik etkileri ile birlikte konuyu değerlendiren çalışmaya ise rastlanmadığı göze çarpmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de gerçekleşmiş yıkıcı depremlerin ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliğine etkilerini analiz etmektir. Bu kapsamda depremlerin etkilerinin ve Türkiye'deki geçmişinin kısaca tartışıldığı giriş bölümünün ardından çalışmanın ilk bölümünde depremlerin makroekonomik etkileri, ilgili literatür kapsamında tartışılmaktadır. Ardından ikinci bölümde Türkiye'de ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği göstergeleri değerlendirilmektedir. Üçüncü bölümde ise, ampirik analize yer verilmektedir. Çalışmanın sonuç bölümünde ise ampirik bulgular değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Deprem, Ekonomik Büyüme, Gelir Eşitsizliği, ARDL, Türkiye

JEL Kodları: D31, O44, Q54

The Facedown of Türkiye with Earthquake Reality: Analyses on Economic Growth and Income Inequality

Abstract

Türkiye's geography has witnessed many devastating earthquakes in history, and severe earthquakes have caused many losses of life and property. However, when studies on the economic effects of earthquakes in Türkiye are examined, it is seen that there are few studies on the effects of earthquakes on economic growth, and there are no studies evaluating the issue with its effects on income inequality. The aim of this study is to analyze the effects of devastating earthquakes in the history of Türkiye on economic growth and income inequality. In this context, after the introduction, the macroeconomic effects of earthquakes are discussed within the scope of the relevant literature, in the first section. Then, the second section includes evaluations of economic growth and income inequality in Türkiye. The third section gives empirical analysis and lastly, conclusions include evaluations of evidences.

Keywords: Earthquake, Economic Growth, Income Inequality, ARDL, Türkiye

JEL Codes: D31, O44, Q54

¹ Bu çalışmanın ilk versiyonu 2-3 Mayıs 2024 tarihleri arasında İzmir'de düzenlenmiş olan Türkiye Ekonomisi Çalıştayı'nda sunulmuştur.

1. Giriş

Depremler, kısa, orta ve uzun vadede birçok sosyoekonomik etkisi olan doğal afetlerdir. Şiddetli bir depremin gerçekleştiği anda fiziki ve beşeri kayıplar ile altyapı kayıpları ortaya çıkar. Öte yandan kayıplar bunlarla sınırlı kalmaz. Depremin gerçekleştiği andan itibaren ilk 6 ayda depremin gerçekleştiği bölgede enflasyon artar, kamu harcamaları yükselir. 6 aydan sonra 3 yıla kadar geçen sürede bölgeden dışarıya göç, konut fiyatlarında artış, devam eden yüksek kamu harcamaları, gelir eşitsizliğinde yükseliş, doğrudan yabancı yatırımlarda azalış ve turizmde düşüş gibi sosyoekonomik gelişmeler devam eder. Hatta 3 yıldan daha uzun vadede dahi depremin yıkıcı etkisinin büyüklüğüne göre bölgede sosyoekonomik yapısal değişimler devam edebilir (Jaramillo, 2009: 6). Gerçekleşen etkilerin türüne göre de etkileri, doğrudan etkiler, dolaylı etkiler ve uyarılmış etkiler olarak sınıflandırılmaktadır. Doğrudan etkiler, şiddetli depremin yıkıcı fiziksel etkilerini kapsarken; dolaylı etkiler, deprem kaynaklı üretim ve gelir kayıplarını kapsamaktadır. Daha az bilinen ve tartışılan depremin uyarılmış etkileri ise konut fiyatları ve genel fiyatlardaki artış, insani yardım ile yeniden inşa için yapılan kamu harcamalarındaki yükseliş ve tırmanan gelir eşitsizliği gibi etkileri ifade etmektedir (Mechler, 2003: 36). Dünya genelinde şiddetli depremlerin yaşandığı ülkelerde deprem konusunun genel itibariyle doğrudan ve kısa dönem etkileri ekseninde tartışıldığı göze çarpmakta, orta ve uzun dönemde meydana gelen etkilerin yeterince incelenmediği ve politika formasyonunda dikkate alınmadığı görülmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti, 100 yıllık tarihinde birçok yıkıcı depreme tanıklık etmiştir. Bunlardan sadece 7 büyüklüğü ve üzerinde olan depremleri sıralayacak olursak karşımıza şu depremler çıkmaktadır: 1930 yılında Türk – İran sınırında gerçekleşen deprem (7.2), 1939 yılında Erzincan Depremi (7.9), 1942 yılında Tokat Erbaa Depremi (7.0), 1943 yılında Samsun Ladik Depremi (7.2), 1944 yılında Bolu Gerede Depremi (7.2), 1953 yılında Çanakkale Yenice Depremi (7.2), 1957 yılında Muğla Fethiye Depremi (7.1), 1957 yılında Bolu Abant Depremi (7.1), 1964 yılında Balıkesir Manyas Depremi (7.0), 1970 yılında Kütahya Gediz Depremi (7.2), 1976 yılında Van Muradiye Depremi (7.5), 1999 yılında Kocaeli Gölçük Depremi (7.8), 1999 yılında Düzce Depremi (7.5), 2011 yılında Van Depremi (7.2), 2023 yılında Kahramanmaraş Depremleri (7.7 – 7.7)². Dolayısıyla ciddi can ve mal kayıplarına

2 Parantez içlerindeki değerler Richter ölçeğine göre depremin büyüklüğünü göstermektedir.

yol açan 16 yıkıcı depremle karşılaştığımız görülmektedir. Dahası 6 ve civarı büyüklükteki depremler de dikkate alındığında Türkiye Cumhuriyeti tarihinde yıkıcı depremlerin sayısı 41'e yükselmektedir (AFAD, 2024).

6 Şubat 2023 tarihinde gerçekleşen Kahramanmaraş ve Hatay Depremleri 11 ilde geniş çaplı yıkıma yol açmış, Cumhuriyet tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir felaketi beraberinde getirmiştir. Bu depremlerde 1 milyonun üzerinde bina hasar görmüş, resmi kayıtlara göre yaklaşık 51.000 kişi hayatını kaybetmiştir (AFAD, 2024). Söz konusu depremlerin verdiği doğrudan zararın 103,6 milyar dolar olduğu ve bu rakamın ülke Gayri Safi Yurtiçi Hasılası'nın (GSYİH) %9'una denk geldiği tahmin edilmektedir (TCCSBB, 2023: 130). Türkiye tarihinde yaşanmış bir diğer şiddetli deprem olan Kocaeli Depremi'nin maliyetinin de 17 milyar dolar düzeyinde olduğu ve bunun 1999 yılı GSYİH'sının %9'una karşılık geldiği bilinmektedir (Euronews, 2021). 2020 yılında İzmir Seferihisar'da meydana gelen depremin ise yaklaşık 900 milyon dolarlık maliyetinin olduğu tahmin edilmektedir (CEDIM, 2020:2). Tüm bu hesaplamalar depremlerin, Türkiye ekonomisi açısından ne kadar kritik olduğunu gözler önüne sermektedir. Dahası, depremler sadece ekonomik büyümeye sekte vurmamakta, yarattığı yıkımlar nedeniyle yoksulluğu arttırmakta, gelir eşitsizliğini derinleştirmektedir. AFAD verilerine göre son yaşanan Kahramanmaraş ve Hatay Depremleri'nde 1 milyonun üzerinde bina hasar görmüştür. Bunların önemli bir kısmı ya tamamen yıkılmış ya da ağır hasar almış, oturulmayacak hale gelmiş konutlardır. Dolayısıyla milyonlarca insan evsiz kalmış, uzun süre çadır kentlerde ve konteyner kentlerde yaşamlarını sürdürmek zorunda kalmışlardır. AFAD'ın depremin ardından sadece 2 hafta içerisinde deprem bölgesinde oluşturduğu çadır kentlerde kurduğu çadırların sayısı 300.809'dur (AFAD, 2023). Ayrıca depremlerin ardından 6 ay içerisinde 26.000'in üzerinde konteyner ev, deprem bölgesinde depremzedelerin kullanımına sunulmuştur (TRTHABER, 2023). Deprem bölgesinde yaşamaya devam edemeyeceğini düşünen depremzedeler ise bölgeden yoğun bir göç gerçekleştirmişlerdir. Depremlerin ardından sadece bir ay içerisinde 2 milyonun üzerinde insanın bölgeden göç ettiği tespit edilmiştir. Depremlerin ağır hasara yol açtığı 11 ilde yaklaşık 14 milyon insanın yaşadığı dikkate alındığında yaşanan göçün boyutu daha net görülmektedir (Karazincir, 2024: 377). Tüm bunların yanısıra depremler kaynaklı yaşanan iş kayıpları da hanehalklarının gelirlerinde ciddi daralmaları beraberinde getirmiştir. TOBB tarafından yapılan bir araştırmaya göre depremler sonrası üretime devam edebilen sanayicilerin oranı sadece %39'dur. Üreticilerin %35'inin binaları hasar görmüş, %19'u eski üretim alanlarında artık faaliyet gösteremediklerini belirtmişlerdir (TOBB, 2023).

Tüm bu hususlar birlikte değerlendirildiğinde depremin hem ekonomik büyüme hem de gelir eşitsizliği üzerinde ciddi etkilerinin olduğu göze çarpmaktadır. Türkiye'de depremin iktisadi etkilerine yönelik çalışmaların ise hem az sayıda olduğu hem de ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği boyutlarını bir arada analiz eden bir çalışmanın bulunmadığı görülmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde gerçekleşmiş yıkıcı depremlerin ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliğine etkilerini analiz etmektir. Bu kapsamda ayrıntılı bir giriş bölümünün ardından çalışmanın ilk bölümünde depremlerin makroekonomik etkileri, ilgili literatür bağlamında tartışılmaktadır. Ardından ikinci

bölümde, Türkiye'de ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliğinin durumu göstergeler ışığında ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde ise ampirik analiz ve bulgulara yer verilmektedir. Son olarak, çalışmanın sonuç bölümünde ampirik bulgular değerlendirilmekte ve durum tespiti yapılmaktadır.

2. Depremin Makroekonomik Etkileri: Literatür Ekseninde Değerlendirmeler

Literatürde depremin makroekonomik etkilerini inceleyen çalışmalar dikkate alındığında bazı çalışmaların depremin dönemsel etkilerine odaklandıkları görülmektedir. Bu bağlamda depremin kısa, orta ve uzun vadede yol açtığı etkileri inceleyen çalışmalar ile karşılaşmaktadır. Pereira (2009) 1755 yılında meydana gelmiş olan Lizbon Depremi'nin kısa vadede Portekiz milli gelirinin yaklaşık %40lık kısmının kaybına yol açtığını tespit etmiştir. Cavallo vd. (2010) 2000 yılında meydana gelen Haiti Depremi'nin kısa dönemde 8 milyar doların üzerinde bir kayba yol açtığını tespit etmişlerdir. Selçuk ve Yeldan (2001) ise, 1999 Kocaeli (Marmara) Depremi'nin kısa vadede milli gelirden %4,5'lik kayba yol açtığı bulgusunu elde etmişlerdir. Ancak daha önce ifade edildiği üzere depremlerin sadece kısa vadede makroekonomik etkileri bulunmamaktadır. Bu noktada bazı çalışmaların farklı dönemler itibarıyla depremlerin etkilerini analiz ettikleri gözlenmektedir. Bu çalışmaların ilginç bulguları olduğunu söylemek mümkündür. Zira bazı çalışmalar, şiddetli depremlerin ardından alınan doğru iktisat politikası aksiyonları ekseninde gerçekleştirilen yapısal reformlar sayesinde kısa vadedeki negatif etkilerin uzun vadede telafi edilebildiğini göstermiştir (Akar, 2013: 190). Onuma vd. (2021) 173 ülke için 1960 – 2010 yıllarını kapsayan dönem açısından yaptıkları analizler sonucunda şiddetli depremlerin negatif etkilerinin orta vadede geçerli olduğunu ancak uzun vadede geçerli olmadığını tespit etmişlerdir. Lackner (2018) 195 ülke için 1973 – 2015 yıllarını kapsayan analizleri sonucunda şiddetli depremlerin uzun vadede az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyüme üzerinde kalıcı negatif etkileri olduğunu tespit etmiştir. Zhao vd. (2018), Çin özelinde yaptıkları analiz sonucunda Wenchuan Depremi'nin kısa dönemdeki negatif etkilerinin uzun dönemde ortadan kalktığı bulgusunu elde etmişlerdir. Hatta literatürde Idroes vd. (2023) çalışması gibi şiddetli depremlerin Endonezya'da uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye yol açtığı bulgusunu elde eden çalışmalar dahi mevcuttur. Bu tür bulgular elde eden çalışmaların temel açıklaması, yıkıcı depremin ardından uygun iktisat politikalarının uygulanması ekseninde yapısal dönüşümlerin sağlanması ve artan kamu harcamalarının ve gelen dış yardımların ekonomik büyümeyi olumlu etkilemesi noktalarında olmaktadır. Depremin makroekonomik etkilerini ekonomik büyüme ekseninde analiz eden literatürde birçok farklı çalışma vardır. Bu çalışmalar Tablo 1'in ilk sütununda listelenmektedir.

Daha az analiz edilen bir alan olarak depremlerin gelir eşitsizliğine etkilerine yönelik çalışmalar da literatürde dikkat çekici çalışmalar olarak yer almaktadır. Yamamura (2015) 1965 – 2004 yılları için 86 ülkeye dair yaptığı analiz sonucunda doğal afetlerin (depremler dâhil) kısa vadede gelir eşitsizliğini arttırdığını ancak uzun vadede bu etkinin ortadan

Türkcan, B. (2024). Türkiye'nin deprem gerçeğiyle yüzleşmesi: Ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği üzerine analizler. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 60-81.

kalktığını tespit etmiştir. Felbermayr & Gröschl (2014) ise 1979 – 2010 zaman aralığına dair 108 ülke için yaptıkları analiz sonucunda şiddetli depremlerin özellikle fakir ülkelerde gelir eşitsizliğini arttırdığı bulgusunu elde etmişlerdir. Barone & Mocetti (2014) ise 1976 ve 1980 yıllarında İtalya'da meydana gelen depremlere dair analizlerini yapmışlar ve sonuçta depremlerin gelir eşitsizliğini arttırdığını tespit etmişlerdir. Tablo 1'in ikinci sütununda depremin gelir eşitsizliğine etkilerini inceleyen bazı çalışmaların bilgilerine, elde ettikleri bulgular ile birlikte yer verilmektedir.

Tablo 1: Depremlerin Ekonomik Büyüme ve Gelir Eşitsizliğine Etkilerini İnceleyen Çalışmalar ve Bulguları

Depremlerin Ekonomik Büyüme Etkileri		Depremlerin Gelir Eşitsizliğine Etkileri	
Çalışma	Ampirik Bulgu	Çalışma	Ampirik Bulgu
Huang vd. (2024)	Azaltıcı etki	Song vd. (2023)	Arttırıcı etki
Idroes vd. (2023)	Arttırıcı etki	Wang ve Zhao (2023)	Arttırıcı etki
Khan vd. (2023)	Azaltıcı etki	Pleninger (2022)	Arttırıcı etki
Atsalakis vd. (2021)	Azaltıcı etki	Sapkota vd. (2021)	Arttırıcı etki
Onuma vd. (2021)	Azaltıcı etki	Keerthiratne ve Tol (2018)	Arttırıcı etki
Wu ve Guo (2021)	Etki yok	Feng vd. (2016)	Arttırıcı etki
Best ve Burke (2019)	Azaltıcı etki	Yamamura (2015)	Arttırıcı etki
Baig vd. (2018)	Azaltıcı etki	Barone ve Mocetti (2014)	Arttırıcı etki
Hee vd. (2018)	Azaltıcı etki	Yamamura (2013)	Arttırıcı etki
Lackner (2018)	Arttırıcı etki	Baez ve Santos (2008)	Arttırıcı etki
Zhao vd. (2018)	Azaltıcı etki	Anbarcı vd. (2005)	Arttırıcı etki
Benali ve Saidi (2017)	Azaltıcı etki	Schultz (1967)	Arttırıcı etki
Felbermayr ve Gröschl (2014)	Azaltıcı etki		
Thomas ve McDermott (2014)	Azaltıcı etki		
Cavallo vd. (2013)	Etki yok		
Fisker (2012)	Etki yok		
Loayza ve Olaberria (2012)	Arttırıcı etki		
Hochrainer (2009)	Azaltıcı etki		
Jaramillo (2009)	Azaltıcı etki		
Noy (2009)	Azaltıcı etki		
Kahn (2005)	Azaltıcı etki		
Rasmussen (2004)	Azaltıcı etki		
Skidmore ve Toya (2002)	Arttırıcı etki		

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Türkcan, B. (2024). Türkiye'nin deprem gerçeğiyle yüzleşmesi: Ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği üzerine analizler. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 60-81.

Tablo 1'de bilgilerine yer verilen çalışmaların bulguları itibariyle değerlendirilmesi yapılacak olursa, depremlerin ekonomik büyümeye etkilerinin genelde negatif olarak tespit edildiği söylenebilir. Huang vd.(2024), Khan vd. (2023), Atsalakis vd. (2021), Onuma vd. (2021), Best & Burke (2019), Baig vd. (2018), Hee (2018), Zhao vd. (2018), Benali & Sadi (2017); Barone (2014), Felbermayr & Gröschl (2014), Thomas & McDermott (2014), Hochrainer (2009), Jaramillo (2009), Noy (2009), Kahn (2005), Rasmussen (2004) çalışmaları, gerçekleşen şiddetli depremlerin ekonomik büyüme üzerinde negatif etkilerini tespit etmiş çalışmalardır. Diğer taraftan daha az sayıda da olsa şiddetli depremlerin ekonomik büyümeye pozitif etkisini tespit edenler çalışmalar da bulunmaktadır. Idroes vd. (2023), Ashayid & Pekerti (2022), Lackner (2018), Loayza & Olaberria (2012), Skidmore & Toya (2002) bu yönde bulgular elde eden çalışmalardır. Son olarak depremlerin ekonomik büyüme üzerine anlamlı bir etkisini tespit edemeyen çalışmalar da literatürde yer almaktadır. Bu çalışmalar, Wu & Guo (2021), Cavallo vd. (2013) ve Fisker (2012) çalışmaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Gelir eşitsizliğine yönelik çalışmalar sayıca az olmakla birlikte son yıllarda bu konuya da ilginin nispeten arttığı görülmektedir. Bu çalışmaların ise bulgularının genel itibariyle benzer olduğu görülmektedir. Çalışmaların tümünde şiddetli depremlerin gelir eşitsizliğini arttırdığına dair bulgular elde edilmiştir. Çalışmalar, farklı ülkeler/ülke grupları ve şiddetli deprem örnekleri üzerinden değerlendirmelerini yapmakta ve kısa dönemde kimi zaman gelir eşitsizliğine yönelik bulgular elde edilemese bile uzun dönemde gelir eşitsizliğini arttırıcı etkinin tespit edilebildiği ifade edilmektedir. Depremlerin ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliğine etkilerine dair genel bir değerlendirme yapıldığında ise her iki konu başlığını bir arada analiz eden bir çalışmaya literatürde henüz rastlanmadığı görülmektedir. Bu kapsamda bu çalışma, Türkiye'de depremlerin hem ekonomik büyümeye hem de gelir eşitsizliğine etkilerini birlikte analiz ederek kapsamlı bir bakış açısı ile ilgili literatüre katkı yapmayı hedeflemektedir.

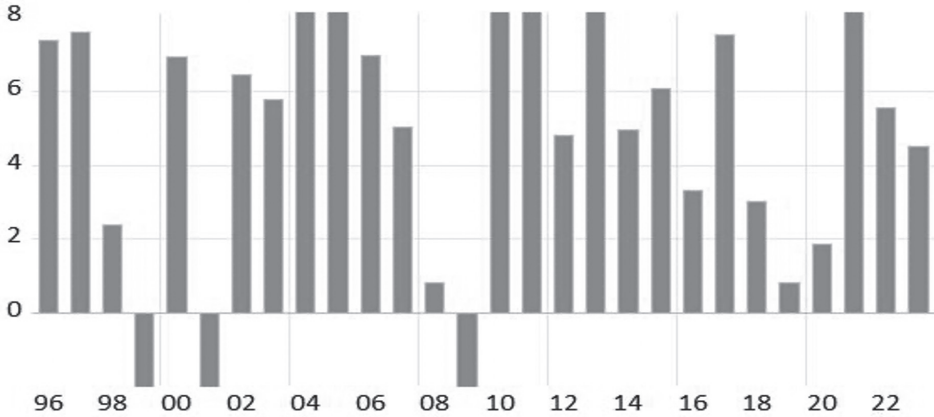
3. Türkiye'de Ekonomik Büyüme ve Gelir Eşitsizliği

Ekonomik büyüme, genel itibariyle, bir ekonominin gelir düzeyindeki artış olarak tanımlanmaktadır. Bu gelir artışı GSYİH'da bir dönemden diğer döneme değişim oranı üzerinden hesaplanır. Büyüme oranının değerlendirildiği döneme göre çeyreklik, 6 aylık veya yıllık ekonomik büyüme oranları hesaplanabilir. Ancak genelde ekonomilerin büyüme performanslarını değerlendirmek için kullanılan gösterge, yıllık ekonomik büyüme oranıdır (Turan, 2008: 11). Özellikle 1990lı yılların başından itibaren, ülkelerin yıllar içerisindeki makroekonomik performanslarının değerlendirilmesinde ve ülkeler arası ekonomik gelişmişlik değerlendirmelerinin yapılmasında ekonomik büyüme oranı göstergesinin kullanılması yaygınlaşmıştır (Anlısoy & Kök, 2010: 102). Ancak takip eden yıllarda, kalkınma anlayışının gelişmesi ve akabinde de sürdürülebilir kalkınma anlayışının küresel ölçekte kabul görmesiyle birlikte, ekonomik büyüme, ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin karşılaştırılmasında başat gösterge olmaktan çıkmıştır. Dahası "Nasıl bir ekonomik büyüme?" sorusu, iktisat politikası tartışmalarında yerini almıştır. Zira gelir dağılı-

mında adaleti öncelemeyen, hatta yoksullaştıran bir ekonomik büyümenin, sürdürülebilir kalkınma anlayışı ile örtüşmediği görülmektedir (Alpdoğan, 2023: 260). Bu nedenle, bir ekonominin makroekonomik performansının değerlendirilmesinde, günümüzde ekonomik büyüme kadar gelir eşitsizliği de önemli bir gösterge olarak görülmektedir. Gelir eşitsizliği, belirli bir dönemde, mevcut milli gelirin bireyler/hanehalkları, toplumsal gruplar, sektörler ve bölgeler itibarıyla adil dağılmaması olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, mevcut gelirin bireysel, sektörel, fonksiyonel ve bölgesel dağılımlarında eşitsizliği ifade etmektedir (Acar, 2015: 44). Ancak bunlardan en yaygın kullanılanlar, bireysel ve bölgesel gelir dağılımı ölçümleridir. Bireysel dağılım ölçümleri içerisinde en yaygın olanı ise GINI katsayısıdır. GINI katsayısı, hanehalklarının harcanabilir gelir düzeylerine göre yüzdelerle dilimlere ayrılarak değerlendirildiği bir ölçüm yöntemidir. %20'lik dilimlere göre 5 ayrı gelir grubuna ayrılan hanehalklarının göreceli değerlerinin hesaplanması ile elde edilen bir endeks değeri olan GINI katsayısı, 0 ile 1 değeri arasında değişmektedir. Endeksin değeri 1'e yaklaştıkça gelir eşitsizliği artış göstermektedir (UNDP, 2010: 72).

Tüm bu açıklamalardan yola çıkarak, Türkiye ekonomisi için bir değerlendirme yapılmak istendiğinde, ekonomik büyüme oranı ve GINI katsayısının yıllar içindeki değişimine bakmak yerinde olacaktır. Bu çalışmada, ampirik analiz için 1996 – 2023 yılları aralığı değerlendirilmeye alındığından ilgili zaman aralığı için Şekil 1 ve Şekil 2 oluşturulmuştur.

Şekil 1: 1996 – 2023 Yılları Arasında Türkiye'de Ekonomik Büyüme Oranı

Kaynak: TÜİK

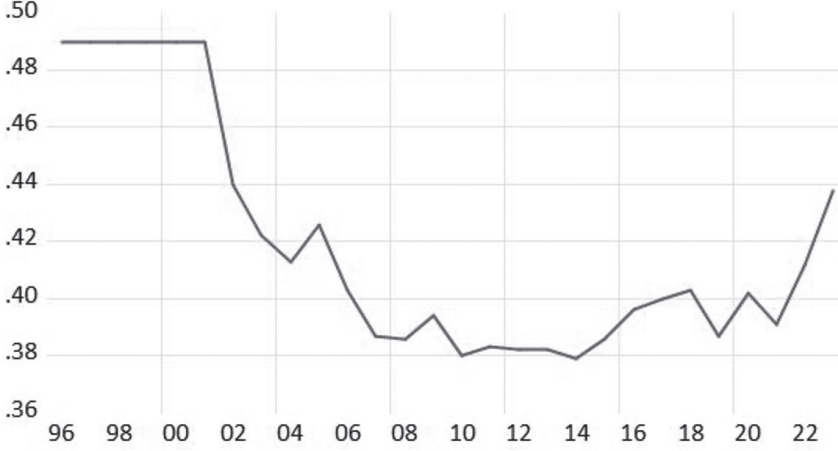
Şekil 1'de 1996 – 2023 yılları arasında Türkiye'de ekonomik büyüme oranı değerlerine yer verilmektedir. Şekilden görüldüğü üzere 1999, 2001 ve 2009 yıllarında negatif ekonomik büyüme, diğer bir ifadeyle ekonomik küçülme yaşanmıştır. Bunun temel nedeni, ilgili tarihlerde yaşanan derin ekonomik krizler olarak gösterilebilir. 1997 Asya Krizi ve 1998 Rusya Krizi'nin Türkiye ekonomisinde yol açtığı olumsuzlukların ardından 1998 yılı Haziran ayı sonunda Türkiye, IMF (Uluslararası Para Fonu) ile bir Yakın İzleme Anlaşması

imzalamıştır. Enflasyonla mücadele programı olarak tasarlanmış bu programın uygulanması, 1999 yılı siyasi seçimlerinin ve 17 Ağustos 1999 Depremi'nin gölgesinde sınırlı düzeyde başarılı olabilmıştır. Özellikle depremin yarattığı büyük yıkım, öncesinde Türkiye ekonomisinde var olan sistemik sorunların (sık aralıklarla yaşanan ekonomik krizler, iç borç dinamikleri, mali sistemdeki sağlıklı yapılanma vb.) üzerine eklenmiş ve sonuç ekonomik daralma olmuştur. Ardından 2000 yılı başında IMF ile imzalanan anlaşma kapsamında Enflasyonla Mücadele Programı uygulamaya koyulmuş fakat Kasım 2000 ve Şubat 2001 tarihlerinde yaşanan bankacılık ve döviz krizleri nedeniyle programın başarısı yine sınırlı kalmıştır (Doğan, 2015; Kibritçioğlu, 2001). Enflasyonla Mücadele Programı'nın başarılı olamamasının ardından Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ile ekonomi, toparlanma sürecine girmiştir. Bu program kapsamında bankacılık sisteminin güçlendirilmesi, özelleştirmeler ve yasal düzenlemeler yoluyla enflasyonla mücadele ve borç yükünün azaltılması aksiyonları alınmıştır. IMF kredileri ve özelleştirmeler sayesinde bütçeye katkılar sağlanmış ve üretimde kısa vadeli üretkenlik de artmıştır (Doğan, 2015). Bu gelişmeler sayesinde 2002 – 2007 yılları arasında ekonomik büyüme sağlanabildiği görülmektedir.

2007 yılı ise Ağustos ayında ABD'de başlayan mortgage (ipotekli konut satışı) krizine sahne olmuştur. ABD'de konut piyasalarında yaşanan çöküntü, likidite krizine dönüşerek tüm dünya piyasalarına yayılmıştır. 2008 yılının 4. çeyreği ile 2009 yılının 3. çeyreği arasında küresel piyasalara entegre olmuş tüm ekonomilerde daralma yaşanmıştır (Roubini & Mihm, 2010). Bu daralmadan Türkiye de payını almış, 2009 yılında ekonomik büyüme oranı -4,82 olarak gerçekleşmiştir. 2009 yılında ekonomik toparlanmayı sağlamak adına bir teşvik paketi yürürlüğe koyulmuş ve nihayetinde 2009'un 4. çeyreğinden itibaren ekonomik büyümede pozitif dönüş sağlanmıştır. Küresel Finans Krizi'nin ardından dalgalanmalar da olsa Türkiye'de ekonomik büyüme oranının pozitif kaldığı göze çarpmaktadır. Ancak 2019 yılında büyüme oranının yaklaşık %1 civarına gerilediği, Covid-19 pandemisiyle birlikte 2020 yılında da %1,85 düzeyinde kaldığı görülmektedir. Her ne kadar pandeminin ardından ticaret ve turizmdeki artışa paralel olarak ekonomik büyüme oranı hızlı bir yükseliş sergilese de hemen ardından ekonomide yaşanan (özellikle döviz kuru ve enflasyon kaynaklı) sıkıntılar nedeniyle ekonomik büyüme oranları hızla düşmüştür.

Ekonomik büyüme oranlarına dair gelişmeler bu şekildeyken, ekonomide üretilen değerlerin bölüşümüne ışık tutan GINI katsayısı değerlerinde çarpıcı gelişmeler olduğu göze çarpmaktadır. Şekil 2'de 1996 – 2023 yılları arasında Türkiye'de GINI katsayısı değerlerine yer verilmektedir. Ancak 1997 – 2001 yılları arasında Türkiye için GINI katsayısının sabit kabul edildiğini de buraya not düşmek gereklidir. Dolayısıyla bu dönemde gelir eşitsizliğinin sabit seyrettiğini varsaymak gerekliliği bulunmaktadır. Ancak GINI katsayısının yıllık olarak düzenli hesaplanmaya başlandığı 2002 yılından itibaren katsayının 2014 yılına dek düşme eğiliminde olduğu dikkat çekmektedir. 2014 yılı sonrasında ise GINI katsayısında yükseliş eğiliminin başladığı, bu eğilimin de 2021 sonrasında çarpıcı bir şekilde hız kazandığı görülmektedir. Diğer bir ifadeyle 2002 – 2014 yılları arasında Türkiye ekonomisinde gelir eşitsizliğinin azaldığı, ancak 2014 yılı sonrasında gelir dağılımında bozulmanın gerçekleştiği göze çarpmaktadır.

Şekil 2: 1996 – 2023 Yılları Arasında Türkiye’de GINI Katsayısı

Kaynak: *Dünya Bankası Veri Tabanı*

Türkiye’de ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği bir arada değerlendirilecek olursa 1990lı yılların ikinci yarısında ekonomik krizlere yüksek gelir eşitsizliğinin eşlik ettiği görülmektedir. 2002 yılından itibaren ise ara ara gelir eşitsizliğinde dalgalanmalar olmakla birlikte artışların telafi edilebildiği ve eşitsizlikte genel bir düşme eğiliminin olduğu görülmektedir. 2014 yılı sonrasında genel olarak gelir eşitsizliği tırmanışa geçmiş olmakla beraber pandemi döneminde düşük ekonomik büyüme oranı ile birlikte gelir eşitsizliğinin de arttığı görülmektedir. 2021 yılında sağlanan ekonomik büyüme oranı, gelir eşitsizliğini de azaltmış ancak 2021 yılı sonrasında azalan ekonomik büyüme oranlarına hızla artan gelir eşitsizliği eşlik etmiştir. 2023 Şubat ayında yaşanan depremlerin, ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği üzerindeki etkilerinin ise önümüzdeki yıllarda göstergelere yansımaları beklenmektedir.

4. Ampirik Analiz

4.1. Veri Seti ve Modeller

Bu çalışma kapsamında 1996 – 2023 yılları arasında Türkiye’ye dair veriler kullanılmıştır. Söz konusu zaman aralığı, analize tabi tutulan değişkenlerin tümünün erişilebilir olduğu tarih aralığı dikkate alınarak tayin edilmiştir. Analizler kapsamında elde edilen veriler, ekonomik büyüme oranı, sabit sermaye oluşumu, araştırma ve geliştirme (ARGE), işgücüne katılım oranı, depremin yol açtığı hasar, GINI katsayısı, işsizlik oranı ve enflasyon oranıdır. Depremin yol açtığı hasarın maliyetine dair veri seti, EM-DAT veritabanından temin edilerek, GSYİH içerisindeki oranı tarafımızca hesaplanmıştır. Söz konusu zaman

aralığında Türkiye'de pek çok maddi hasara yol açan deprem gerçekleşmiş olduğundan süreklilik arz eden bir veri seti elde etmek mümkün olmuştur. GINI katsayısı, Dünya Bankası veritabanından elde edilmiştir. 1997 – 2001 yılları arasında Türkiye için GINI katsayısı hesaplanmamış olduğundan bu aralıkta GINI değeri sabit kabul edilmiştir. GINI katsayısı, gelir eşitsizliğinin düzeyini gösteren bir katsayı olarak küresel ölçekte kabul görmüş bir ölçümdür. Diğer veriler ise Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) veritabanından temin edilmiştir. Ekonomik büyüme oranı, 2015 yılı sabit fiyatlarıyla GSYİH'daki yıldan yıla büyüme oranıdır. Sabit sermaye oluşumu, gayri safi sabit sermaye oluşumunun GSYİH içindeki oranını ifade etmektedir. ARGE verileri ise ARGE harcamalarının GSYİH içindeki payını göstermektedir. İşgücüne katılım oranı, 15 – 64 yaş arası toplam nüfusun işgücüne katılım oranını ifade etmektedir. İşsizlik oranı, yine 15-64 yaş arası işgücü içerisinde işsizlerin oranını göstermektedir. Son olarak enflasyon oranı da tüketici fiyat endeksi değişim oranıdır.

Çalışmada zaman serisi analizi kapsamında, kısa ve uzun dönemli etkileri ayrı ayrı tespit edebilmek adına ARDL (Autoregressive Distributed Lag - Otoregresif Gecikmesi Dağıtılmış) Yöntemi benimsenmiştir. Çalışmada depremin, ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği üzerine kısa ve uzun dönem etkilerini tespit etmek üzere 2 ayrı model kurularak tahminlemeleri gerçekleştirilmiştir. Model 1, depremin ekonomik büyüme üzerine etkilerini tespit etmeyi amaçlarken; Model 2, depremin gelir eşitsizliği üzerine etkilerini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Ayrı ayrı tahminlemeleri yapılan modellerin eşitlik gösterimlerine 1 ve 2 numaralı eşitlikler ile aşağıda yer verilmektedir. Model 1, Solow Büyüme Modeli yaklaşımına dayanmaktadır. Doğal afetlerin büyüme modeline eklenmesinde Idroes vd. (2023), Khan vd. (2023), Lackner (2018), Felbermayr & Gröschl (2014), Noy (2009), Albala-Bertrand (1993) çalışmaları takip edilmiştir. Model 2 ise yine ilgili literatürdeki Keerthiratne ve Tol (2018), Yamamura (2015), Yamamura (2013), Anbarcı vd. (2005), Schultz (1967) çalışmaları takip edilmiştir.

$$\text{Model 1: } BO = \beta_0 + \beta_1 SSO + \beta_2 İKO + \beta_3 ARGE + \beta_4 DEPREM + e \quad (1)$$

$$\text{Model 2: } GINI = \beta_0 + \beta_1 BO + \beta_2 ENF + \beta_3 İŞ + \beta_4 DEPREM + e \quad (2)$$

Modellerdeki değişkenlerin gösterimleri ve açılımları Tablo 2'de verilmektedir.

Tablo 2: Değişkenlerin Gösterimleri ve Açılımları

Gösterim	Açılım
BO	Büyüme Oranı
SSO	Sabit Sermaye Oluşumu
İKO	İşgücüne Katılım Oranı
ARGE	Araştırma ve Geliştirme Harcamaları
DEPREM	Depremin Verdiği Hasar
GINI	GINI Katsayısı
ENF	Enflasyon Oranı
İŞ	İşsizlik Oranı

Türkcan, B. (2024). Türkiye'nin deprem gerçeğiyle yüzleşmesi: Ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği üzerine analizler. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 60-81.

Çalışmada kullanılan verilere dair tanımlayıcı istatistikler ise Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler

	BO	SSO	İKO	ARGE	DEPREM	GINI	ENF	İŞ
Ortalama	4.863	26.003	53.286	0.791	0.494	0.419	28.561	9.802
Medyan	5.648	26.854	53.000	0.740	0.000	0.402	11.711	10.135
Maksimum	11.439	30.460	57.714	1.660	9.926	0.490	85.669	13.670
Minimum	-5.750	17.950	48.551	0.360	0.000	0.379	6.250	6.500
Std. Hata	4.352	3.482	2.792	0.360	1.935	0.041	27.882	1.920
Gözlem Sayısı	28	28	28	28	28	28	28	28

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.2. Yöntem ve Ampirik Bulgular

4.2.1. Deprem Ekonomik Büyüme Üzerine Etkilerine Dair Bulgular

Zaman serisi analizlerinde ilk olarak kullanılan serilerin durağanlığının tespiti önemlidir. Zira durağan olmayan seriler ile çalışmak, sahte regresyon sorunlarını beraberinde getirebilir (Sevüktekin & Nargeleçekenler, 2005: 277). ADF Birim Kök Testi zaman serilerinde halen en yaygın kullanılan birim kök testi olarak ekonometrik analizlerde yerini korumaktadır. Tablo 4'te Model 1 kapsamında kullanılan serilerin ADF Birim Kök Test sonuçlarına yer verilmektedir.

Tablo 4: ADF Birim Kök Test Sonuçları

Değişken	t istatistiği	Olasılık
BO	-4.846519	0.0006***
SSO	-1.484517	0.5260
ARGE	-0.436876	0.8884
İKO	-3.189926	0.0338**
DEPREM	-4.864561	0.0006***

Not: * : %10 düzeyinde; ** : %5 düzeyinde; *** : %1 düzeyinde istatistiki anlamlılık

Tablo 4'te yer verilen sonuçlardan görüldüğü üzere BO, İKO ve DEPREM değişkenlerine ait seriler düzeyde durağandır. Ancak ARGE ve SSO serileri düzeyde durağan görünmemektedir. Tablo 5'te düzeyde durağan olmayan serilerin birinci farkı alındıktan sonra uygulanmış olan ADF Birim Kök Testi sonuçlarına yer verilmektedir.

Tablo 5: Birinci Farkı Alınan Serilere Uygulanan ADF Testi Sonuçları

Değişken	t istatistiği	Olasılık
SSO	-5.165255	0.0003***
ARGE	-4.930214	0.0005***

Not: *: %10 düzeyinde; **: %5 düzeyinde; ***: %1 düzeyinde istatistiki anlamlılık

Birinci farkı alınmış serilere uygulanan ADF Birim Kök Testi sonuçları, serilerin farkı alındığında durağanlaştığını göstermektedir. Serilerin durağanlık düzeylerinin tespitinin ardından kısa dönem tahminlemesine geçiş yapmak mümkündür. Bu aşamada ARDL uygulaması tercih edilmiştir. Bu uygulamanın tercih edilme nedeni, farklı derecelerden durağan olan seriler arasındaki eşbütünlük ilişkileri tespit imkânını sunmasıdır. Ayrıca kısa ve uzun dönem için ayrı tahmin katsayıları sunan model, tahminlemelerde dönemlere göre ayrı yorum yapabilme imkânı sağlamaktadır. Tüm bunların yanısıra ARDL Modeli, küçük örneklem için de büyük örneklemdeki kadar etkin sonuçlar sunmaktadır (Harris & Sollis, 2003). ARDL Modeli temel itibarıyla 3 aşamadan oluşmaktadır. Aşamalar, kısa dönem katsayılarının tahmini, uzun dönem katsayılarının tahmini ve hata düzeltme modelinin tahminlemesi şeklinde ifade edilebilir. Tablo 6'da ARDL modeli ile kısa dönem katsayılarının tahminine ve diyagnostik testlere dair sonuçlara yer verilmektedir.

Tablo 6: ARDL(1,1,1,2,2) Modeli Kısa Dönem Katsayı Tahminleri

Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
BO(-1)	-0.338657	-1.839453	0.0888*
IKO	0.674072	2.179422	0.0483**
İKO(-1)	-0.452868	-1.470626	0.1652
SSO	1.708630	9.450592	0.0000***
SSO(-1)	1.037469	2.716781	0.0176**
ARGE	2.917073	1.603037	0.1329
ARGE(-1)	3.968219	0.618653	0.5468
ARGE(-2)	-8.866495	-1.503685	0.1566
DEPREM	0.086114	0.354304	0.7288
DEPREM(-1)	-0.062932	-0.302951	0.7667
DEPREM(-2)	-0.374837	-2.067716	0.0592
C	-5.647858	-0.847637	0.4120
R2 Değeri	0.942618		
		Breusch-Pagan-Godfrey Test	0.8320
		LM Serial Correlation Test	0.3545
		Ramsey Reset Test	0.5529
		Jarque Bera Test	0.884896

Not: *: %10 düzeyinde; **: %5 düzeyinde; ***: %1 düzeyinde istatistiki anlamlılık

Model tahminlemede Akaike Kriteri'ne göre maksimum 2 gecikmeye izin verilmiştir. Regresyonun açıklayıcı gücünü temsil eden R^2 değeri, tahminlenen modelin, bağımlı değişkendeki değişimlerin %94'ünü açıklayabildiğini göstermektedir. Dolayısıyla modelin açıklayıcılığı oldukça yüksektir. Breusch-Pagan-Godfrey Test sonuçlarına göre modelde heteroskedastisite (değişen varyans) sorunu bulunmamaktadır. LM Serial Correlation Testi sonucuna göre de seriler arasında otokorelasyon problemi bulunmamaktadır. Ayrıca Jarque Bera Testi sonuçlarına göre hatalar normal dağılıma sahiptir. Dolayısıyla modele yönelik tüm testler modelin doğru tanımlandığını işaret etmektedir. Tahminleme katsayıları ise kısa dönemde ekonomik büyümenin belirleyicilerini göstermektedir. **Sonuçlara göre büyümenin 1 yıllık gecikmeli değeri cari değer üzerinde negatif etkilidir. İşgücüne katılma oranının cari değeri büyüme üzerinde pozitif etkilidir. Sabit sermaye oluşumunun cari ve bir yıl gecikmeli değerleri büyüme oranı üzerinde pozitif etkilidir. Depremin yol açtığı hasarın GSYİH içindeki payını ifade eden DEPREM değişkeninin ise iki sene gecikmeli değerinin cari büyüme oranı üzerinde negatif etkili olduğu görülmektedir.** Kısa dönem etkilerinin tahmininin ardından Tablo 7'de ARDL(1,1,1,2,2) Uzun Dönem Sınır Testi

Tablo 7: ARDL(1,1,1,2,2) Uzun Dönem Sınır Testi

Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık	
İKO	0.165243	1.681633	0.1165	
SSO	2.051383	11.13890	0.0000***	
ARGE	-1.479993	-0.177517	0.8618	
DEPREM	-0.262692	-0.934696	0.3670	
Test İstatistiği	Değer	İstatistiki Anlamlılık Düzeyi	I(0)	I(1)
			Asimptotik: n=1000	
F-istatistiği	12.18845	10%	2.45	3.52
k	4	5%	2.86	4.01
		2.5%	3.25	4.49
		1%	3.74	5.06
Gerçek Örneklem Büyüklüğü	25		Sonlu Örneklem: n=30	
		10%	2.752	3.994
		5%	3.354	4.774
		1%	4.768	6.67
t-İstatistiği				
	-7.271056	10%	-2.57	-3.66
		5%	-2.86	-3.99
		2.5%	-3.13	-4.26
		1%	-3.43	-4.6

Not: ^ olasılık değerinin t sınır değeri ile uyumsuz olduğunu göstermektedir.

Not: * : %10 düzeyinde; ** : %5 düzeyinde; *** : %1 düzeyinde istatistiki anlamlılık

Türkcan, B. (2024). Türkiye'nin deprem gerçeğiyle yüzleşmesi: Ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği üzerine analizler. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 60-81.

Uzun dönemde büyüme ile sabit sermaye oluşumu arasında pozitif ve anlamlı etki görünmektedir. Ancak diğer değişkenlerin uzun dönemde anlamlı etkisine rastlanmamaktadır. Son olarak Tablo 8'de Hata Düzeltme Modeli tahminleme sonuçlarına yer verilmektedir.

Tablo 8: ARDL(1,1,1,2,2) Hata Düzeltme Modeli

Değişken	Katsayı	t İstatistiği	Olasılık
C	-5.647858	-8.218706	0.0000***
İKO	0.674072	2.844207	0.0138*
SSO	1.708630	16.99214	0.0000***
ARGE	2.917073	2.719360	0.0175**
ARGE(-1)	8.866495	2.521529	0.0255**
DEPREM	0.086114	0.673096	0.5127
DEPREM(-1)	0.374837	3.011584	0.0100***
CointEq(-1)	-1.338657	-8.927133	0.0000***

Not: * : %10 düzeyinde; ** : %5 düzeyinde; *** : %1 düzeyinde istatistiki anlamlılık

Eşbütünleşik değişken olan CointEq(-1) t istatistiği sınır testine göre anlamlıdır. Dolayısıyla değişkenler arasındaki ilişkinin geçerli olduğunu gösterir. **Bu katsayı bize kısa dönemde oluşacak bir dengeden sapmanın 1 yıldan kısa sürede ($1/1,33 = 0.75$), diğer bir ifadeyle 3 çeyreklik dönemde telafi edildiğini göstermektedir.**

4.2.2. Deprem Gelir Eşitsizliği Üzerine Etkilerine Dair Bulgular

Deprem yol açtığı hasarın gelir eşitsizliği üzerine etkilerini tespit etmek üzere kurulan Model 2'nin tahminlemesine geçmeden önce yine serilerin durağanlıklarının tespiti yapılmıştır. Tablo 9'da modelde kullanılan serilerin ADF Birim Kök Testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 9: ADF Birim Kök Test Sonuçları

Değişken	t istatistiği	Olasılık
GINI	-1.741836	0.3999
BO	-4.846519	0.0006***
ENF	-1.850922	0.3492
İŞ	-2.191649	0.2136
DEPREM	-4.864561	0.0006***

Not: * : %10 düzeyinde; ** : %5 düzeyinde; *** : %1 düzeyinde istatistiki anlamlılık

ADF Testi sonuçlarına göre BO ve DEPREM serileri düzeyde durağan iken, GINI, ENF ve İŞ serileri düzeyde durağan değildir. Düzeyde durağan olmayan serilerin birinci farkları alınarak aynı teste tabi tutulduğunda ise Tablo 10'da görüldüğü üzere seriler durağanlaşmaktadır.

Tablo 10: Birinci Farkı Alınan Serilere Uygulanan ADF Testi Sonuçları

Değişken	t istatistiği	Olasılık
GINI	-3.986076	0.0052***
ENF	-4.623416	0.0011***
İŞ	-4.724261	0.0010***

Not: * : %10 düzeyinde; ** : %5 düzeyinde; *** : %1 düzeyinde istatistiki anlamlılık

Yine durağanlık tespitinin ardından 2. Model için de ARDL tahminlemesine geçilmiştir. Akaike Kriteri'ne göre maksimum 3 gecikmenin alındığı ARDL modeli sonuçları Tablo 11'de yer almaktadır.

Tablo 11: ARDL(2,3,3,0,3) Modeli Kısa Dönem Katsayı Tahminleri

Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık
GINI(-1)	0.071723	0.697523	0.5052
GINI(-2)	0.519904	3.330870	0.0104***
BO	-0.003460	-6.460897	0.0002***
BO(-1)	0.001552	4.152680	0.0032***
BO(-2)	0.000983	2.894819	0.0201**
BO(-3)	0.000726	2.298011	0.0506**
ENF	9.22E-05	0.677613	0.5171
ENF(-1)	-0.001454	-3.147500	0.0136**
ENF(-2)	-0.001132	-4.205154	0.0030***
ENF(-3)	0.002327	8.651166	0.0000***
İŞ	-0.006803	-4.211804	0.0029***
DEPREM	0.040719	4.966827	0.0011***
DEPREM(-1)	-0.004030	-3.591772	0.0071***
DEPREM(-2)	-0.005429	-5.146082	0.0009***
DEPREM(-3)	0.002219	1.986216	0.0823*
C	0.003493	0.885757	0.4016
R2 Değeri	0.972479		
		Breusch-Pagan-Godfrey Test	0.8708
		LM Serial Correlation Test	0.1747
		Ramsey Reset Test	0.9715
		Jarque Bera Test	0.554961

Not: * : %10 düzeyinde; ** : %5 düzeyinde; *** : %1 düzeyinde istatistiki anlamlılık

Tahminleme sonuçlarına göre R² değeri, tahminlenen modelin, bağımlı değişkendeki değişimlerin %97'sini açıklayabildiğini ifade etmektedir. Ayrıca Breusch-Pagan-Godfrey

Test sonuçlarına göre modelde değişen varyans sorunu bulunmamaktadır. LM Serial Correlation Testi sonucuna göre de seriler arasında otokorelasyon problemi görünmemektedir. Ayrıca Jarque Bera Testi sonuçlarına göre hata parametreleri normal dağılımlıdır. Tahminleme katsayıları ise kısa dönemde GINI katsayısının belirleyicilerini göstermektedir. **Sonuçlara göre GINI katsayısının iki yıllık gecikmeli değeri cari değer üzerinde pozitif etkiye sahiptir. Diğer bir ifadeyle, GINI katsayısının iki yıl önceki değerinin yüksek olması bugünkü değerinin de yüksek olmasına yol açmaktadır. Büyüme oranının cari ve gecikmeli değerlerinin tümü GINI katsayısı üzerinde pozitif ve anlamlı etkiye sahiptir. Bu durum kritik bir hususa işaret etmektedir. Türkiye'de büyüme gelir eşitsizliğini arttırıcı bir niteliğe sahiptir. Diğer bir önemli sonuç enflasyona dairdir. Enflasyonun da gelir eşitsizliği üzerinde istatistiki olarak anlamlı etkiye sahip olduğu ancak döneme göre etkinin değişebildiği görülmektedir. İşsizliğin ise GINI katsayısı üzerinde negatif etkiye sahip olduğu görülmektedir. Son olarak DEPREM değişkeninin cari dönem değerinin gelir eşitsizliğini arttırıcı, 1 ve 2 yıllık gecikmelerinin ise azaltıcı etkisi olduğu görülmektedir. 3 yıllık gecikmeli değerinin ise yine pozitif etkili olduğu göze çarpmaktadır.** Enflasyon oranı ve depremin yol açtığı hasara dair değişkenlerin gelir eşitsizliği üzerinde, gecikme sayılarına göre yarattığı etkilerinin farklılığı, değişkenlerin uzun dönemli etkilerinin tespit edilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu gerçekten yola çıkarak Tablo 12'de ARDL modelinin uzun dönem için tahminleme sonuçlarına yer verilmektedir.

Tablo 12: ARDL(2,3,3,0,3) Uzun Dönem Sınır Testi

Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık	
BO	-0.000485	-0.264209	0.7983	
ENF	-0.000410	-0.347728	0.7370	
İŞ	-0.016660	-1.726139	0.1226	
DEPREM	0.081982	1.455863	0.1835	
C	0.008553	0.719332	0.4924	
Test İstatistiği	Değer	İstatistiki Anlamlılık Düzeyi	I(0)	I(1)
			Asimptotik: n=1000	
F-istatistiği	18.81896	10%	2.2	3.09
k	4	5%	2.56	3.49
		2.5%	2.88	3.87
		1%	3.29	4.37
Gerçek Örneklem Büyüklüğü	24		Sonlu Örneklem: n=35	
		10%	2.46	3.46
		5%	2.947	4.088
		1%	4.093	5.532
t-İstatistiği			Sonlu Örneklem: n=30	
	-7.271056	10%	2.525	3.56
		5%	3.058	4.223
		1%	4.28	5.84

Not: *: %10 düzeyinde; **: %5 düzeyinde; ***: %1 düzeyinde istatistiki anlamlılık

Uzun dönem değerleri dikkate alındığında bağımsız değişkenlerin hiçbirinin GINI katsayısı üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisi olmadığı görülmektedir. Son olarak Tablo 13'te Hata Düzeltme Modeli bulgularına yer verilmektedir.

Tablo 13: ARDL(2,3,3,0,3) Hata Düzeltme Modeli

Değişken	Katsayı	t İstatistiği	Olasılık
GINI(-1)	-0.519904	-9.970215	0.0000***
BUYUME	-0.003460	-14.43536	0.0000***
BUYUME(-1)	-0.001709	-7.314117	0.0001***
BUYUME(-2)	-0.000726	-3.911324	0.0045***
ENF	9.22E-05	1.464011	0.1813
ENF(-1)	-0.001194	-10.34448	0.0000***
ENF(-2)	-0.002327	-14.89558	0.0000***
HASAR	0.040719	15.66114	0.0000***
DEPREM(-1)	0.003210	5.604579	0.0005***
DEPREM(-2)	-0.002219	-3.808487	0.0052***
CointEq(-1)	-0.408374	-13.54566	0.0000***

Not: * : %10 düzeyinde; ** : %5 düzeyinde; *** : %1 düzeyinde istatistiki anlamlılık

Tablo 13'teki değerlerden gözlemlendiği üzere Eşbütünleşik değişken olan CointEq(-1) t istatistiği sınır testine göre anlamlıdır. *Dolayısıyla kısa dönemde de değişkenler arasındaki ilişkinin geçerli olduğunu gösterir. Bu katsayı bize kısa dönemde oluşacak bir dengeden sapmanın 2,5 yıl gibi bir sürede ($1/0,40 = 2,5$) telafi edildiğini göstermektedir.*

5. Sonuç

Türkiye gerek bulunduğu coğrafyada antik çağlardan beri meydana gelen şiddetli depremler gerekse de 100 yıllık Cumhuriyet tarihinde tecrübe etmiş olduğu yıkıcı depremler neticesinde günümüzde bir deprem ülkesi olarak kabul edilmektedir. 1999 Kocaeli Depremi sonrasında hız kazanan deprem araştırmaları, 2023 Kahramanmaraş ve Hatay Depremleri sonrasında kritik hale gelmiştir. Depremlerin gerek sosyal gerekse de ekonomik etkilerini analiz ederek doğru politika önlemlerinin alınması, sürdürülebilir kalkınma açısından oldukça önemlidir. *Bu gerçekten yola çıkılarak hazırlanan bu çalışmada yapılan ampirik analizler sonucunda Türkiye'de 1996 – 2023 tarihleri arasında meydana gelen yıkıcı depremlerin kısa dönemde ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Ancak uzun dönemde her iki değişken üzerinde de depremlerin anlamlı bir etkisine rastlanmamıştır.* Kısa dönemli etkiler incelendiğinde depremlerin yol açtığı hasarın 2 yıllık gecikmesinin ekonomik büyüme oranı üzerinde negatif etkisine rastlanmıştır. Bu durum yıkıcı bir depremin etkisinin 2 yıl sonra dahi devam ettiğini göstermektedir. Öte yandan büyüme patikası açısından durum değerlendirildiğinde, depremlerin de

dikkate alındığı bir modelde, doğal büyüme oranından bir sapmanın 1 yıldan kısa bir sürede telafi edilebildiğini göstermektedir. Türkiye'de ilgili dönem içerisinde gerek kısa dönemde gerekse de uzun dönemde ekonomik büyüme açısından esas belirleyici değişkenin sabit sermaye oluşumu olduğu göze çarpmaktadır. Gelir eşitsizliği açısından ise depremlerin yol açtığı hasarların cari dönemde gelir eşitsizliğini arttırıcı etki yarattığı, etkinin 1 yıl ve 2 yılda tersine döndüğü, 3 yılda ise yine negatif etkili olduğu göze çarpmaktadır. Hata Düzeltme modeli sonuçları da bu bulguları destekler şekilde gelir eşitsizliğinde dengeden bir sapmanın 2,5 yıl gibi bir sürede telafi edilebildiğini işaret etmektedir. Burada depremlerin gelir eşitsizliğine etkilerinin yıllara göre değişimi oldukça değerli bir bulgudur. Zira görülmektedir ki depremlerin yol açtığı hasar, depremin ortaya çıktığı yılda gelir eşitsizliğinde hemen bir bozulmaya yol açmaktadır. Depremi takip eden 2 yılda –kuvvetle muhtemeldir ki yapılan yardımlar ve kamu yatırımlarındaki artış nedeniyle- etki tersine dönmekte, gelir eşitsizliği azalmaktadır. Ancak 3. yılda yardımlar ve kamu yatırımları yavaşladığında gelir eşitsizliğini arttırıcı etki yine karşımıza çıkmaktadır.

Tüm bu bulgular bir arada değerlendirildiğinde Türkiye'de depremlerin makroekonomik etkilerini en aza indirmek adına benimsenebilecek bazı politika önlemleri olduğunu söylemek mümkündür. Öncelikle Türkiye ekonomisinin ve coğrafyasının büyüklüğü ve depremlerin genellikle ortaya çıktıkları bölgelerdeki sınırlı yıkıcı etkileri dikkate alındığında, depremlerin uzun dönemde ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği üzerinde anlamlı bir etkiye yol açmadığı görülmektedir. Ancak bu durum 6 Şubat 2023 tarihinde meydana gelen Kahramanmaraş Depremleri sonrasında değişmiş olabilir. Zira söz konusu depremler Türkiye Cumhuriyeti tarihinde meydana gelmiş tüm depremlerden daha yıkıcı ve etki alanı da daha geniş olmuştur. Bu depremlerin ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği üzerine etkilerini depremlerin gerçekleştiği tarihin üzerinden en az 4 yıllık bir süre geçtikten sonra (Akaike Kriteri'ne göre ekonomik büyüme için 2 gecikmeli, gelir eşitsizliği için 3 gecikmeli modellerin dikkate alınmasının gerektiği işaret edildiğinden) tam olarak ölçülebilmek mümkün olacaktır. İkincisi, depremlerin ekonomik büyüme üzerinde yarattığı etkinin daha hızlı telafi edilebildiği ancak gelir eşitsizliği üzerindeki etkinin telafi edilebilmesi için en az 3 yıl geçmesi gerektiği göze çarpmaktadır. Bu durum, gerçekleşen yıkıcı bir deprem sonrasında gelir eşitsizliğini azaltıcı politikalara ağırlık verilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Ayrıca depremlerin gerçekleşmesiyle birlikte yapılan kamu yatırımları ve sağlanan yardımların gelir eşitsizliğini azaltıcı politikalar ile en az 4-5 yıllık bir süre boyunca depremden etkilenen bölgelere aktarılması, gelir eşitsizliğinin artmasının önüne geçebilir. Tüm bunların yanısıra, tahminleme sonuçlarına göre ekonomik büyümenin gelir eşitsizliğini arttırıcı etkisi dikkate alındığında, iktisat politikası formasyonunda ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği arasında bir ödünleşim bulunduğu söylenebilir. Yıkıcı bir depremin ardından GSYİH'daki kaybın ve ekonomik büyüme patikasından sapmanın telafisi, depremin cari dönemde yola açtığı gelir eşitsizliği artışını derinleştirir. Dolayısıyla bu açıdan da bakıldığında yıkıcı depremlerin ardından gelir eşitsizliğinin artışının önüne geçecek iktisadi politikalara öncelik verilmesi gerektiği söylenebilir. Türkiye'de ekonomik büyümenin ve gelir eşitsizliğinin 1990'lı yıllardan günümüze gelişimi dikkate alındığında

Türkcan, B. (2024). Türkiye'nin deprem gerçeğiyle yüzleşmesi: Ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği üzerine analizler. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 60-81.

ekonomik büyümenin krizlere paralel olarak dalgalı bir seyir izlediği, gelir eşitsizliğinin ise 2014 yılı sonrasında artış eğilimine girdiği görülmektedir. 2023 yılında yaşanan şiddetli depremlerin her iki seride de negatif etkiye sahip olacağı beklentisi bulunmaktadır. Dolayısıyla önümüzdeki yıllarda düşük veya negatif ekonomik büyüme oranlarına artan gelir eşitsizliğinin eşlik etmesi olası görünmektedir.

Kaynakça

- Acar, İ. (2015). Türkiye'de gelir dağılımı. *Emek ve Toplum Dergisi*, 4(8), 43-59.
- AFAD. (2024). Deprem kataloğu. T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı. <https://deprem.afad.gov.tr/event-catalog>
- AFAD. (21.02.2023). AFAD tarafından deprem bölgesinde 300 Bin 809 çadır kuruldu. <https://kahramanmaras.afad.gov.tr/afad-tarafindan-deprem-bolgesinde-300-bin-809-cadir-kuruldu-merkezicerik>
- Akar, S. (2013). Doğal afetlerin kamu maliyesine ve makroekonomiye etkileri: Türkiye değerlendirmesi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 21, 185-206. <https://doi.org/10.11611/JMER197>
- Alpdoğan, H. (2023). Türkiye'de ekonomik büyüme, gelir dağılımı ve yoksulluk ilişkisi. *Sayıştay Dergisi*. 34(129): 259 – 290. <https://doi.org/10.52836/sayistay.xxxxx>
- Anbarcı, N., Escelaras, M., & Register, C. A. (2005). Earthquake fatalities: the interaction of nature and political economy. *Journal of Public Economics*. 89, 1907 – 1933. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2004.08.002>
- Anlısoy, S. & Kök, R. (2010). Politik istikrarsızlık – ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği (1987 – 2006). *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 25(1): 101 – 125.
- Atsalakis, G.S., Bouri, E., & Pasiouras, F. (2021). Natural disasters and economic growth: a quantile on quantile approach. *Annual Operation Research*, 306, 83-109. <https://doi.org/10.1007/s10479-020-03535-6>
- Baez, J. E., & Santoz, I. V. (2008). On shaky ground: the effects of earthquakes on household income and poverty. United Nations Development Programme Regional Bureau for Latin America and the Caribbean. Research Papers.
- Baig, N., Khan, S., Gilal, N. G., & Qayyum, A. (2018). Do natural disasters cause economic growth? An ARDL bound testing approach. *Studies in Business and Economics*, 13(1), 5-20. <https://doi.org/10.2478/sbe-2018-0001>
- Barone, G., & Mocetti, S. (2014). Natural disasters, growth and institutions: a tale of two earthquakes. *Journal of Urban Economics*, 84, 52 – 66. <https://doi.org/10.1016/j.jue.2014.09.002>
- Benali, N., & Saidi, K. (2017). A robust analysis of the relationship between natural disasters, electricity and economic growth in 41 countries. *Journal of Economic Development*, 42(3), 89 – 100. <https://doi.org/10.35866/CAUJED.2017.42.3.005>
- Best, R., & Burke, P. J. (2019). Macroeconomic impacts of the 2010 earthquake in Haiti. *Empirical Economics*, 56, 1647 – 1681. <https://doi.org/10.1007/s00181-017-1405-4>
- Cavallo, E., Powell, A., & Becerra, O. (2010). Estimating the direct economic damages of the earthquake in Haiti. *The Economic Journal*, 163, 298-312. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2010.02378.x>
- EM-DAT. The international disaster database. <https://public.emdat.be/>
- EURONEWS. (17.08.2021). Türkiye'yi yasa boğan 17 Ağustos 1999 depreminin ağır bilançosu. <https://tr.euronews.com/2021/08/17/turkiye-yi-yasa-bog-an-17-agustos-1999-depreminin-agir-bilancosu>

Türkcan, B. (2024). Türkiye'nin deprem gerçeğiyle yüzleşmesi: Ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği üzerine analizler. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 60-81.

- CEDIM. (2020). Earthquake, Doganyol, Turkey, 24 January 2020. Center for Disaster Management and Risk Reduction Technology. https://www.cedim.kit.edu/download/FDA_Short_Report_Earthquake_Turkey_2020_-1.pdf
- Doğan, S. (2015). *Türkiye ekonomisi*. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Felbermayr, G., & Gröschl, J. (2014). Naturally negative: the growth effects of natural disasters. *Journal of Development Economics*, 111, 92 – 106. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2014.07.004>
- Feng, S., Lu, J., Nolen, P., & Wang, L. (2016). The effect of the Wenchuan Earthquake and government aid on rural households. Ed. Kevin Z. Chen, Qiang Zhang ve Claire Hsu. *Earthquake lessons from China – Coping and rebuilding strategies*. International Food Policy Research Institute.
- Fisker, P. S. (2012). Earthquakes and economic growth. Institute for Advanced Development Studies. *Development Research Working Paper Series*, No: 01/2012.
- Harris, R., & Sollis, R. (2003). *Applied time series modelling and forecasting*. John Wiley and Sons.
- Hochrainer, S. (2009). Assessing the macroeconomic impacts of natural disasters: are there any? *World Bank Policy Research Working Papers*, No. 4968.
- Hee, Y. T., Kalimuthu, K. V., Yu, L. C., Pong, C. S., & Chew, F.C. (2018). Do natural disasters affect economic growth in Bangladesh? *International Journal of Business and Society*, 19(3), 781 – 792.
- Huang, L., Liu, Q., & Tang, Y. (2024). Long-term economic impact of disasters: evidence from multiple earthquakes in China. *World Development*, 174, 106446. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2023.106446>
- Idroes, G. M., Hardi, I., Nasir, M., Gunawan, E., Maulidar, P., & Maulana, A. R. R. (2023). Natural disasters and economic growth in Indonesia. *Ekonomikalia Journal of Economics*, 1(1), 33 – 39. <https://doi.org/10.60084/eje.v1i1.55>
- Jaramillo, C. R. (2009). Do natural disasters have long-term effects on growth?. *Documento Centor de Estudios Sobre Desarrollo Economico*, No. 5334.
- Kahn, M. E. (2005). The death toll from natural disasters: the role of income, geography, and institutions. *The Review of Economics and Statistics*, 87(2), 271–284. <https://doi.org/10.1162/0034653053970339>
- Karazincir, S. E. (2024). Deprem ve göç ilişkisi. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 15(1), 366 – 383. <https://doi.org/10.54688/ayd.1412380>
- Keerthiratne, S., & Tol, R. S. J. (2018). Impact of natural disasters on income inequality in Sri Lanka. *World Development*, 105, 217 – 230. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2018.01.001>
- Khan, M. T. I., Anwar, S., Sarkodie, S. A., Yaseen, M. R., & Nadeem, A. M. (2023). Do natural disasters affect economic growth? The role of human capital, foreign direct investment, and infrastructure dynamics. *Heliyon*, 9, 1- 19. <https://doi.org/10.1016/J.HELIYON.2023.E12911>
- Kibritçiöğlü, A. (2001). Türkiye'de ekonomik krizler ve hükümetler 1969-2001. *Yeni Türkiye*, 7(41), (Ekonomik Kriz Özel Sayısı I).
- Lackner, S. (2018). Earthquakes and economic growth. *FIW Working Paper*, No. 190.
- Loayza, N. V., Olaberria, E., Rigolini, J. & Christiaensen, L. 2012. Natural disasters and growth: going beyond the averages. *World Development*, 40(7), 1317 – 1336. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2012.03.002>
- Mechler, R. (2003). Macroeconomic impacts of natural disasters. *World Bank*.
- Noy, I. (2009). The macroeconomic consequences of disasters. *Journal of Development Economics*, 88, 221 – 231. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2008.02.005>

Türkcan, B. (2024). Türkiye'nin deprem gerçeğiyle yüzleşmesi: Ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği üzerine analizler. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 60-81.

- Onuma, H., Shin, K. J., & Managi, S. (2021). Short-, medium-, and long-term growth impacts of catastrophic and non-catastrophic natural disasters. *Economics of Disasters and Climate Change*, 5, 53 – 70. <https://doi.org/10.1007/s41885-020-00074-z>
- Pereira, A. S. (2009). The opportunity of a disaster: the economic impact of the 1755 Lisbon Earthquake. *Journal of Economic History*, 69(2), 466–499. <https://doi.org/10.1017/S0022050709000850>
- Pleninger, R. (2022). Impact of natural disasters on the income distribution. *World Development*, 157, 105936. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2022.105936>
- Rasmussen, T. N. (2004). Macroeconomic implications of natural disasters in the Caribbean. IMF Working Paper, No: 04/224.
- Roubini, N & Mihm, S. (2010). *Kriz ekonomisi*. Pegasus Yayınları.
- Sapkota, J. B., Kurita, K., & Neupane, P. (2021). Progress after the 2015 Nepal Earthquake: evidence from two household surveys in one of the hardest-hit mountain villages. *Sustainability*, 13(21), 11677. <https://doi.org/10.3390/su132111677>
- Schultz, T. P. (1967). Secular trends and cyclical behavior of income distribution in the United States: 1944 - 1965. *Six Papers on the Size Distribution of Wealth and Income*. NBER, 75 – 106.
- Selçuk, F., & Yeldan, E. (2001) On the macroeconomic impact of the August 1999 earthquake in Turkey: a first assessment. *Applied Economics Letters*, 8(7), 483-488.
- Sevüktekin, M. & Nargeleçekenler, M. (2005). *Zaman serileri analizi*. Nobel Yayıncılık, 1. Basım.
- Skidmore, M., & Toya, H. (2002). Do natural disasters promote long-run growth?. *Economic Inquiry*, 40(4), 664 – 687. <https://doi.org/10.1093/ei/40.4.664>
- Song, Z., Hochman, G., & Timilsina, G. (2023). Natural disaster, infrastructure, and income distribution: empirical evidence from global data. *World Bank Group Policy Research Working Papers*. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-10504>
- TCCSBB (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı). (2023). 2023 Kahramanmaraş ve Hatay Depremleri raporu. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/03/2023-Kahramanmaras-ve-Hatay-Depremleri-Raporu.pdf>
- Thomas K.J., McDermott, F. B., & Richard S.J.T. (2014). Disasters and development: natural disasters, credit constraints, and economic growth. *Oxford Economic Papers*, 66(3), 750–773. <https://doi.org/10.1093/oep/gpt034>
- TOBB. (2023). TOBB deprem hasar tespit çalışmaları raporu. <https://www.tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=29748&lst=MansetListesi>
- TRTHABER. (27.06.2023). Kahramanmaraş'ta 90 bin 939 afetzede konteyner evlere yerleştirildi. <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/kahramanmarasta-90-bin-939-afetzede-konteyner-evlere-yerlestirildi-777893.html>
- Turan, T. (2008). *İktisadi büyüme teorisine giriş*. Yalın Yayıncılık.
- UNDP. (2010). Human development report 2010. <http://hdr.undp.org>
- Wang, W., & Zhao, Y. (2023). Impact of natural disasters on household income and expenditure inequality in China. *Sustainability*, 15(18), 13813. <https://doi.org/10.3390/su151813813>
- World Bank Poverty and Inequality Platform. (2024). <https://pip.worldbank.org/home>
- Wu, X., & Guo, J. (2021). Natural disasters and economic growth: an empirical study using provincial panel data of China. *Economic Impacts and Emergency Management of Disasters in China*. Springer, Singapur.
- Yamamura, E. (2015). The impact of natural disasters on income inequality: analysis using panel data during the period 1970 to 2004. *International Economic Journal*, 29(3), 359 – 374. <https://doi.org/10.1080/10168737.2015.1020323>

Türkcan, B. (2024). Türkiye'nin deprem gerçeğiyle yüzleşmesi: Ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği üzerine analizler. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 60-81.

Yamamura, E. (2013). Impact of natural disasters on income inequality: analysis using panel data during the period 1965 to 2004. *MPRA Paper*, No. 45623.

Zhao, R., Zhong, S., & He, A. (2018). Disaster impact, national aid, and economic growth: evidence from the 2008 Wenchuan Earthquake. *Sustainability*, 10(12), 4409. <https://doi.org/10.3390/su10124409>

Yeni Türkiye'nin Yeni Sineması Neden Taşralı?

Çiğdem Boz, Prof. Dr., Bağımsız Araştırmacı, cigdemboz@gmail.com,

ORCID ID: 0000-0002-0464-5725.

İhsan Kolucaçık, Dr. Öğr. Üy., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü, ihsankoluca cik@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5525-2182.

Öz

Türkiye sinema tarihi çalışmalarında 1990'ların ortasından günümüze kadar olan süreç bağımsız/yeni sinemacılar dönemi olarak isimlendirilir. Bağımsız sinemacılar taşrayı sosyolojik anlamda analiz ederek 2000'li yıllarda beyaz perdeye aktarmışlardır. AKP iktidarının "Yeni Türkiye" idealinin hayata geçirildiği 2000'li yıllarda kapitalizm Türkiye'de yerleşip gelişmiştir. Bu yıllarda taşranın teveccühüyle iktidarda kalan AKP, izlediği büyüme modeliyle taşrada yeni sermayedar sınıfı yaratarak, sosyal yardım türleriyle yoksulları destekleyerek veya taşrada yeni rant mekanizmaları kurarak bu teveccühün kalıcı olmasını sağlamıştır. Ekonominin ve siyasetin "taşralaştığı" bu süreç sosyal bilimcilerin ve sinemacıların açıklamak istediği bir sorunsal haline gelmiştir. Bu çalışmada Yeni Sinemanın taşraya olan ilgisinin arkasında yatan ekonomi politik nedenleri tartışacağız.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye sineması, bağımsız yönetmenler, taşra, sinema ve ekonomi*

JEL Kodları: *Z11, A14, N15*

Why the New Cinema of New Turkey is Provincial?

Abstract

In Turkish film history studies, the period from the mid-1990s to the present is called the period of independent/new filmmakers. Independent filmmakers analysed the provinces sociologically and transferred them to the screen in the 2000s. Capitalism was established and developed in Turkey in the 2000s, when the "New Turkey" ideal of the AKP government was realised. In these years, the AKP came to power with the favour of the provinces and ensured the permanence of this favour by creating a new class of capitalists in the provinces with the growth model it pursued, by supporting the poor with types of social aid or by establishing new rent mechanisms in the provinces. This process of 'provincialisation' of the economy and politics has become a problem that social scientists and filmmakers want to explain. In this study, we will discuss the political economy behind New Cinema's interest in the provinces.

Keywords: *Turkish Cinema, independent directors, province, cinema and economy*

JEL Codes: *Z11, A14, N15*

Giriş

Taşra meselesi özellikle Türkiye gibi geç kapitalistleşmiş ve bu yüzden de modern- geleneksel ikilemini aşamamış toplumlarda güncelliğini koruyan bir konudur. Gerek sanatsal üretimde gerekse sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında araştırma nesnesi olarak karşımıza çıkan taşra olgusu, Türkiye'deki kültürel ya da zihinsel süreçlerin yansıması olarak ele alınabileceği gibi bu süreçleri biçimlendiren ekonomi-politik dönüşümlerle de açıklanabilir. Taşranın, özellikle, 1990 sonrasında ortaya çıkan sinema filmlerinde geniş yer kaplaması dönemin ekonomi-politik dönüşümlerinden bağımsız değildir.

Aslına bakılırsa, sinema filmlerinde taşra olgusuna yer verilmesi 1990'lardan çok daha öncesine gider. Hatta, Türkiye sinema tarihi genel olarak değerlendirildiğinde taşranın sinemasal anlamda merkezi bir konumda olduğu görülür. Öyle ki taşranın olumlu ya da olumsuz anlamda anlatılmadığı bir film yok gibidir. Türkiye sinemasında ilk dönemlerden itibaren taşraya dair bakış, sosyo-ekonomik, politik ve sosyolojik meselelerle yakında bağlantılı bir biçimde beyaz perdeye yansımıştır. Ancak taşra olgusunun daha gerçekçi ve eleştirel bir biçimde ele alınması 1990'ların ikinci yarısından itibaren, bağımsız sinemacı kuşağının ortaya çıkmasıyla, mümkün olmuştur. Bu yeni sinemacılarla birlikte taşranın olumsuz anlamları politik söylemlerle bezenerek güncel politiği de içine alacak bir biçimde genişletilmiştir.

Taşra kelimesi her şeyden önce konumsal-mekânsal veya coğrafi bir anlamı çağırır. Bu konum, "merkez" in dışı veya "dışında kalan" kısmı gibi bir anlama sahiptir. Bu merkez; bir ülkenin başkenti olabileceği gibi ticari veya sınai kapasitesi nedeniyle önem arz eden bir kent de olabilir. Başka bir deyişle merkez veya taşra gibi nitelemelerin siyasi, idari ve ekonomik boyutları vardır. Bu bakımdan merkez-taşra ikilemi; kır-kent, modern-geleneksel, kaba-kibar, uygar-ilkel şeklindeki ikilemleri de içinde barındırır. Dolayısıyla iktisadi antropolojinin bakış açısından taşra, yüz yüze insani ilişkilerin kuvvetli olduğu, yazılı-formel sözleşmeler yerine şifai-informel anlaşmaların hâkim olduğu, kolektif bir ortam olması nedeniyle kapitalizm öncesi bir toplumsal yapıya denk düşer. Ahmet Çiğdem taşrayı tanımlarken sosyolojik bir birim veya coğrafi bir taksimle yetinilmemesi gerektiğini; taşranın, zaman, mekân ya da duruma göre yeniden ve farklı şekillerde tanımlanabileceğini ifade eder (Çiğdem, 2006: 104). "Taşra kimi zaman medeniyetten uzak, hoyrat ve cehalet mekânı; kimi zaman da medeniyetin doğduğu, insanlığın gelişim gösterdiği bir yer olarak

tasavvur edilmiştir” (Satur, 2023: 61). Gürbilek de taşrayı mekânsal özelliklerinin ötesinde zihniyet durumuyla birlikte değerlendirmiştir. O'na göre, “taşranın ufku her zaman büyük şehirdir. Ona ufuk açan da onu ufkun berisine kapatan, taşra kılan da büyük şehirdir. Taşra, içinde yaşayanlara ancak o zaman dar gelmeye, içi boşalmış bir dış gibi gelmeye, onları o zaman boğmaya başlar” (Gürbilek, 1995: 52). Taşradan bahsedildiğinde özellikle uzakta-ki kır, kimsenin bulunmadığı ücra topraklar ya da ıssız bölgeler, uygarlaşmamış insanlar akla gelmemelidir. “Taşra merkezden yayılan güçlü ışığın sırf daha güçlü diye sönükleştir-diği” yerlerin de akla getirilmesi gerektiğini söyler (Gürbilek, 2012: 137)

Taşra, her halükârda, “dinamik, hareketli, istikrarsız ve güvensiz” merkeze göre “dinin-ğini, durağanlığı, istikrarı ve güvende oluşu” temsil eder. Bu bağlamda “kasaba” olarak somutlaşan taşranın 1990'ların ikinci yarısında başlayan ve 2000'li yıllara damgasını vuran filmlerde neden başrolde olduğu sorusu bu çalışmanın ana problemiğidir. Bu sorunun yanıtının, Türkiye'nin 1990'larda başlayan ve 2000'li yıllarda tamamlanan ekonomik dö-nüşümünde bulunabileceğini iddia ediyoruz. Ticari ve finansal küreselleşmeye hazırlıksız yakalanan ve kontrolsüz bir şekilde dışa açılan her ülke gibi Türkiye de hızlı kapitalist-leşmenin olumsuz toplumsal sonuçları ile karşı karşıya kalmıştır. Köylü nüfusu görece yüksek bir ülke olarak Türkiye'de kırsal nüfusun kentlere akmasıyla merkez-taşra ilişkisi daha kaygan bir zemine kaymış, bir yandan taşranın değerleri şehirlere taşınmış öte yan-dan taşranın ahlâki ekonomi kavrayışı piyasadaki bakışın egemenliği altında dönüşmüştür. Bu çalışmada esas olarak ekonomik dönüşümün sinema üzerindeki etkileri tartışılacaktır. Bağımsız sinema veya Yeni Türk Sineması olarak da adlandırılan 1996 sonrası yapımların taşra sorunsalına odaklanmasını tartışmadan evvel 2000'lerde yaşanan ekonomik dönüşü-mü anlamak iyi olacaktır.

1. Ekonominin Taşralaşması

Ekonominin “taşralaşması” ile üretim ve tüketim merkezlerinin büyük şehirlerden Anadolu kentlerine doğru kaymasını ve taşradaki sermaye birikiminin hızlanmasını kaste-diyoruz. Aynı zamanda bu kavram, yerel üretim ve tüketim kalıplarının ve dolayısıyla taşra değerlerinin metropollere yayılması anlamına da geliyor. Hâkim olanın, merkezde olanın yerine yerelin kültürel kalıplarının öne çıkması şeklinde tanımlayabileceğimiz taşralaşma meselesinde Bora, çift taraflı bir sürecin varlığından bahseder. O'na göre bir yandan şe-hirler taşralaşırken öte yandan taşralar ise şehirleşmektedir (Bora, 2005: 44). Böylelikle aslında klasik taşra çökerken yeni bir taşra ortaya çıkmıştır.

1990'lara kadar sanayi merkezi veya iş âlemi denildiğinde akıllara sadece İstanbul, İzmir ve Ankara gelirken sonrasında yeni sanayi merkezlerinin ve yeni bir burjuvazinin oluşmaya başladığını görüyoruz. 1990'ların ikinci yarısından itibaren Anadolu Kaplanları diye adlandırılan bu yeni burjuva sınıfının işlerini kurduğu Konya, Antep, Maraş, Kayseri gibi kentler birer sanayi merkezine dönüşür. 1980'lerde Özal'la başlayan neoliberalizmin ilk dalgası 1990'larda sermaye hareketlerinin serbestisinin kabulü ve IMF stand-by anlaş-malarıyla belli bir kurumsallaşma kazanmıştır. Neoliberalizmin ikinci dönemi olarak da

nitelendirilebilecek 90'larda hem siyaset hem de ekonomi sahnesine İslamcı hareket damga vurur. 1996'da Refah Partisinin iktidara gelmesi İslamcı sermayenin ekonomik olarak güçlenmesine paralel bir gelişmedir. Ekonomik gelişme ile siyasi açıdan güçlenme birbirini besleyen süreçlerdir. Bu anlamda siyasette Refah partisi, iş dünyasında MÜSİAD'ın birlikte ortaya çıkışı şaşırtıcı değildir (Yankaya, 2018: 95-96). Her ikisinin arkasında Cumhuriyetin kuruluşundan beri var olagelen kültürel ve ekonomik dışlanmışlık (taşrada kalmışlık) duygusunun yattığı söylenebilir. İslamcı sermayeyi temsil eden MÜSİAD, lâik ve Batıcı sermayeyi temsil eden TÜSİAD'ın tahtını sarsmasa da "klasik burjuvazi"nin siyasette istediği gibi at koşturmasına engel olabilecektir (Karadeniz, 1997:55). Bu bakımdan Türkiye'de büyük sermaye grupları arasında özellikle 1990'lı yıllardan bu yana şiddetli bir sınıf içi çatışmanın yaşandığı söylenebilir. Fethi Açıkel bu dönemi şöyle ifade eder;

"Muhafazakâr-İslami entelijansiyanın ortaya çıkışını pekiştiren ve klasik merkez-çevre analizini zorlayan ikinci önemli kırılma noktası ise sınıfsal dinamiklerle ilgili. Geleneksel olarak taşra kökenli küçük köylülükten ve esnaftan beslenen İslami muhafazakarlık, geç-modernliğin eşliğinde büyük metropollerin sağladığı pazar olanaklarına eklenen, ancak İslami muhafazakâr kimliğini koruyan orta ve büyük ölçekli bir sermayedar sınıfın ortaya çıkışıyla başka bir safhaya evrilmiştir." (Açıkel, 2023: 294).

2000'li yılların başına gelindiğinde ise İslamcı sermaye Cumhuriyet tarihinde hiç olmadığı kadar güçlü bir siyasi harekete-iktidara taban oluşturur. 2001 krizinin halk üzerindeki olumsuz etkileri, MÜSİAD'ın desteklediği Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidara gelmesiyle neoliberalizmin üçüncü dönemi başlayacaktır. Birinci dönemin mimarı Özal ile üçüncü dönemin "reisi" Erdoğan arasındaki benzerlik tarikat ve cemaatlerle yakın ilişkilerle sınırlı olmayıp, ikisinin de neoliberalizmin doğasından kaynaklanan yepyeni rant alanlarını keşfetmeleridir (Boratav, 2016: 12).

Türkiye her ne kadar serbest piyasa ekonomisine 1980'lerde geçmiş, 1990'larda finansal serbestleşme kararları ile küresel ekonomiye entegre olmaya başlasa da kapitalizmin Türkiye'de yerleşmesi ve gelişmesi 2000'lerde mümkün olmuştur. Bunun en önemli nedenlerinden birisi 1980'lerde hala nüfusun yarısının köyde yaşıyor olması yani kentleşmenin 1990'ların ortasına kadar tamamlanmamış olmasıdır. İkinci bir neden de ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki gelişmenin ancak 2000'li yıllarda tüm ülkeye yayılmasıdır.

2000'li yıllarda artık tümüyle kentlerde kapitalist ilişkilerle iç içe yaşamak zorunda kalmış nüfus, akrabalık gibi geleneksel bağlarını ve dayanışma ağlarını kaybetmiştir. Kentli yoksulların bu savunmasız hali onları, siyasi olarak suistimale açık bir hale getirmiştir. Bu nedenle milliyetçilik, dindarlık, hem şehrilik, muhafazakarlık, aile vb. değerler ön plana çıkarılarak bu değerleri nedeniyle o zamana kadar "hor görülmüş" kent yoksulları AKP'nin 2000'lerdeki kesintisiz iktidarında belirleyici olan figürler olmuştur. Siyasi açıdan bu iktidarın başka bir belirleyicisi de yukarıda bahsettiğimiz yeni burjuvazi olmuştur. Hem AKP'nin iktidara taşınmasında hem de bunun sürekliliğinin sağlanmasında İslamcı sermaye iktisadi motor işlevi görmüştür.

Nasıl 1950'lerde çok partili yaşama geçişle birlikte her bir seçmenin oyu değerli olmaya başlamış ve iki büyük parti de popülist bir söylemle özellikle kırsaldaki oyları kendisine çekmeye başlamışsa 2000'lerde de taşranın değerlerine ve ihtiyaçlarına hitap eden bir siyasi diskur oluşmuştur. Ancak 2000'li yılların ilk seçiminde çok parlak vaatlere ihtiyaç bile yoktur. Çünkü 21. yüzyılın ilk çeyreğini tamamlamak üzere olduğumuz bu günlerden yüzyılın başındaki Türkiye'ye dönüp baktığımızda şiddetli bir ekonomik krizle sarsılan bir ülke ile karşılaşırız. İflas eden bankalar, işsiz kalan yüzbinlerce insan ve çareyi bir kez daha dışarıda arayan bir iktidar vardır. İthal edilen bir ekonomik kurtarıcının önderliğinde kapsamlı bir IMF-Dünya Bankası programı uygulanmaya başlansa da bu durum iktidar değişikliğini engelleyemez.

Kriz ortamında iktidara gelen AKP, IMF programına sadık kalmaya devam eder. Yeni iktidarın şansına 2002-2007 yılları neredeyse tüm dünyada uygulanan genişleyici para ve maliye politikalarının etkisiyle likidite bollaşır. Bol para halkın ucuz krediye ulaşım imkanlarını artırarak adeta bir tüketim patlamasına ve tüketim kaynaklı yüksek büyüme rakamlarına neden olur. Hane halkının tüketim harcamalarındaki bu artışı söz konusu dönemde konut ve araba alımlarındaki hızlı yükselişten, yurtiçi ve yurtdışı tatil taleplerinin artışından, AVM'lerdeki yoğunluktan izlenebilir. Öyle ki kentte yaşayanların köylerinde yeni evler yaptırması, taşrada geçen TV dizilerinin izlenme rekorları kırması, Anadolu kentlerini kapsayan turistik turların bollaşması gibi örnekler de gösterilebilir.

Bu yıllar aynı zamanda duble yolların yapıldığı, pek çok Anadolu kentine havaalanları, alışveriş merkezleri ve üniversitelerin inşa edildiği yıllardır. Bu yıllarda AKP hükümetleri büyük şehirlerde vakıf üniversiteleri, Anadolu şehirlerinde de kamu üniversiteleri kurulmasına izin vererek üniversite sayısında da patlama yaşandığı yıllardır. Eğitim harcamaları için pompalanan kredi olanakları eskiden üst gelir gruplarındaki ailelerin çocuklarının gidebildiği vakıf üniversitelerini artık daha düşük gelir grupları tarafından da talep edilir hale getirir. Ne var ki çoğunlukla borçlanma ile yapılan bu harcamalar genel bir refah artışı olduğu yanılmamasına neden olur. 2000'lerin ilk on yılı süresince bu tüketim artışı, yüksek büyüme ve düşen enflasyon yeni iktidarın başarısı olarak lanse edilir. Bu durum 2007 ve 2012 seçimlerini de mevcut iktidar partisinin kazanmasıyla sonuçlanır.

Özelleştirmeler, yabancı sermayeye yeni tavizler ve yerli varlıkların satışı bu dönemde zirve yapsa da (Kazgan, 2013: 336) yeni iktidarın AB yanlısı tavırları ve "özgürlükçü" duruşunun yarattığı "piyasa dostu" iklim, olumsuz yanların konuşulmasını engeller. Hatta özelleştirmelerden sağlanan gelirler nedeniyle kapanan bütçe açıkları kamu harcama disiplini olarak sunulur. Başka bir deyişle, hükümet özelleştirmelerden sağladığı gelirlerle kamu maliyesinde de sanal bir iyileşme sağlamıştır.

Özelleştirmelerin başka bir boyutu daha vardır. Anadolu kentlerinde arazileriyle birlikte satışa çıkarılan kamu işletmeleri yeni sermayedarlara rant aktarımı görevini görmüş, birer üretim sahası olan bu işletmelerin kapatılarak inşaat sermayesine dönüşmesine yol açmıştır. İnşaata dayalı büyüme modelinin sanayi üretimi açısından olumsuz sonuçları olur. Bu dönemde imalat sanayinin GSYİH'deki payı 1990'larda yüzde 23'lerden 2007-

2012 döneminde yüzde 16'ya düşmüştür (Kazgan, 2013: 364). Düşen sadece sanayi üretimi değildir. 2000'lerde en çok zarar gören sektör tarım olmuştur. Bu da beraberinde sanayi ve tarımda ithalata bağımlılığı artırmıştır (Kazgan, 2013: 336). Kısacası, bu dönemde Türkiye sanayi ve tarımını geliştirmekten çok tüketerek, yani dış açık vererek, önemli ölçüde gelişen hizmetlerin katkısı ile büyümüştür (Kazgan, 2013: 342).

Küreselleşme ve özelleştirmeden en çok zarar gören tarım kesimi tepkisini üretimi artırmamak ve göç ederek gösterir (Kazgan, 2013: 212). 2001 krizi sonrası IMF'den kaynaklanan baskıların da etkisiyle tarımsal ürünlerde destek fiyatları uygulamasının kaldırılması kırsal kesimde 1980 sonrasında başlayan göç eğilimini artırır. Kırsal alanlar azalan nüfusları ve azalan siyasi güçleriyle daha yoksul daha yaşlı ve daha az eğitim almış nüfusun yaşadığı yerlere dönüşmeye başlar. Köyde kalan yaşlıların bakım sorununu çözmek amacıyla getirilen bazı sosyal yardım ödemeleri taşranın AKP'ye olan teveccühünü artırır. Ancak bu dönemde tarımda çalışan 1.5 milyon kişinin tarım sektörünü terk etmesi, kentlerde işsizliği denetlenemez bir boyuta getirmiştir (Kazgan, 2013: 347). Hızlı büyümeye rağmen yüksek seyreden işsizlik kentli yoksulların durumunu güçleştirir. Üstelik AKP iktidarıyla birlikte kamu kaynaklarında da ciddi azalışlar görülmüştür hem eğitim hem de sağlık sektörünün hızla özel sektörün eline geçtiği bir ortamda savunmasız kalan halk için AKP "muhafazakâr hayır işleri geleneği"ni canlandırır. Devlet kanalları yerine, sivil toplum kuruluşları, yerel parti örgütleri, partinin elindeki yerel yönetimler, din ve tarikat ağları kullanılarak yoksul ailelere yapılan yardımlar (Pamuk, 2014: 293), sosyal politika literatürüne "sadaka kültürü" kavramını armağan eder.

AKP'nin uzun süreli iktidarının arkasında yatan faktörlerden birisi sosyal yardımlar ise diğeri de rant yaratma ve bu rantı dağıtma performansı olarak görülebilir. Kamu-Özel Sektör İşbirliği (KÖİ) adı altında yapılan yüksek maliyetli alt yapı yatırımları aracılığıyla belli sermaye gruplarına dağıttığı rantlar siyasi gücünün güvencesi haline gelmiştir. Bu anlamda inşaat, AKP döneminin gözde sektörü olarak öne çıkmaktadır. Üstelik niteliksiz işgücünü istihdam eden inşaat sektörüne önem vermek siyasi açıdan da kazançlıdır (Gürkaynak & Sayek Böke, 2016).

Daha önce de vurguladığımız gibi, iş dünyasının ve liberal kesimlerin beğenisini toplayan AKP'nin en büyük destekçisi Anadolu'nun yükselen sanayicileri olan Anadolu Kaplanları olmuştur (Pamuk, 2014: 309). Fakat AKP iktidarı her seçimden birinci çıkarak gücünü perçinledikçe iktisat politikaları da değişecek ve ayrımcı uygulamalara gidecektir. Bu anlamda muhafazakâr ve AKP'ye yakın sermaye grupları, yerel yönetimlerin ve merkezin kamu ihalelerinde, bankaların kredi dağıtma süreçlerinde ayrıcalıklı konuma kavuşurlar (Pamuk, 2014: 309-312). 1990'lardan itibaren MÜSİAD ve daha sonra TÜSKON gibi işveren kuruluşları, TÜSİAD'a bir rakip olarak ön plana çıkarken, TÜSİAD'ın 1970'lerde oynadığı rolü, muhafazakâr sermayedarlar arasında oynamayı hedeflerler. Zaten AKP'yi kuran siyasetçilerin önemli kısmı bu ağların içinden çıkmıştır. Bunun sonucunda 2002 sonrasında tarikatlara, dini cemaat ilişkilerine dayanan ağlar ekonomide önem kazanır (Pamuk, 2014: 313).

Özetle 2000'li yıllarda başkent veya diğer büyük şehirlerin dışında-taşrasında zenginleşen, önem kazanan bölgelerden sıklıkla bahsedilmeye başlanmıştır. Borçlanma yoluyla da olsa bu dönemde taşranın üretim ve tüketim olanakları artmış, bu durum kendine has bir özgüven oluşmasına neden olmuş hem merkezde hem de taşrada yeni tüketim olanakları ortaya çıkmıştır. Ulaşım ve iletişim olanaklarının artmasıyla merkez ile taşra arasında geçirgenlik de artmıştır.

2. 2000 Sonrası Türkiye Sinemasında Taşra

1990'lı yılların ilk yarısı Türk sineması açısından kriz dönemidir. Yıllık film sayısı neredeyse bir elin parmağına kadar düşmüştür. Filme çekilememiş, çekilen filmler de gösterim yapacak salon bulamamıştır. Sinema salonları Amerikan film yapım şirketlerinin eline geçmiştir. 1990'ların ikinci yarısından itibaren ise hem popüler Türk sineması noktasında atılımlar olmuş hem de Bağımsız Türk Sinemacılar ortaya çıkmaya başlamıştır. Yavuz Turgul'un yönettiği *Eşkîya* ve Derviş Zaim'in yönettiği *Tabutta Röveşata* filmleri bu noktada iki ayrı bakış açısını yansıtmakta ve Yeni Türk Sineması adına bir dönemi başlatmaktadır. Bu yeni akımın yönetmenleri *sanatsal kaygıları ve eleştirel bakışı ön plana çıkararak filmler yaparlarken tarihsel, toplumsal ve politik sorunlarla bir yüzleşme sineması ortaya koymaya çalışmışlardır. Ele aldıkları konular arasında kimlik sorunları, taşra, göç, sınıfsal ilişkiler, yabancılaşma, varoluşsal sorunlar, muhafazakarlaşma, geçmişle yüzleşme vb. ön plana çıkmaktadır. Asuman Suner bu dönemi ifade ederken aidiyet sorununu ön plana çıkarır ve bu noktada Suner'e göre Yeni Türk sinemasının odağını taşra oluşturur* (Suner, 2006: 46). Bu yeni sinema ürünlerinde taşra, nostaljik bir mekân olmanın yanı sıra şehirli seyircilerin kendi ailelerinden yola çıkarak aile geçmişlerini soludukları ve hissettikleri büyüsel ve yitik bir mekâna dönüşmüştür. Taşra ne saadet ülkesi ne de aşağılanmayı ya da hor görülme gerektiren bir yer olarak tasarlanmamıştır (Gürpınar, 2023: 74).

Bu dönemden itibaren taşra, yeniden Türk sinemasının merkezi konuları arasında yer almaya başlamıştır. 2000 sonrası dönemde ise konumunu güçlendirmiş ve Türk sinemasının coğrafi ve düşünsel anlamda merkezindeki yerini korumuştur¹. Bununla birlikte merkezin taşrası olarak ifade edilebilecek mekânlara dikkat çekilmeye başlanmıştır. *Tabutta Röveşata* filminden itibaren *Eşkîya*, *Ağır Roman*, *Gemide*, *Laleli'de Bir Azize*, *Barda* gibi filmler merkezin taşrasına odaklanırken alt kültürleri ve ötekileri, tekinsiz, korkutucu, ötekini kabul etmeyen, dışlayıcı mekânlarda beyaz perdeye yansıtmıştır

2000'lerin başından itibaren Yeni Türk sineması ulusal ve uluslararası anlamda başarılar elde ederken taşra ile kurulan ilişki sürekli ön plana çıkarılmıştır. Bu dönemde çekilen filmlerde yönetmenler, taşranın farklı boyutlarına odaklanmışlardır. Bir yandan taşra bu

1 Taşra artık 1990 öncesi dönemde gösterilen birlik beraberliğin, mutluluğun, saflığın, kaçışın mekânı olmaktan öte 1990 sonrası ve özellikle 2000 sonrası dönemde tekinsizliğin, yalnızlığın, çaresizliğin, müphemliğin, memnuniyetsizliğin mekânı olarak Türk sinemasında yer almaktadır. Bu mekânda artık saf ve nostaljik duyguların yerini körelmiş duygular almış, bunalmın ve dışlanmışlığın mekânı olarak filmlerde işlenmiştir.

filmlerde olumlu anlamda nostaljik bir imgeye dönüşürken çocukluk anlatıları ön plana çıkmıştır. Diğer yandan ise olumsuz anlamda taşranın sıkıcılığı, boğuculuğu, ötekine bakışı ve kendi içindeki düzene müdahale etmeye çalışanlara karşı kurduğu yapı gözler önüne serilmiştir. 2000 sonrası dönemde mekânsal anlamda taşra merkezi bir rol oynamakla birlikte geçmişten beri gelen sorunlara odaklanılmış, bununla birlikte dönemin tarihsel, toplumsal, politik, ekonomik ve kültürel sorunları da ele alınmıştır. Sorunların zihinsel anlamda taşrayla olan ilişkisi mekânsal anlamda taşra kullanılarak izleyiciyle buluşturulmuştur. Bununla birlikte çok sayıda film taşranın gündelikliğini gündeme getirmiştir. Kent; Yeşilçam'ı dışarıda tuttuğumuzda büyük bir taşra mekanına dönüştürülmüştür. Bu durumun temel nedeni olarak her ne kadar modernleşme projesiyle topluluktan topluma doğru bir geçiş olsa da bireylerin zihinsel dönüşümü tam anlamıyla gerçekleştirilememiş olmasından (Elmacı, 2011: 168) söz edilebilir.

2000'lerin başında Nuri Bilge Ceylan'ın *Koza*, *Kasaba*, *Mayıs Sıkıntısı*, *Uzak* gibi filmlerinden itibaren taşra merkezi bir yer edinmekle birlikte Nuri Bilge Ceylan'ın taşrası taşraya dair genel bakışın aksine olumlu ve idealize edilmiş bir biçimde masalsi ya da masumiyet barındıran bir mekân olarak görülmez². Bu filmlerde daha çok insanın taşrası olgusu ön plana çıkar. Ceylan'ın filmlerinde taşra; arada kalmışlığıyla, sıkışmışlığıyla kendi kendini tanımlar (Akbulut, 2005: 105-106). Bu durum sonraki dönemde çektiği *Bir Zamanlar Anadolu'da*, *Kış Uykusu*, *Ahlat Ağacı* ve *Kuru Otlar Üstünde* filmlerinde de devam eder. Taşrada sessizlik ve dinginlik hâkimdir ama bu sessizlik ve dinginlik bir süre sonra tekinsiz bir hal alabilir. Özellikle Emin Alper filmlerinde taşranın tekinsizliği, güvensizliği ve ötekiyle kurmuş olduğu ilişki kötülük olgusunu da düşündürterek ele alınır. Kendisi de taşrada yetişmiş bir birey olarak Alper'in ilk uzun metraj filmi olan *Tepenin Ardında* dan itibaren Emin Alper filmlerinde taşra merkezi konumdadır. Yönetmen taşrayı bir laboratuvar gibi örmüştür. Filmde taşra tekinsizliğin, ötekine duyulan nefretin, paranoyanın, iki yüzlülüğün, erkek egemenliğinin bir parçasına dönüşür. Hem *Tepenin Ardında* filminde hem de sonraki dönemde çekmiş olduğu *Abluka*, *Kızkardeşler* ve *Kurak Günler* filmlerinde ince bir biçimde kurulan kolektif kötülük gözler önüne serilir. Taşranın kötücül yüzü, Alper filmlerinin ana konularından birisine dönüşmüştür. Ancak bu kötücül yüz sadece taşrada geçerli değildir. Taşra bu kötücül yüzün daha fazla ortaya çıkarmanın imkân sağlamaktadır.

2000 sonrası dönemde bazı filmlerde taşranın nostaljik bir mekân olarak temsili söz konusudur. Genellikle melodramatik öğeler de içeren bu filmler aşk konusunu işler. Bu filmlerin bir kısmı nostaljik bir mekân olmanın yanı sıra komedi unsurlarıyla da bezelidir. Yılmaz Erdoğan'ın *Vizontele* serisi, Yüksel Aksu'nun hem *Efeköy Entelköy'e Karşı* filmi hem de *Dondurmam Gaymak* filmleri, Çağan Irmak'ın *Babam ve Oğlum*, *Unutursam Fısılda* gibi filmleri, Sırrı Süreyya Önder'in *Beynelmilel* filmi taşrayı nostaljik bir mekân olarak çerçevelemiştir. Bu mekânda geçmişin idealize edilmesi söz konusudur. Aile kutsanmakta ve bozuk olan aile ilişkilerinin tamiri söz konusu olmaktadır. Taşra komünal ilişkilerin,

2 Ayrıca taşradaki sıkıntıdan çok taşra sıkıntısını Nuri Bilge Ceylan'ın filmlerinde görmek mümkün hale gelir. *Uzak*, *İklimler* ve *Üç Maymun'u* bu kapsamda ele almak gerekir.

dayanışmanın mekânına dönüşmüştür. Kötülük olgusu var olsa bile safiyane bir kötülük değildir³. Taşrada kötü insanlar vardır ancak bir süre sonra onlar da dönüşürler. Bunun sonucu olarak da kentte tutunamayan insanların bir an önce taşraya geri dönme krizleri söz konusu hale gelir. Bu filmlerde çocukluk anıları, aile kavramı, yüz yüze samimi ilişkiler idealize edilerek anlatılır. Bu filmler modern dünyanın hızla akıp giden yapısının dışında başka bir dünyanın varlığını imlemektedir. Taşra nostaljisi modernliğin getirdiği sorunlara dair bir karşı duruş gibi de düşünülebilir. Asla terk edilmek ya da bırakılmak istenmez.

Yine bu dönemden sonra çocukluk olgusunun kimi filmlerde taşraya dair nostaljik bir imgeyle birlikte anlatıldığı görülmektedir. Filmlerde taşrada olmanın ya da yaşamının illa sıkıcı bir durum olmayacağı, oradan kaçmanın kurtulmanın gerekmediği vurgulanır. Hatta tam tersine taşranın kendisi gündelik yaşam öykülerinden yola çıkarak yaşanılacak bir yer olarak kurgulanır. Taşranın çocukluğun (çocukların) mutluluk mekânı olması özellikle Ahmet Uluçay'ın *Karpuz Kabuğundan Gemiler Yapmak*, Yüksel Aksu'nun yine *İftarlık Gazoz*, *Dondurmam Gaymak*, Atalay Taşdiken'in *Kız Kardeşim Mommo*, Sinan Çetin'in *Propaganda* gibi filmlerde açık bir biçimde işlenmiştir. Bu filmler nostalji sineması örneği olarak da adlandırılabilir. Filmleri çeken yönetmenlerin neredeyse tamamı taşra kökenlidir ve içinden çıktıkları yere dair kurmacalarını oluştururken nostaljik bir imgeleme dönüştürmüşlerdir. *Mayıs Sıkıntısı*, *Kasaba*, *Karpuz Kabuğundan Gemiler Yapmak*, *Kız Kardeşim Mommo*, *Zefir*, *Kalandar Soğuğu* gibi filmlerde taşraya içerden bir bakış yer alır ve öyküler mümkün olduğu kadar minimalist bir gerçekçi bir biçimde işlenir. "Bu filmler, bugünün gözüyle, bıraktıkları taşrayı değil de hatırlarken yeniden yarattıkları taşrayı anlatıyorlar: Saf, cahil ama mutlu taşra insanları. Bu filmlerde mutluluk hep önceye ait ve dışarıdan gelen biri ya da bir şey sayesinde bozuluyor. Dışarıdan gelen televizyon, dışarıdan gelen güzel kız, dışarıdan gelen dikenli tel. Kötülük hep dışarıdan, içerisi ise saf ve temiz. Taşra, kırılğan ve korunaklı bir kabuk gibi, bir ev gibi sunuluyor" (Gürbüz, 2015: 111-112). Suner'in deyişiyle bu filmlere bir öz yüklenir ve bu öz şehirde olmayan bir anlama kapı aralar.

Nurdan Gürbilek'ten alınan kavramla taşra sıkıntısı Yeni Türk sinemasının temel konuları arasındaki yerini almıştır. Nuri Bilge Ceylan ile başlayan sonrasında Ümit Ünal, Özcan Alper, Seyfi Teoman ve Emin Alper ile devam eden yönetmenler kuşağı açısından taşra birer hesaplaşma mekanına dönüşmektedir. Mekânsal anlamda taşra sıkıcı ve boğucudur. Kentten sıkılarak kaçan birey için taşranın sıkıcılığı ve boğuculuğu geri dönülen evin artık eski ev olmadığının görüldüğü andır. Seyfi Teoman'ın *Tatil Kitabı*, Özcan Alper'in *Sonbahar* filmi, Mahmut Fazıl Coşkun'un *Yozgat Blues*, Pelin Esmer'in *Gözetleme Kulesi*, Deniz Gamze Ergüven'in *Mustang*, Ümit Ünal'ın *Gölgesizler*, Ferit Karahan'ın *Okul Traşı*, Yeşim Ustaoglu'nun *Tereddüt* filmleri taşranın olumsuzlukları üzerine kuruludur.

Taşrayı doğa ile ilişkilendiren filmlerde 2000 sonrasında itibaren artmaya başlamış, Derviş Zaim'in *Devir ve Balık*, Reha Erdem'in *Jin*, *Koca Dünya* filmlerinde açık bir biçimde

3 Selçuk Aydemir'in *Düğün Dernek*, Hakan Aygül'ün *Eyvah Eyvah* serisi, Togan Gökbakar'ın *Recep İvedik* gibi komedi filmlerinde de taşranın bir hayatın içindeki güzellikleri barındırdığı ve sempatik bir mekâna dönüştüğü görülür. Benzer biçimde televizyon dizilerinde de komedi unsurları barındıran yapımlar taşralı olmayı, öykülerin taşrada geçmesini olumsuz bir çağrışımla özdeş kılmaz.

bu durum ortaya çıkmıştır. Benzer bir durum Semih Kaplanoğlu'nun *Bal, Süt ve Yumurta* üçlemesinde de geçerlidir. Taşra ile doğa özdeş kılınmış ve kentte yaşayan insanlar için taşranın olumsuz yanlarının da ötesinde doğayla iç içe olmanın mekânı olarak taşralardan bahsedilmiştir. Semih Kaplanoğlu için taşra aynı zamanda bir kaçış mekanını da oluşturur. Şehirde sıkışan ve kaçmak isteyen bireyin/karakterin geçmişine doğru yolculuğu pastoral bir manzara eşliğinde verilir. Modern bireyin iç sıkıntısı ve çözümsüzlüğü bu filmler aracılığıyla aktarılır. Reha Erdem'in taşrası doğayla kurulan ilişkisin yanı sıra diğerlerinden farklılaşan bir yapıya da sahiptir. Reha Erdem, taşrayı şematik bir hale indirgemekte plastize etmektedir. İnsan, hayvan, doğa iç içe geçmektedir. Taşrayı zaman mekân bağlamında bölmeden bir akış halinde sunmaktadır, taşrada insan ve hayvan dönüşümü gerçekleşir ve doğa içinde eşit hale gelirler. Doğa onların dönüşüm mekanıdır. *Koca Dünya, Kozmos, Jin, Beş Vakit* hep de böyledir. "Tek düze, derinliği yok edilene kadar törpülenmiş yaşanan her yeni bireyle yeniden üreten uygarlığa yönelen isyanı sinemasının başrolüne taşır. Uygarlığın dışına, taşraya, ormanlara, doğanın kucağına yönelerek, insan ruhunun girdaplarını, yaşamı zenginleştiren olasılıklar olarak kutsamayı, bu girdaplar vasıtasıyla kaçış noktalan inşa etmeyi hedefler" (Oktan, 2019: 188).

Benzer durum taşrada kadın erkek ilişkileri noktasında toplumsal cinsiyet rollerinin ifadesi anlamında da geçerli olmuştur. Taşrada aile ilişkileri bağlamında kadının ikincil konumu devamlı olarak baskılanmasını beraberinde getirmiştir. Taşrada kadın ve namus kavramları birlikte kullanılmış, kadınların cinselliklerini rahat yaşayamaması üzerinden erkek bakış açısının etkili olduğu görülmüştür. Kadın seyirlik bir nesne ya da cinsel bir obje olarak ifade edilir. Taşrada kadın eve sıkıştırılmış, kamusal alan erkeğe bırakılmış ve kadının konumu geleneksel muhafazakâr bakış açılarının yansıması olarak erkeğe göre ikincil bir noktada olmasına yol açmıştır. Sokağa çıkan kadın, kamusal alanda görülen kadın taşrada dedikodu nesnesine dönüştürülerek olumsuz bir muhtevaya sahip olmuştur. Taşrada kadın ötekidir. Bu durum Türkiye sinema tarihi boyunca birçok filmde gözler önüne serilmiştir. Bu noktada Barış Pirhasan'ın *O da Beni Seviyor*, Yağmur ve Durul Taylan Kardeşlerin *Vavien*, Semih Kaplanoğlu'nun *Süt*, Yeşim Ustaoglu'nun *Araf* ve *Tereddüt* gibi filmlerinde kadının taşradaki konuma dair açık göndermeler mevcuttur.

Taşranın kente göre yüceltiildiği filmlerde kent kaosun, öngörülemezliğin, rekabetin, belirsizliğin, çıkarlar dünyasının ve çıkar çatışmalarının mekânı olarak ifade edilir. Bu noktada sürekli bir akış söz konusudur ve bu akış insanı kendi doğasından uzaklaştırarak başka bir şeye dönüştürmektedir. İnsanın kendi varlığını koruması kentte mümkün gözükmemekte ve o akışın içinde kaybolmayı da beraberinde getirmektedir. Zamansallık noktasında kent hızla özdeştir ve bu hız insanın yaşamını olumsuz etkilemektedir. Taşra ise öngürülebilirlik, değerler, namus, ahlak, gelenek, kadına egemen olmak gibi kavramlarla ifade edilir. Bununla birlikte taşra yavaşlık mekanıdır. Zamanın durması söz konusudur. Yavaşlığın yanı sıra taşra aynı zamanda yaşlılık ile de ifade edilir. Ahmet Çiğdem, taşrayı bir kasvet hali olarak tanımlamaya izin verecek en önemli unsurun "yaşlılık" olduğunu söyler. "Ne eskiye dönebilecek gücü kalmıştır taşranın ne de yeniye yönelebilecek cesareti. İnsanlar, mekânlar, ilişkiler, nesnelere yaşlıdır. Uzun sürmüş, buna karşılık doyuma ulaş-

mamış bir yaşlı uyumsuzluk, engellenmişlik ve yoksunluk duygusu hüküm sürmektedir” (Çiğdem, 2006: 105). Nu Bilge Ceylan'ın *Koza* ve *Kasaba* filmlerinde, Ali Özel'in *Bozkır* filminde, Cenk Ertürk'ün *Nuh Tepesi*'nde, Mustafa Kara'nın *Kalandar Soğuğu*'nda, Yeşim Ustaoglu'nun *Bulutları Beklerken* filmlerinde yaşlı karakterler ve zamanın akmadığı gözler önüne serilir.

“Taşra ve kent; erkeklik kavramı etrafında bu kavramları ilişkiye sokar ve taşra eril bir bunalıma karşı yükselen fantezi olarak belirir” (Aydoğan, 2020: 147) bu noktada taşra eril fantezinin de ötesinde bir yurt arayışını sonrasında da kentsel mekânda yaşanan travmanın, dışarıda kalmışlığın kaçış noktasına dönüşür. Bu dönüşüm aynı zamanda taşradan yola çıkılarak bir süreklilik arayışını, aidiyeti ve gündelik hayatı düzenleyecek bir baba figürünü arayışı da beraberinde getirmektedir. Yavuz Turgul'un *Eşkiya*, Cem Yılmaz'ın *Hokkabaz*, Çağan Irmak'ın *Babam ve Oğlum* filmlerinde baba figürü bir ihtiyaca dönüşür. Tam da AKP ile hızlanan değişimin dönüşümün yaşandığı dönemlerde bir baba eksikliği yeni Türk sinemasının konuları arasındadır. Buradaki baba figürleri her şeyi düzenleyici olmaktan çok yaşanan sorunlar karşısında geçici de olsa çözüm üreticidirler. Tarihsel, toplumsal ve ekonomik dönüşümün bireyler üzerinde yarattığı tahribat kentte bireylerin tutunabilmelerini imkânsız kılmış ve taşra onlar için baba figürüne dönüşü imlemiştir. Bazen bu dönüş her şeyden sorumlu tutulan babayla hesaplaşmayı da içermektedir. Ali Özel'in *Bozkır* filmi taşrada geçen bir diğer baba oğul ilişkisini ele alan yapımdır. *Bozkır* filminde babanın geçmişe dair saplanıp kalmışlığı ve mekânı terk etmemek istememesi, taşraya dair özcü yaklaşımın sonucudur. İçinde bulunduğu mekân babanın ölüp gitmek istediği ve gideceği bir yerdir. Benzer bir diğer film ise Cenk Ertürk'ün çektiği *Nuh Tepesi*'dir. Yine baba oğul ilişkisini ele alırken ülkenin içinde bulunulan olduğu politik duruma göndermeler de içerir. *Bozkır* filminde ilerlemenin temel argümanlarından olan HES'ler ve baraj yapımı nedeniyle köyünü terk etmesi gerektiği söylenen baba figürü varken *Nuh Tepesi* filminde din ve tarikat gerçeği arka planda olmak üzere politik göndermeler baba ve oğul ilişkisi üzerinden işlenmektedir. Emin Alper'in *Kurak Günler* filminde yaptığına benzer biçimde alegorik bir anlatımla ülkenin politik yapısına göndermelere yer verilir. Her ne kadar bir hesaplaşmamış gibi gözükse de bu filmlerde daima bir babaya ihtiyaç vurgusu ön plana çıkar.

Son dönemde yapılmış olan iki önemli film Türkiye sinemasında taşra olgusunu olumsuz anlamda yeniden gündeme taşımıştır. Emin Alper'in yönettiği *Kurak Günler* ve Özcan Alper'in yönettiği *Karanlık Gece* filmleri taşrada geçmekle birlikte güncel politik olayları da içine alacak biçimde göndermeler içermektedir. *Kurak Günler* merkez ile taşra olgusunu kendine has üslubuyla anlatan filmlerin başında gelmektedir. Artık merkezin taşrayla yakınlaştığı Ankara'nın Anadolu'yu dışlayan, onu marjinal hale getiren politik söyleminin AKP iktidarı ile birlikte dönüşüm geçirdiği özellikle 2010 öncesi süreçte Anadolu ile Ankara arasındaki farklılıkların yok olduğu görülür. Bu durum Ankara'ya karşı olumsuz bakış, Ankara'nın uğursuz olarak simgelenmesini değiştirmiştir. Merkezin düşünsel anlamda taşraya yaklaştığı filmde açık bir biçimde politik bağlantılar ekseninde gösterilmektedir. İdealist bir savcının (geçmişteki idealist Kemalist memur tipolojisinin yansıması olarak

da nitelendirilebilir) kasabaya yeni atanması sonrasında kasabadaki ilişki ağlarını ortaya çıkarması, kanunsuz uygulamalara karşı çıkması sonrasında bozulan ilişki üzerinden beyaz perdeye aktarılır. Kasabada iktidar partisine mensup olduğu açık bir biçimde olmasa da vurgulanan belediye başkanı ve oğlunun yerel iktidarı temsil ettiği filmde savcının kasabadaki hukuksuzluklara karşı çıkması iktidar temsilcilerinin savcuyu da suça dahil etme stratejisi geliştirmelerine neden olur. Savcı bu duruma karşı çıkmaya devam ettikçe onun yok edilmesi süreci başlatılır. AKP iktidarıyla birlikte yerel güçlerin merkezle kurdukları ilişki onların her şeyi yapabilme olanağına kavuşmasına da yol açmıştır. Filmde yerel iktidar sahiplerinin merkezi yapıya dair bir korkuları bulunmamakla birlikte merkezle iktidar arasındaki çizgi kaybolmuş, iktidarın kendisi bir suç ortaklığını yürütmenin aracına dönüşmüştür. Yerel iktidar sahipleri (aynı zamanda merkezi iktidarı da elinde bulunduranlar) adalet, hak, hukuk gibi kavramları bir kenara bırakarak istediklerini yapabileceklerini göstermişlerdir. Savcuyu suç ortağına dönüştürme sürecinde başarılı olunamaması onun kurban seçilmesine neden olur. Film Türkiye'de yaşanan olayların bir panoramasını sunmaktadır. Dolayısıyla açık bir biçimde olmasa da AKP Türkiye'sinin fotoğrafını gözler önüne sererek seyirciyi sarsmaktadır. Filmde yaşanan sarsıcı olayların tamamı neredeyse gündelik yaşam içinde sıradanlaşan şeylere dönüşmüştür. AKP iktidarıyla birlikte merkez ile taşra arasındaki zihinsel farklılıklar da ortadan kalkmış ve ülke koca bir taşraya dönüşmüştür. Filmin gerçekliği izleyiciler açısından umutsuzluğu da içinde barındırabilir ancak şok ediciliği izleyicinin tepki vermesine de yol açmıştır. Filmin gösterimi sonrası gelen tepkiler sonucunda Kültür Bakanlığı tarafından verilen destek geri çekilmiştir. Ancak bakanlığın vereceği desteğin çok daha üzerinde bir gişe geliri seyirci tarafından sağlanmıştır.

Üzerinde durulması gereken bir diğer yapım ise yukarıda da belirtildiği gibi *Karanlık Gece* filmidir. *Karanlık Gece*, *Kurak Günler* filmi andırırsa da daha negatif bir noktadan yaklaşmakta ve bu topraklardaki öteki olarak konumlandırılan insanların yazgısını göstermektedir. Film linç kültürünün ve suç ortaklığının mekânı olarak taşrayı seçmiştir. Taşra aynı zamanda iktidar oyunlarının mekânı olarak gösterilmektedir. Kasabada doğup büyüyen ve barlarda müzisyenlik yapan İshak'ın ölüm döşegindeki annesiyle vedalaşmak üzere kasabaya dönüşüyle başlayan film, İshak'ı dışarıdan izleyen gözlerin tekinsiz bakışlarıyla gerilim unsurunu izleyiciye hissettirmiştir. Sonrasında İshak ve kasabadakilerin bir linç olayı gerçekleştirerek kasabaya yeni atanan orman mühendisi Ali'yi yok ederler. İshak yaptıklarından ötürü pişmanlık duyarak Ali'nin obruklar bölgesine atılan cesedini aramaya başlar. Bu durum cinayeti birlikte işlediği arkadaşları tarafından fark edilince İshak'ın ortadan kaldırılmasını zorunlu kılar. Film toplumsal yozlaşmayla birlikte linç kültürünün bu topraklarda her daim olduğunu ve ötekine karşı uygulandığını alegorik bir anlatımla beyaz perdeye taşır. Politik eleştiri dozu *Kurak Günler* filmine göre daha geri planda olsa da toplumsal eleştiri noktasında *Karanlık Gece* filminin daha net olduğu söylenebilir. Bu bağlamda *Karanlık Gece* bu toplumun içinden çıkan bir politik yapının temellerini gösterir. Kolektif kötülük toplumsalın içinden çıkmaktadır ve kolektif kötülüklerin yaşandığı mekanların başında taşra gelir. Taşra bir kötülük mekânı olarak vurgulanır aynı zamanda ilişkiler kapalı toplumlara özgü bir iki yüzlülük içerir.

Sonuç

Taşra meselesi ilk yıllarından bu yana Türkiye sinemasında önemli bir yer kaplamıştır. Taşra, genellikle nostaljik bir mekânı, yüz yüze ilişkileri, dayanışmayı, çocukluk yıllarını, masumiyeti, imkânsız ama idealize edilmiş aşkları imleyen olumlu yönleriyle ele alınırken kimi zaman da sıkışmışlığı, tedirginliği tekinsizliği, sahte ilişkileri, aile içi şiddeti, eril şiddeti vb. göstermenin aracına dönüşmüştür. 1990'ların ikinci yarısında bağımsız sinemacılarla başlayan Yeni Türk sinemasının oluşumuyla birlikte taşra, sinemanın favori konularından birisi haline gelir. Artık taşra olgusunun daha gerçekçi ve eleştirel bir biçimde ele alınması söz konusudur.

Bu çalışmada, sinema filmlerinde gerek olumlayıcı gerekse eleştirel anlamda taşraya yönelik ilginin artmasının ekonomi politik nedenlerini tartışmaya açmayı hedefledik. Başka bir ifadeyle, sinemada taşranın merkezi bir konum elde etmesinin hâkim ekonomik paradigma ve ekonomi politikalarıyla bağı olduğunu göstermeye çalıştık. Bu bağlamda, her ne kadar neoliberal paradigmanın Türkiye'deki temelleri 1980 sonrasında atılmışsa da bu yeni ekonomik sistemin yerleşik bir hal alması yahut hâkimiyet kurması 2000'li yıllarda mümkün olmuştur. Bu yıllarda ulaşım ve iletişim teknolojilerinin hızlı gelişimi, kırsal nüfusun tümüyle çözülmesi, kamusal hizmetlerin özelleştirilmesi gibi faktörler kapitalizmin yerleşmesi ve gelişmesinde rol oynamıştır.

2000'li yıllar ekonomik anlamda piyasalaşmanın yanında politik anlamda muhafazakârlaşmanın da öne çıktığı yıllardır. Üstelik bu dönemin muhafazakârlık ideolojisi geçmiştekilerden daha radikal bir formatta karşımıza çıkar. 1990'larda güç kazanmaya başlayan İslamcı siyasal hareketler ile buna paralel gelişen İslamcı sermaye 2000'lerde merkezi bir konum elde etmeye başlar. İnşaat ve finansla dayalı büyüme modeliyle AKP kendine has rant aktarım mekanizmaları oluşturarak yeni bir sermayedar sınıfının ortaya çıkmasına neden olur. İktidarın "Yeni Türkiye" olarak adlandırdığı bu ortamda bir yandan sanayi merkezlerinin taşraya kayması öte yandan taşranın inşaat şantiyeleri haline dönüştürülerek yeni rant yaratım ve dağıtım süreçlerine sahne olması söz konusudur. Taşranın birer üretim ve tüketim merkezlerine dönüşmesiyle buralardaki sermaye birikiminin artmasına ekonominin taşralaşması adını veriyoruz. Aslında bu dönemde, iktidarı belirleyen seçmenler bağlamında siyasetin taşralaşmasından da bahsetmek mümkün. Bu anlamda 2000'li yıllar boyunca AKP'nin seçimlerden birinci parti olarak çıkması, taşranın sosyal bilimlerin çeşitli disiplinlerinde bir inceleme nesnesine dönüşmesini de beraberinde getirmiştir.

Sonuç olarak Yeni Türkiye kavramıyla birlikte taşra, zihniyet olarak Türkiye'nin küçük bir prototipine dönüşmüştür. Taşra ve siyasal iktidar arasında kurulan bu özdeşleşim sosyal bilimciler gibi yeni sinemacıları da söz konusu ilişki ağlarını sorgulamaya iterek eleştirel bir açıdan bakmalarını sağlamıştır.

Kaynakça

- Açikel, F. (2023). "Kutsal Mazlumluk"tan "Makyavelist Despotizm"e AKP otoriterliğinin psikopatolojisi. İletişim Yayınları.
- Akbulut, H. (2005). *Nuri Bilge Ceylan sinemasını okumak: Anlatı, zaman, mekan*. Bağlam Yayıncılık,.
- Algan, N. (2010). Üç yönetmenden yaşra yörünümleri. Z. T. Süalp, & A. Güneş içinde, *Taşrada var bir zaman taşra kavramı üzerine tartışmalar* (s. 117-142). Çitlembik Yayınları.
- Aydoğan, D. (2020). 1990 sonrası Türk sinemasında taşra anlatıları. A. Ş. Meral Özçınar içinde, *Sinemaya taşradan bakmak* (s. 121-156). Su Yayınevi.
- Bora, T. (2010). Taşralaşmamak ve taşrayı yitirmemek. Z. T. Güneş içinde, *Taşrada var bir zaman* (s. 167-182). Çitlembik Yayınları.
- Boratav, K. (2016). *1980'li yıllarda Türkiye'de sosyal sınıflar ve bölüşüm*. İmge Kitabevi Yayınları.
- Çiğdem, A. (2006). Taşra karalaması. T. Bora içinde, *Taşraya bakmak* (s. 101-114). İletişim Yayınları.
- Elmacı, T. (2011). Taşrada gündelik hayatın ideolojisinin Vavien ve Süt filmleri perspektifinden okunması. *Selçuk İletişim*, 7(1), 161-173.
- Esen, Ş. K. (2010). *Türk sinemasının kilometre taşları*. Agora Yayınları.
- Esen, Ş. K. (2020). Kamerasını taşraya yönetmiş bir kentli: Ömer Kavur. M. Özçınar, & A. Ş. Güven içinde, *Sinemaya taşradan bakmak* (s. 91-120). Su Yayınları.
- Güleryüz, B. (2010). Muhsin Ertuğrul'un köy filmleri ve cumhuriyet aydınının ikilemi. Z. T. Süalp, & A. Güneş içinde, *Taşrada var bir zaman taşra kavramı üzerine tartışmalar* (s. İstanbul). Çitlembik Yayınları.
- Güleryüz, B. (2020). Yeşilçam'ın taşrası taşranın Yeşilçam'ı. A. Ş. Meral Özçınar içinde, *Sinemaya taşradan bakmak* (s. 37-74). Su Yayınları.
- Gürbüz, N. (2015). Yeni Türkiye sineması taşrada ne arıyor? M. Varlık içinde, *Edebiyatın taşradan manifestosu* (s. 109-116). İletişim Yayınları.
- Gürbilek, N. (2012). *Kötü çocuk Türk*. Metis Yayınları.
- Gürkaynak, R. S. & Böke S. S. (2013). AKP döneminde Türkiye ekonomisi. *Birikim Dergisi*, 296, 64-69.
- Gürpınar, D. (2023). *Nostalji cumhuriyeti mazi peşinde silinen "Türk'ün melankolisi*. Telemak Kitap.
- Karadeniz, C. U. (1997). Burjuva sınıf örgütleri ve işlevleri, *Gelenek*, Ağustos Sayısı. <https://gelenek.org/burjuva-sinif-orgutleri-ve-islevleri/>, Erişim Tarihi: [10 Mayıs 2024]
- Kazgan, G. (2013). *Tanzimat'tan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Genişletilmiş 5. Baskı.
- Özön, N. (1995). *Karagözden Sinemaya*. Cilt 1. Kitle Yayınları.
- Özçınar, M. (2020). Yeni Türk sinemasında yersizyurtsuzluk olarak taşra. *Turkish Studies*, 15(3): 1993-2015.
- Oktan, A. (2019). Uzamın Araf'ında Reha Erdem karakterleri. M. A. Ahmet Oktan içinde, *Araf'ta imgeler sinemada kimlik, aidiyet ve ontolojik ikilemler* (s. 165-190). Doruk Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisat tarihi*. İş Bankası Yayınları.
- Satır, M. A. (2023). Yeni Türk sinemasında taşra nostaljisi. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 61, 1-19.
- Savran, S. (2013). İslamcılık, AKP burjuvazisinin iç savaşı. E. B. Neşecan Balkan içinde, *Neoliberalizm islamcı sermayenin yükselişi ve AKP* (s. 53-142). Yordam Yayınları.
- Suner, A. (2006). *Hayalet ev yeni Türk sinemasında aidiyet, kimlik ve bellek*. Metis Yayınları.
- Yankaya, D. (2018). *Yeni İslami burjuvazi Türk modeli*. İletişim Yayınları.

Kadın Yoksulluğu ve Sosyal Dayanışma Kooperatifleri¹

Başak Karşıyakalı, Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, basak.kacmaz@deu.edu.tr,

ORC-ID: 0000-0002-3835-0175.

Sercan Köksal, Araş. Gör., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, sercan.köksal@ikcu.edu.tr,

ORC-ID: 0000-0003-2879-7448.

Dilek Aykut Seymen, Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, dilek.seymen@deu.edu.tr,

ORC-ID: 0000-00015535-594X.

Öz

Yoksulluk; gelir, sağlık, beslenme, eğitim ve boş zaman vb. bileşenlerin eksikliğinden kaynaklanan çok boyutlu bir olgudur. Bu bağlamda çalışmanın ilk amacı yoksulluğu çok boyutlu ve toplumsal cinsiyete duyarlı bir yaklaşımla analiz etmektir. Bu amaçla bu çalışmada Alkire-Foster metodu ve 2022 yılı verileri kullanılarak Türkiye için bireyler düzeyinde analizler yapılmış ve çok boyutlu yoksulluk oranı %24,3 olarak hesaplanmıştır. Bu oran kadınlarda %27,2 ve erkeklerde %21,1'dir. Bu sonuca bağlı olarak çalışmanın ikinci amacı olarak kadın kooperatiflerinin kadın yoksulluğu ile mücadelede etkili bir araç olup olmayacağı tartışılmıştır. Türkiye için cinsiyetler arası yoksulluk farkını çok boyutlu olarak hesaplayan sınırlı sayıda çalışmanın var olması nedeniyle bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca çalışma kadın yoksulluğunun azaltılmasında kadın kooperatiflerinin etkili bir araç olacağı konusunda literatürdeki tartışmaların da genişlemesine katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kadın Yoksulluğu, Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi, Sosyal Dayanışma Kooperatifleri

JEL Kodları: I32, J16

Women's Poverty and Social Solidarity Cooperatives²

Abstract

Poverty is a multidimensional phenomenon resulting from the lack of components such as income, health, nutrition, education, and leisure time, among others. In this context, the primary objective of this study is to analyze poverty through a multidimensional and gender-sensitive approach. For this purpose, individual-level analyses were conducted for Türkiye using the Alkire-Foster method and 2022 data, and the multidimensional poverty rate was calculated as 24.3%. The rate is 27.2% for women and 21.1% for men. Based on this result, the secondary objective of this study is to discuss whether women's cooperatives could be an effective tool against women's poverty. Given the limited number of studies calculating the gender gap in multidimensional poverty for Türkiye, this study is expected to contribute to the literature. Furthermore, this study will also contribute to expanding the discussions in the literature regarding the effectiveness of women's cooperatives in reducing women's poverty.

Keywords: Women's Poverty, Multidimensional Poverty Index, Social Solidarity Cooperatives

JEL Codes: I32, J16

1 Bu çalışma 2-3 Mayıs 2024 tarihlerinde gerçekleştirilen Türkiye Ekonomisi Çalıştayı: Yapısal Sorunlar ve Çözüm Önerileri ve 16-18 Mayıs 2024 tarihlerinde gerçekleştirilen EconTR 2024 V. International Conference of Economics etkinliklerinde bildiri olarak sunulmuştur.

2 This study was presented as a paper at the Turkey Economy Workshop: Structural Problems and Solution Proposals held on May 2-3, 2024, and at the EconTR 2024 V. International Conference of Economics held on May 16-18, 2024.

Giriş

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından kabul edilen Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA) Dünya'nın her noktasındaki insanların karşı karşıya kaldığı ana sorunları ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda ana hedeflerden ilki aşırı yoksulluğun ortadan kaldırılmasıdır. Literatürdeki yaygın görüşe göre yoksulluğun nedenleri ve onu deneyimleme biçimi cinsiyetten bağımsız değildir (Bastos vd., 2009). Bu nedenle SKA içinde yer alan toplumsal cinsiyet eşitliği başlığı altında kadınların ve kız çocuklarının güçlendirilmesi ve onlara ekonomik kaynaklar konusunda eşit haklar sağlanmasıyla kadın yoksulluğunun ortadan kaldırılmasına da vurgu yapılmaktadır. Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınmanın izlenebilmesi için yoksulluğun analizinde cinsiyete duyarlı bir yaklaşım benimsemek gerekir. Kadınlar arasındaki yoksulluğu analiz etmek, kadınların erkeklere kıyasla ne ölçüde ve hangi yollarla yoksul olma ihtimalinin daha yüksek olduğunu incelemeyi gerektirir.

Sen'in (1985) öncü çalışmasından bu yana, yoksulluk çok boyutlu bir olgu olarak kabul edilmektedir. Çok boyutlu yoksulluk ile ilgili literatür, sadece gelir veya tüketim harcaması üzerinde odaklanmanın yetersiz olduğuna işaret eder, çünkü insanlar potansiyel olarak eşzamanlı yoksunluklar yaşayabilir (Alkire vd., 2015). Yoksulluk, gelir yetersizliğinin yanı sıra sağlık, beslenme, eğitim ve boş zaman dâhil olmak üzere refahın diğer bileşenlerinin de yetersizliğidir (Buvinic, 1997: 39). Yoksul olmak, sosyal yaşamın çeşitli boyutlarında bir refah eksikliği durumu yaşamak anlamına gelmektedir. Bu nedenle kadınların yoksulluğunu onların belirli ekonomik ve sosyal süreçler nedeniyle yaşamlarının çeşitli alanlarında refah eksiklikleriyle karşı karşıya kaldıkları yoksunluklarını dikkate alarak analiz etmek gerekir (Bastos vd., 2009).

Bu çalışmanın temel amacı; Türkiye'de -bir sosyal dayanışma kooperatifi olarak- kadın kooperatiflerinin, kadın yoksulluğu ile mücadeledeki rolünü araştırmaktır. Bu araştırmayı yapabilmek için iki alt hedef belirlenmiştir: İlk olarak toplumsal cinsiyete duyarlı bir yaklaşımla Türkiye'de kadının çok boyutlu yoksulluğu Alkire-Foster (AF) Metodu kullanılarak analiz edilmiştir. Böylece gelirden bağımsız olarak kadınların yoksulluklarını arttıran sosyal ve ekonomik yoksunlukları da gözlenebilir hale gelmiştir. Ana amaçları "kadının ekonomik ve sosyal güçlenmesini sağlamak/arttırmak" olan kadın kooperatiflerinin kadının yoksulluğu ile mücadelede önemli katkıları olacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda

çalışmanın ikinci alt hedefi Türkiye’de kurulan kadın kooperatiflerinin kadın yoksulluğu ile mücadeledeki etkilerini değerlendirmektir.

Türkiye’de kadın kooperatiflerinin sosyal ve ekonomik etkilerini, belli başlı kooperatiflerle yapılan anket veya yarı yapılandırılmış görüşmeler ile analiz eden temel kaynak niteliğinde araştırma raporlar bulunmaktadır (Duguid, vd. 2015; KEİG, 2015; Gönüllü Atakan & Çoban, 2022). Bu çalışmada, söz konusu araştırmalardan da yararlanılarak, Türkiye’de kadının çok boyutlu yoksulluğu analizinde elde edilen bulgular ışığında, kadın kooperatiflerinin kadın yoksulluğu sorununun çözümüne katkıları değerlendirilmiştir.

Aşağıda bu kapsamda, çalışmanın giriş bölümünü takiben ilk bölümünde konunun kavramsal ve teorik çerçevesine daha ayrıntılı yer verilmiş, ikinci bölümde Türkiye’de kadının çok boyutlu yoksulluğu analiz edilmiş, üçüncü bölümde Türkiye’deki kadın kooperatifleri incelenmiştir. Sonuç kısmında ise Türkiye’deki kadın kooperatiflerinin kadın yoksulluğu ile mücadeledeki yeri tartışılmıştır.

1. Kadın Yoksulluğu, Çok Boyutlu Yoksulluk ve Sosyal Dayanışma Kooperatifleri; Teorik ve Kavramsal Çerçeve

Toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin yoksulluk deneyimini farklılaştırdığı yollardan biri hanede kadın reisliğidir (Kabeer, 2015; 192). Bu konuya dikkat çeken ilk çalışmalardan biri olan Buvinic vd. (1978)’e göre yoksulların en yoksulu olarak tanımlanan kadın reisli haneler o tarihte Latin Amerika ve Karayipler’de yoksul grup içinde aşırı şekilde temsil edilmekteydiler. 1970’lerin sonuna doğru Diana Pearce, ABD’de cinsiyet kalıplarına odaklandığı çalışmasında yoksul nüfusun bileşiminde meydana gelen değişimi (yoksulluğun yükünün erkeklerden kadınlara doğru kaydığını) vurgulamak için yoksulluğun kadınlaşması terimini kullandı. Pearce, işgücü piyasasına daha fazla katılmaları ve bu sayede artan mali bağımsızlıklarına rağmen, yoksulluk içinde yaşayan kadınların sayısının dramatik bir şekilde arttığını (bu dönemde erkek yoksulluğu azalmış olmasına rağmen) tespit etti (Peterson, 1987: 329). 1995 yılında düzenlenen Dünya Kadın Konferansı’nda, dünyadaki yoksulların %70’ini kadınların oluşturduğu ve bu oranın arttığı belirtilerek yoksulluğun bir kadın yüzü olduğu fikri daha net bir biçimde ortaya konuldu. Yoksulluğun toplumsal cinsiyet boyutları ve kadınlaşması 1996 ve 2000 yıllarında en az iki Birleşmiş Milletler (UN) kararında tekrar dile getirildi (United Nations, 1996; 2000). Bu gelişmelerin ardından yoksulluğun kadınlaşması daha popüler ve küresel bir tartışmanın odağında yer almaya başladı (Medeiros & Costa, 2008: 116).

Yoksullar arasında kadınların ya da kadın reisli hanelerin “aşırı temsili” ile kadınlar ve erkekler arasında (Fuchs, 1986; Wright, 1992) veya kadın ve erkek reisli haneler arasında (Peterson, 1987; Pressman, 1988; Northrop, 1990) süreç içerisinde kadınlar aleyhine ortaya çıkan yoksulluk farklarındaki artış için kullanılan “yoksulluğun kadınlaşması” kavramları literatürde sıklıkla ele alınır. Yoksulluğun belirli bir andaki görünümüne odaklanarak tespit edilen daha yüksek kadın yoksulluk seviyeleri aşırı temsil olarak adlandırılırken,

yoksulluğun kadınlaşması ise süreç içinde kadın-erkek karşılaştırmasına dayalı göreceli bir kavram olarak kullanılır (Medeiros & Costa, 2008: 116-117).

Yoksulluğun yapısal nedenlerine ilişkin tartışmalar çoğunlukla kadınların hane içindeki, işgücü piyasasındaki ve refah devleti kurumlarındaki dezavantajlarına odaklanır (Pressman, 2003). Bu bağlamda cinsiyet eşitsizliği yoksulluğun kadınlaşmasının en temel nedenlerinden biridir. Hane içinde ve işgücü piyasasında kadınlara yönelik ön yargılar yoksulluğu besler (Medeiros & Costa, 2008: 117). Yoksul hanelerdeki kadınlar erkeklere kıyasla zamanlarının çok büyük bir kısmını aile üyelerinin temel ihtiyaçlarını karşılamak için kullanır (Buvinic, 1997: 42). Küresel olarak, ücretsiz ev işleri ile çocuk ve yaşlı bakımı yükü orantısız bir şekilde kadınlar ve kız çocuklarına düşmektedir (IMF, 2018). Ev içi bakım işlerine erkeklerden iki ila on kat daha fazla zaman harcayan kadınlara kişisel bakım, boş zaman, ücretli iş ve diğer sosyal ve siyasi faaliyetler için yeterli zaman kalmamaktadır (Bastos vd., 2009: 764; Karimli vd., 2016). Uluslararası Çalışma Örgütü'ne (ILO) göre, 2024 yılında 15 yaş ve üzeri nüfus içinde istihdam oranı kadınlarda %45,6 ve erkeklerde %69,2 olacaktır. Cinsiyetler arasındaki %23,6 puanlık fark büyük ölçüde aile sorumluluklarından kaynaklanmakta ve cinsiyet, küresel olarak istihdam farklarının şekillenmesinde büyük rol oynamaktadır. Düşük gelirli ülkelerde, aile sorumluluklarının tahmini etkisi cinsiyetler arasındaki istihdam farkının %62'sini oluşturmaktadır. Bu sonuçlar, ücretsiz bakım işinin organizasyonuna ilişkin sosyal normlar ve bakım hizmetlerindeki eksikliklerin, istihdam eşitsizliğindeki kritik faktörler olduğu göstermektedir (ILO, 2024: 5-6).

Yoksul hane halkları üzerine yapılan araştırmalar, artan gelirin ya da ek gelirin iş ve boş zaman arasında kadınların zaman dağılımını değiştirdiğini göstermektedir. Kadınların daha fazla gelir elde etmek için boş zamanlarından fedakârlık etmesi, yoksul ailelerdeki toplumsal cinsiyet özelliğinin bir sonucudur ve bu durum yoksul kadınlar için bir kısır döngüye dönüşebilir. Çok fazla işle başa çıkamayan kadınlar, küçük çocuklarının bakım sorumluluklarını büyük kızlarına devretmekte, onlar da okulu bırakmak zorunda kalmaktadır. Böylece yoksulluk bir kadın neslinden diğerine geçerek gelir yoksulluğunun kadınlaşması sürecini ortaya çıkarır (Buvinic, 1997: 46). Ayrıca aile içinde kadınlara yüklenen yüksek sorumluluklar onların daha uzun saatler ve önemli ölçüde seyahat gerektiren işleri kabul etmelerini de engelleyebilir (Pressman, 2003: 353). Evlilik, çocuk doğurma ve çocuk yetiştirme, işgücüne girişin ve istihdamda kalmanın önündeki önemli engellerden olduğu gibi (Standing, 1999: 587) daha düşük kazanca da yol açar (Budig ve England 2001; Waldfogel 1997).

Doğurganlığın azalması ve kadınların okullaşmasının artması gibi eğilimler, birçok ülkede 1980'ler ve 1990'larda yaşanan ekonomik gerilemelerle birleşerek, daha fazla kadının çalışmaya başlamasına neden oldu. Bu tarihlerde kadınların ücretli istihdama erişimi büyük ölçüde artmasına rağmen kadın yoksulluğunda önemli bir azalış meydana gelmedi. 1995 UNDP İnsani Gelişme Raporu'nun baş koordinatörü Mahbub ul Haq, bu durumu "genişleyen kabiliyetler ve sınırlı fırsatlar hikayesi" olarak ifade etmiştir (Buvinic, 1997: 45). Kadınların değeri ve yaptıkları iş hakkındaki toplumsal görüşler nedeniyle aynı işi yapsalar ve firmaya aynı faydaları sağlasalar bile kadınlar erkeklerden daha düşük ücret

almaktadır (Pressman, 2002: 28). Cavalcanti & Tavares (2007)'ye göre kişi başına düşen çıktıda ülkeler arasında görülen farkın büyük bir kısmı ücretlerdeki toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden kaynaklanmakta olup ABD'de bu eşitsizlikteki %50'lik artış, kişi başına gelirin orijinal çıktının dörtte biri oranında azalmasına yol açmaktadır. Daha yakın zamanda yapılan bir çalışmanın sonuçlarına göre dünya genelinde kadınların ortalama kazançları erkeklerin yaklaşık yarısı kadardır (IMF, 2018). Mesleki cinsiyet ayrımı kadınları tarım ve hizmet sektöründe düşük ücretli işlere (Bergmann, 1974: 106; Northrop, 1990) ve mevsimlik veya yarı zamanlı istihdam sunan şirketlerde düşük ücretli pozisyonlara mecbur etmektedir (Buvinic, 1997:47). Piyasada kadınlara yönelik ayrımcılık ne kadar büyükse, kadınların kazançları erkeklere göre o kadar düşük ve cinsiyetler arası yoksulluk farkı da o kadar yüksektir (Pressman, 2002: 28).

Cinsiyete dayalı yoksulluk farklarını açıklamak için kullanılan teorilerden biri Neoklasik iktisadın ücret farklarını verimlilik farklarına bağlayan yaklaşımıdır. Bu yaklaşıma göre bir firma için daha değerli olan birey, firma gelirlerine daha az katkıda bulunan bireyden daha fazla ücret alacaktır. İnsan sermayesi teorisinin öncülerinden Becker (1975) bu fikri geliştirerek ücret oranlarını bireyin eğitim ve deneyim düzeyine göre açıklamaya çalışmış ve daha yüksek eğitilmiş ve becerili kişilerin diğerlerinden daha fazla kazanma eğiliminde olduğunu tespit etmiştir. Böylece insan sermayesi perspektifinden bakıldığında, istihdam, kazanç ve gelir dağılımı doğrudan eğitim ve öğretim seviyelerindeki farklılıklara bağlanabilir (Pressman, 2002: 27; Koeber & Wright, 2006: 782). İşverenlerin eğitilmiş çalışanları tercih ettiği ve eğitimsiz kadınların başvurularını dikkate almadığı kayıtlı sektörlerde, eğitimdeki cinsiyet farklılıkları otomatik olarak istihdamda da cinsiyet farklarına yol açar (Klasen, 2018: 287). Bu bağlamda kadınların eğitim seviyesi yükseldikçe işgücüne katılım oranlarının artarak (Knowles vd., 2002: 191; Girón & Kazemikhasragh, 2022: 1436) yoksulluk oranının azalması muhtemeldir. Gerek işgücü piyasasında karşı karşıya kaldıkları ayrımcılık gerekse insan sermayelerinin yetersizliği kadınların gelişmekte olan ülkelerin çoğunda kırılğan istihdam (kendi hesabına çalışanlar ile ücretsiz aile işçileri) olarak adlandırılan grupta erkeklerden daha fazla yer almalarına neden olmakta ve bu durum onları özellikle kriz dönemlerinde yoksulluğa daha açık bir grup haline getirmektedir (Kabeer, 2015; 201).

Yoksulluğun kadınlaşması, öncelikle yoksullukla mücadele önlemlerine odaklanarak toplumsal cinsiyet eşitliğini geliştirmeye yönelik eylemler gerektirir (Medeiros & Costa, 2008: 115). Yoksullukla mücadelede kullanılacak en temel araçlardan biri ekonomik büyümenin sağlanmasıdır. Hızlı büyümenin işsizlik ve yoksulluk sorununu kendiliğinden çözeceğini kabul eden iyimser görüşün gerçek yaşamda her zaman karşılık bulduğunu söylemek mümkün değildir. Artan gelirin adil ve etkin dağılımının sağlanamadığı durumda büyüme yoksulluğun azalmasını sağlayamaz. Bu durumda yoksullukla mücadelede doğrudan müdahale yollarına başvurmak gerekir. Devlet, sosyal güvenlik, sosyal yardım, vergi, eğitim ve sağlık politikalarından yararlanarak gelir dağılımına müdahale edebilir. Pressman, Keynesyen Teori'nin argümanlarına dikkat çekerek yoksulluk oranlarının hükümet tarafından alınan mali politika kararlarına bağlı olduğunu vurgulamıştır. Devletin güven-

lik ağı ne kadar büyük, geniş ve derinse ulusal yoksulluk oranı da o kadar düşüktür. Bu bağlamda hane reisinin kadın olduğu ailelerin herhangi bir devlet yardımı almadan yoksul olma olasılığı daha yüksek olduğundan, devlet transfer ödemeleri konusunda ne kadar cömert olursa, cinsiyetler arası yoksulluk farkı da o kadar azalır (Pressman, 2002: 31).

Kadınların yoksulluktan kurtulabilmesi için onlara tam zamanlı ve güvenceli istihdam olanakları yaratılmalıdır. Yeterli eğitim düzeyine sahip olmayan kadınlar formal kesimde iş bulamadıkları için kayıt dışı çalışmaya mecbur kalır. Bu durumdaki kadınlar sosyal koruma ve emeklilik hakkından mahrum kaldıkları için yoksullukla karşılaşma ihtimalleri oldukça yüksektir. Kadınların eğitim düzeylerinin düşüklüğü kayıt dışı çalışmayı ve işgücüne katılımın düşük olmasını beslemektedir. Böylece kadın yoksulluğunun temel nedeni olarak görülen işgücü piyasasındaki durumun eğitim yetersizliğe ile iç içe geçmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle kız çocuklarının her kademede eğitime katılım oranlarının artmasına yönelik olarak izlenecek politikalar kadın yoksulluğu ile mücadelede zorunludur. Ek olarak mikro kredi uygulamaları ile birlikte kadınların tüketimden üretime geçmelerini desteklemek de kadın yoksulluğu ile mücadelede önemli bir rol oynayabilmektedir (Buvinic, 1997: 48).

Kadınların çalışma hayatı ve özel hayatları arasındaki uyumun sağlanmasına yönelik politikalarının belirlenmesi de önemlidir. Bu bağlamda engelli, hasta ve yaşlı bakımına yönelik uygulanan destekleyici politikaların kapsamının genişletilmesine ve yaygınlaştırılmasına ihtiyaç duyulduğu açıktır. Asgari ücretle çalışan annelerin çocuk bakım hizmetleri konusunda maddi destek almasını sağlayan sosyal politikalar ve kamu/özel sektöre ait işyerlerinde kreş hizmetinin verilmesi kadınların iş hayatına katılarak yoksulluktan kurtulmasına büyük destek sağlayacaktır. Ek olarak kadının toplumdaki atanmış rolü (çocuk bakımı, annelik görevi vb.), kadının karar mekanizmalarında yer almasına da engel olmaktadır. Hem devletin her kademesinde hem özel sektörde hem de hane içinde kadının karar alma mekanizmalarından uzaklaştırıldıkları gözlenmektedir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018). Bu sebeple karar mekanizmalarında kadının rolünü artırmak hem kadın yoksulluğu ile mücadele hem de kalkınma için önemli bir etmen olarak değerlendirilebilecektir.

Yukarıda belirtilen makro nitelikli ve devletin politika yapıcı olarak belirleyici olduğu önlemlerin yanında kadının yoksulluğu ile mücadelede vurgu yapılması gereken en önemli konulardan biri, kadının kendi yoksunluklarının farkında olarak yoksulluğunu aşmak adına sosyal dayanışma ekonomisi temelli örgütlenmesini sağlamak olmalıdır. Sosyal dayanışma ekonomisi, bir ucunda “sosyal ekonomi” kavramını esas alarak ekonomik iş modellerini özel ve kamu sektörünün yanında kapitalizmin üçüncü bir sektörü olarak tanımlayan, diğer ucunda ise “dayanışma ekonomisi” kavramını kullanmayı tercih ederek çok daha köklü değişimler ile kapitalizme alternatif yeni bir sistem ve kalkınma paradigması oluşturmaya çalışan görüşleri içeren geniş bir spektruma sahiptir (Poirier 2014: 5; Ripess, 2015: 10; Aykaç, 2018: 92). Sosyal dayanışma ekonomisi, sosyal ve ekonomik faaliyetleri dayanışma temelli bir yaklaşımla ele alır; sosyal (eğitim, sağlık, çevre, toplumsal cinsiyet eşitliği vb.) amaçları kârın önünde tutarak, ekonomik faaliyetlere etik açıdan yaklaşarak, demokrasi ve yurttaşlık gibi kavramları ekonomi yönetimi ile şekillendirerek toplumun

ekonomik faaliyetlere aktif katılımını hedefler. Dayanışma içinde hareket eden üreticiler, tüketiciler ve işçiler sosyal dayanışma ekonomisinin bileşenleridir. Bu bileşenlerin bir araya geldikleri kooperatifler, birlikler, vakıf ve dernekler de sosyal dayanışma ekonomisinin ürün, bilgi ve hizmet üreten kurumsal yapısını oluştururlar (INGEV & İPM, 2021: 10).

Sosyal dayanışma ekonomisinin en temel örgütlenme modelinin kooperatifler olduğunu söylemek yanlış olmaz. Çünkü kooperatifler, insanların yoksulluğun yıkıcı etkilerini önlemek, gıda, sağlık, barınma gibi tek başlarına karşılamakta zorlandıkları temel ihtiyaçlarına dayanışma yoluyla ulaşmak, ekonomik ve sosyal haklarını koruma mücadelelerinde birlik olmak istediklerinde bunu örgütlü ve kurumsal bir çatı altında gerçekleştirebildikleri iş modelleridir (Aysu, 2019: 14).

Bu nedenle, çalışmada kadın yoksulluğu ile mücadelede sosyal dayanışma ekonomisinin işletme modeli olarak kooperatiflere -özelinde de kadın kooperatiflerine- odaklanılmıştır. Kooperatifler hem gelir elde etmeye yönelik işletme modelleridir hem de faaliyet alanları ve dayanışmaya dayalı yapıları ile ortaklarının ve toplumun refahını artıracak önemli potansiyele sahiptir (Nizam, 2021: 175).

Uluslararası Kooperatifler Birliği (ICA) kooperatifleri, “ortak ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaç ve isteklerini ortaklaşa sahip olunan ve demokratik olarak kontrol edilen bir işletme aracılığıyla karşılamak için gönüllü olarak bir araya gelen kişilerin oluşturduğu özerk birlikler” olarak tanımlamaktadır. ICA’nın belirlediği yedi kooperatifçilik ilkesi incelendiğinde de her birinin sosyal dayanışma ekonomisi ve sürdürülebilir kalkınma ilkeleri ile yakın ilişkisi olduğu görülür³ (ICA, 2015).

Bu çalışmada genel literatürden farklı olarak “sosyal” ve “dayanışma” ifadeleri “kooperatif” kelimesinin başında birlikte kullanılarak, yeni bir sınıflandırma yapmaktan öte tüm kooperatifleri içine alan bir kavram oluşturulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın sınırlarını daraltma amacıyla kadın yoksulluğunu analiz etmek olduğu için sosyal dayanışma kooperatifleri içinde “kadın kooperatiflerine” odaklanılmaktadır.

2. Kadının Çok Boyutlu Yoksulluğu

Kadın ve erkek yoksulluğu arasındaki farkı ölçmede karşılaşılan temel sorun cinsiyet eşitsizliğini ortaya koyacak verilerin yetersiz olmasıdır. Uluslararası kuruluşlar tarafından cinsiyet temelli hesaplanan endekslerde cinsiyetler arasındaki gelir farkını temsilen kişi başına düşen gelir, ortalama kazanç ve işgücüne katılıma dayalı sınırlı sayıda gösterge setlerini kullanmışlardır. Bu göstergeler ile gelir eşitsizliğinin ne ölçüde yakalandığı, endekse dâhil edilen diğer boyutlara ve bunlara verilen göreceli ağırlığa bağlıdır. Tüm ülkelerde tahmin edilen cinsiyete dayalı kazanç farklarına rağmen, bunlar sağlık ve/veya eğitim gibi

3 ICA (International Cooperative Alliance/Uluslararası Kooperatifler Birliği) tarafından 1995 yılında uluslararası kamu hukuku çerçevesinde kooperatifçiliğe ilişkin 7 evrensel kooperatifçilik ilkesi tanımlanmıştır: 1. Gönüllü ve açık ortaklık 2. Ortakların demokratik denetimi 3. Ortakların ekonomik katılımı 4. Özerklik ve bağımsızlık 5. Eğitim, öğrenim ve bilgiye erişim 6. Kooperatifler arası iş birliği ve 7. Topluma karşı sorumlu olmaktır (ICA, 2015).

boyutların gölgesinde kalabilmektedir (Bradshaw, 2019: 120). Uruguay, Katar ve Kuveyt'te cinsiyetler arasında çok önemli gelir farkları olmasına rağmen kadınların sağlık ve eğitim alanında erkeklere kıyasla daha yüksek kazanımlar elde etmesi, Gender Development Index-GDI puanlarının 1'den büyük olmasına (endeks değerinin 1 olması cinsiyet eşitliği anlamına gelir) yol açmıştır (UNDP, 2022). Benzer şekilde kadın ve erkekler arasında çok büyük gelir farkı olmasına rağmen Nikaragua, eğitim ve politik katılımdaki ve Namibya ise eğitim ve sağlık alanlarındaki eşitsizlikleri kapatarak Global Gender Gap Index (GGGI) sıralamasında dünya genelinde en hızlı gelişim gösteren on ülke içinde yer almışlardır (WEF, 2023). Bu örnekler bir yandan yoksulluğun çok boyutlu olarak ölçülmesinin gerekli olduğunu gösterirken diğer yandan da kullanılan verilerin cinsiyet farkını doğru temsil edecek şekilde seçilmesinin önemini de ortaya koymaktadır.

Yoksulluk hesaplamalarında geleneksel görüşü kullananlar, hanehalkının gelir kaynaklarının bir havuzda toplandığını ve daha sonra üyeleri arasında eşit olarak dağıldığını varsayarak analizlerini gerçekleştirirler (Daly, 1992: 8; Bastos vd., 2009). Bu tür ölçümler, kaynakların ve yaşam standartlarının hane üyeleri arasında dağılmasında ortaya çıkan eşitsizlik ve yoksulluk farkını önemli ölçüde gizlemektedir (Phipps & Burton 1995; Lundberg vd, 1997; Tekgüç & Akbulut, 2022: 120). Bunun bir sonucu olarak, hanehalkı temelli yoksulluk değerlendirmelerinin, en azından gelişmekte olan ülkelerde, yoksulluktaki cinsiyet farkını olduğundan az göstermesi muhtemeldir (Vijaya vd., 2014: 70; Klasen & Lahoti, 2021: 706). Bu durum toplumsal cinsiyete duyarlı bir kavramsallaştırma ile yoksulluk ve toplumsal cinsiyet arasındaki dinamik ilişkileri yakalayabilen bir metodoloji gerektirir (Daly, 1992). Bu bağlamda çalışmada cinsiyete duyarlı veriler kullanma hassasiyetiyle geliştirilen çok boyutlu yoksulluk endeksi hesaplanarak bahsedilen ilişkilerin yakalanabileceği görülmüştür.

2.1. Kadının Çok Boyutlu Yoksulluğu ile İlgili Ampirik Literatür

Ampirik literatürde yoksulluğun kadınlaşması ve kadınların yoksullar içinde aşırı temsiline ilişkin çok sayıda çalışma yer almaktadır. Çalışmaların tümünün burada sunulması mümkün olmadığından bu çalışmada olduğu gibi Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi (ÇBYE) aracılığıyla kadın yoksulluğunu ortaya koyan çalışmalara yer verilmiştir. Bireylere ait verileri kullanarak cinsiyete dayalı yoksulluğu çok boyutlu olarak analiz eden ilk çalışma Vijaya vd. (2014)'e aittir. Hindistan'ın Karnataka eyaleti verileri dikkate alınarak yapılan bu çalışmaya göre bireylere hanelerinin yoksulluk durumu atandığında, erkek ve kadın yoksulluk oranları arasında sadece %1 puanlık bir fark vardır. Ancak yoksulluğu tanımlamak için bireysel düzeydeki veriler kullanıldığında, erkek ve kadın yoksulluk oranları arasındaki fark %34'e çıkmaktadır. Bu sonuç, kadınların yoksulların önemli bir çoğunluğunu oluşturduğunu, erkeklere veya ortalama bir haneye kıyasla karşılaştıkları yoksulluklarının sayıca arttığını ve yoksulluğu daha yoğun yaşadıklarını gösterir. Çalışmaya göre yoksul olmayan hanelerdeki yoksul kadınlar, öncelikle eğitim ve ardından da varlıklara ait bireysel mülkiyet yoksunluğu nedeniyle yoksuldurlar. Hindistan üzerine yapılan bir başka çalışmada bireysel olarak kadınların yoksulluk oranı erkeklerden %14 puan daha yüksek bulunurken, hanehalkı temelli ölçümlerde kadın yoksulluğunun sadece %2 puan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Çalışmadaki bir diğer önemli tespiti göre hanelerin

%60'ından fazlasında kadınların ortalama yoksunluk seviyesi erkeklerden daha yüksektir (Klasen & Lahoti, 2021).

Uğur (2016) çalışmasında Türkiye'de 2013 yılı için analiz biriminin birey olduğu ÇBYE hesaplamış ve kadınların 1,5 kat daha fazla yoksul olduklarını tespit etmiştir. 2006 ve 2020 yılları arasında ÇBYE'yi hane reisinin cinsiyetine göre hesaplayan Köksal (2022)'in elde ettiği sonuçlara göre, Türkiye'de hane reisinin kadın olduğu hanelerin yaşadığı yoksulluk, daha fazladır. Analiz edilen dönem boyunca kadınlarda ve erkeklerde yoksulluk değerleri azalıyor olsa da cinsiyetler arasındaki farkın kapanmadığı görülmektedir. Türkiye üzerine yapılan bir başka çalışmada bireysel düzeydeki göstergeler kullanılarak 2006-2015 yılları arasında cinsiyetler arasındaki yoksulluk farkı ortaya konulmuştur. Tekgüç & Akbulut (2022) tarafından yapılan bu çalışmada üç farklı ÇBYE hesaplanmıştır. Eğitim, sağlık ve yaşam koşulları olmak üzere üç boyutlu hesaplanan endeksin sonucuna göre Türkiye'de cinsiyete dayalı yoksulluk açığı ortalama %14'dür. İstihdam yoksunluğunun da eklendiği ve işsiz grupların farklılaştığı endekslerde ise yoksulluk açığı daha yüksektir. Analiz edilen dönemde kadın ve erkek yoksulluk oranları arasındaki yakınsamayı sağlayan ana faktör genç kadınların gerek eğitimde daha uzun süre kalarak gerekse işgücü piyasasına daha fazla katılarak çok boyutlu yoksullukta sağladıkları düşüştür. Çalışmada ulaşılan önemli tespitlerden bir diğerine göre reisi kadın olan haneler reisi erkek olan hanelerden önemli ölçüde daha yoksul değildir. Bununla birlikte yoksul kadınların yoksul olmayan erkeklerle birlikte yaşadığı hanelerin yaygınlığı Türkiye'de hane içi eşitsizliklerin varlığına işaret etmektedir.

Farklı ülkeler için hesaplanan ve farklı sonuçlara ulaşan ÇBYE'ler de mevcuttur. Rogan (2016) Güney Afrika'da cinsiyete dayalı ÇBYE hesaplamasında cinsiyet farklılıklarının yoksulluk riskini artırdığını gözlemlemiştir. Espinoza-Delgado & Klasen (2018) Nikaragua'da 2014 yılı için yoksulluğun kadınlaşmış görünmediğini tespit etmişlerdir. Pakistan'da 2015 yılı için yapılan bir çalışmada kadın reisli hanelerin erkek reisli hanelere göre daha yoksul olduğunu ortaya koymaktadır (Siddique & Nosheen, 2021). Taveres & Betti (2024) 2017-2018 yılları için Brezilya'da kadınların istihdam ve zaman kalitesi, ekonomik güvenlik ve kaynaklara erişim açısından erkeklere kıyasla daha kötü durumda olduklarını göstermişlerdir.

Batana (2013) Sahra Altı Afrika'da yer alan 14 ülkede kadınların en önemli yoksunluklarının eğitimden kaynaklandığını tespit etmiştir. Alkire vd. (2014) Avrupa Ülkelerinde 2006-2012 yılları arasındaki her bir yılda ve tüm ölçütlerde kadınların erkeklere göre daha yoksul olduğunu tespit etmişlerdir. Burchi ve Malerba (2024), 83 düşük ve orta gelirli ülkenin 2008-2018 yılları arasında bireysel verilere dayanarak yaptıkları çalışmalarında, 79 ülkede kadın çok boyutlu yoksulluğunun erkeklerin yoksulluğunu aştığını bulmuşlardır. Çok boyutlu yoksulların yaklaşık %54'ü ve aşırı yoksulların %63'ü kadındır. Yoksulluktaki cinsiyet eşitsizlikleri MENA ve Güney Asya bölgesinde ve kırsal alanlarda daha yüksektir ve bu durum çoğunlukla istihdamdaki eşitsizliklerden kaynaklanmaktadır.

2.2. Çok Boyutlu Yoksulluk ve Alkire-Foster Metodu

AF metodu ile çok boyutlu yoksulluk hesaplanırken öncelikle analizi yapılacak birime (Hanehalkı-Birey) karar verilir. Sonrasında analize dâhil edilecek boyutlar ve gös-

tergelere karar verilir. Böylece kazanımlar matrisi (X) oluşturulur. X matrisinde satırlar birimleri sütunlar ise boyutları ve göstergeleri temsil etmektedir (Alkire vd., 2015: 153).

$$X = \begin{bmatrix} X_{11} & \cdots & X_{1d} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ X_{n1} & \cdots & X_{nd} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Kazanımlar matrisinden sonra her boyut ve gösterge için bir yoksunluk sınırı belirlenir. Yoksunluk sınırları $z = [z_1, \dots, z_d]$ vektörü ile gösterilir. Her birim, sınır vektöründe yer alan ilgili boyutun yoksunluk sınırları ile karşılaştırılır. Birimlerin söz konusu boyuttan yoksunluk yaşayıp yaşamadıkları bu karşılaştırma sonrasında ortaya çıkmaktadır. Eğer $X_{ij} < z_j$ ise; i biriminin j boyutundan yoksun olduğu sonucuna ulaşılır. Birimlerin yoksunlukları, yoksunluk matrisi (g) ile gösterilir. Her birimin hangi boyuttan yoksun olduğunu gösteren bu matris ile ham yoksunluklar elde edilir. Ham yoksunlukların tanımlandığı g matrisi ile boyutların ağırlıklarını gösteren w matrisi çarpılarak g(w) ağırlıklandırılmış yoksunluklar matrisine ulaşılır. Ağırlıklandırılmış yoksunlukların yatay toplamı yoksunluk skorlarını temsil eden (c) sütun matrisini verir. Bu aşamada yoksulluk sınırı (k) belirlenerek yoksunluk skorları ile karşılaştırılır ve $c_i \geq k$ ise i bireyin çok boyutlu yoksul olduğu anlaşılacaktır. Son adımda ise sadece yoksul birimler ile ilgilenebilmek için sansürleme işlemi gerçekleştirilir. Sansürleme işlemi basit anlamda yoksul olmayanların yoksunluklarının sıfıra eşitlenmesinden ibarettir. Sansürlenmiş yoksunluklar g(k) matrisi, sansürlenmiş yoksunluklar matrisinin yatay toplamı ise c(k) ile temsil edilir. Analizi yapılan grubun yoksulluk oranına (H) ulaşmak için yoksul sayısı (q) ile toplam nüfus (n) oranlanır. Birimlerin yaşadıkları ortalama yoksunluk oranı ise $A = \sum_{i=1}^q \frac{c_i(k)}{q}$ formülü ile bulunur. Çok boyutlu yoksulluk endeksine (M_0) ulaşmak için yoksulluk oranı (H) ve ortalama yoksunluk oranı (A) değerleri çarpılır. Bir başka gösterimle ise $M_0 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n c_i(k)$ şeklindeki formül ile çok boyutlu yoksulluk endeksi değerine ulaşılabilir (Alkire vd., 2015: 153-157). Kullanılan AF metodu ve çok boyutlu yoksulluk endeksinin doğası gereği yoksulluk oranları ve endeksi; cinsiyet, medeni durum, bölge gibi alt gruplar için de ayrı ayrı hesaplanabilmektedir.

Çalışma kapsamında Türkiye için kadın yoksulluğunu ortaya çıkartabilmek için analiz birimi birey olarak belirlenmiştir. Böylece endeksin cinsiyete duyarlı olması sağlanarak aynı hanede yaşayan kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı elde edilen sonuçlar daha sağlıklı bir şekilde incelenecektir. Oluşturulan çok boyutlu yoksulluk endeksinde boyut ve göstergelerin seçimi Türkiye'nin sosyoekonomik ve kültürel yapısı, sosyal dayanışma ekonomisinin etki alanları ve literatür göz önünde bulundurularak gerçekleştirilmiştir. Ayrıca seçilen her gösterge aynı zamanda SKA ile de paralellik göstermektedir. Endeks 5 boyut ve 26 göstergelyi kapsayacak şekilde tasarlanmıştır. Her bir boyutun ağırlığı eşittir. Buna bağlı olarak da göstergelerin ağırlıkları ait oldukları boyutta yer alan diğer göstergeler ile eşit olmaktadır.

Tablo 1: Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi Boyut ve Göstergeleri

Boyut	Gösterge	...İse Yoksun	SKA	Ağırlık
Eğitim	Bireyin eğitim düzeyi...	Lise seviyesinin altında...	SKA-4	0.20
Sağlık	Bireyin kronik rahatsızlığı...	Var...	SKA-3	0.04
	Bireyin sağlık durumu...	Kötü veya çok kötü...	SKA-3	0.04
	Hanede en az 6 aydan beri süregelen fiziksel veya ruhsal herhangi bir sağlık problemi nedeniyle bir ferdin günlük faaliyetlerinde bir sınırlama...	Var...	SKA-3	0.04
	Bireyin son 12 ay içinde, tıbbi muayene veya tedavi ihtiyacı olduğu halde doktora başvuramamasının asıl sebebi...	Maddi yetersizlik, çok sıra olması, zamanı olmaması, uzak olması...	SKA-3	0.04
	Hanede istenildiği veya ihtiyaç duyulduğu zaman iki günde bir et, tavuk ya da balık içeren yemek...	Yenilemiyor...	SKA-3	0.04
Konut ve Yaşam Koşulları	Oturulan konutta borulu su sistemi...	Yok...	SKA-6	0.04
	Banyo, duş ve tuvalet...	Yok veya paylaşımlı...	SKA-6	0.04
	Oturulan konutta sızdıran çatı, nemli duvarlar, çürümüş pencere çerçeveleri gibi bir problem...	Var...	SKA-11	0.04
	Oturulan konutta, konutun izolasyonundan dolayı ısınma sorunu...	Var...	SKA-11	0.04
	TV, telefon (sabit veya cep), PC, çamaşır makinesi, bulaşık makinesi, buzdolabı, otomobil;	Varlıklarından birden fazlası maddi yetersizlik sebebi ile yok...	SKA-1	0.04
Sosyal ve Çevresel Faktörler	Yaşanılan çevrede suç veya şiddet olayları yoğun bir şekilde...	Yaşanıyor...	SKA-11	0.04
	Yaşanılan çevrede trafik veya endüstrinin neden olduğu hava kirliliği, çevre kirliliği veya diğer çevresel sorunlar...	Yaşanıyor...	SKA-11	0.04
	Oturulan konutta, komşulardan veya sokaktan gelen gürültü problemi...	Yaşanıyor...	SKA-11	0.04
	Hane ekonomik olarak; hanedeki bütün fertlerin birlikte veya ayrı ayrı evden uzakta bir haftalık tatil masrafını...	Karşılayamıyor...	SKA-1	0.04
	Oda başına 2,5 kişi ve daha fazla fert...	Düşüyor...	SKA-11	0.04

Ekonomik Durum	Bireyin kendi tanımlamasına göre şu anki istihdam durumu...	Çalışmıyor...	SKA-8	0.02
	Son 12 ay içinde ev kirası, faizli borç geri ödemesi veya konut kredisi planlandığı gibi...	Ödenemiyor...	SKA-1	0.02
	Son 12 ay içinde elektrik, su, gaz faturaları planlandığı gibi...	Ödenemiyor...	SKA-1	0.02
	Son 12 ay içinde taksit, kredi kartı ve diğer borç ödemeleri planlandığı gibi...	Ödenemiyor...	SKA-1	0.02
	Hanenin toplam geliri ile gerekli harcamaları yapabilme durumu...	Zor veya çok zor...	SKA-1	0.02
	Konuta ilişkin olarak yapılan tüm harcamalar düşünüldüğünde bu masraflar haneye...	Çok yük getiriyor...	SKA-1	0.02
	Konut ile ilgili ödemeler dışındaki borç ve taksit ödemeleri haneye...	Çok yük getiriyor...	SKA-1	0.02
	Giyisi, ayakkabı, etkinlik, faaliyet, küçük miktar para...	Başlıklarından ikiden fazlası maddi yetersizlik sebebi gerçekleştirilemiyor...	SKA-1	0.02
	Bireyin geliri...	Yok...	SKA-1	0.02
	Hane ekonomik olarak; beklenmedik mecburi bir harcamayı kendi imkanlarıyla...	Karşılayamıyor...	SKA-1	0.02

Kaynak: Köksal (2022) çalışmasında hane düzeyinde kullanılan boyut ve göstergeler bu çalışmada bireyler için güncellenerek kullanılmıştır.

Tablo 1’de endeks içerisine alınan boyutlar, boyutlara ait göstergeler, göstergelerin yoksunluk sınırları, ağırlıkları ve SKA kapsamındaki karşılıkları sunulmuştur. Endeks oluşturulurken Köksal (2022) çalışmasından faydalanılmıştır. Söz konusu çalışmada hane düzeyinde hesaplanan endeks bu çalışma için birey bazlı olacak şekilde güncellenmiştir. Ayrıca endeks 2022 yılı TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması (GYKA) mikro verileri kullanılarak hesaplanmıştır (TÜİK, 2023). Endekse ait göstergeler de veri setine bağlı olarak şekillendirilmiştir. Böylece ÇBYE hesaplanırken 26433 hane ve 15 yaş üzeri 64607 fert (33254 Kadın ve 31353 Erkek birey) verisi kullanılmıştır.

Boyutlar ve göstergelerde dikkat edilmesi gereken husus, endeks dâhilinde hiçbir parasal göstergenin kullanılmamış olmasıdır. Geleneksel yaklaşımın aksine yoksulluk; çalışma kapsamında gelir veya tüketim gibi parasal bir değerden ayrı olarak değerlendirilmiştir. Zira gelirin amaç değil bir araç olduğu düşüncesinden hareketle önemli olan husus bireylerin eğitim alabilmesidir, okula gitmek için parasının olup olmaması değildir (Alkire ve Santos, 2011). Yine de gelir ile yoksulluk arasında ve gelir ile ekonomik özgürlük arasındaki bağlar yadsınamaz. Bu sebeple endeks içerisinde, parasal bir gösterge olarak yer almasa da bireyin düzenli/düzensiz gelirin olup olmaması durumu göz önüne alınmaktadır.

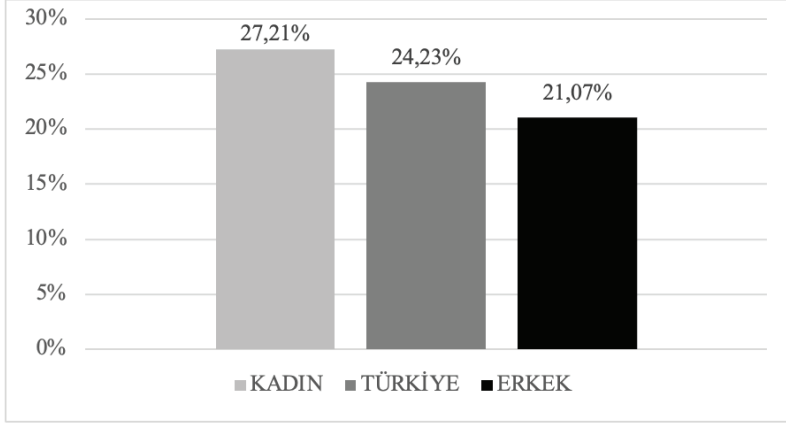
Bireyin yoksul olup olmadığını anlayabilmek için belirlenen yoksulluk sınırı %40'tır. Bu oran belirlenirken yazarlar, veri setinin yapısı, analizi yapılan ülkenin sosyo-ekonomik durumu gibi etmenler ve literatürdeki diğer 5 boyutlu çalışmaları dikkate almışlardır (Karadağ, 2015; Limanlı, 2016; Köksal, 2022). Böylece birey söz konusu boyutların %40'ından daha fazlasından yoksun ise yoksul olarak kabul edilmektedir. Başka bir deyişle birey, 5 boyutun 2 tanesinden yoksun ise yoksul olarak değerlendirilmektedir.

Tablo 1'de her gösterge için ayrı ayrı yoksunluk sınırları gösterilmektedir. Örneğin birey lise seviyesinin altında bir eğitim düzeyine sahip ise o göstergeden yoksun olarak değerlendirilmektedir. Bireyin eğitim seviyesi lise seviyesinin üzerinde ise bu durumda eğitim göstergesinden yoksun değildir. Bireylerin çok boyutlu yoksul olup olmamasına bakılmadan elde edilen bu sonuçlar ham yoksunluk oranlarını verecektir. Toplam yoksunluk skoru %40'ın altında kalan bireyler çok boyutlu yoksuldur. Bu durumda hem çok boyutlu yoksul hem de ilgili göstergeden yoksun olanların oranları da sansürlenmiş yoksunluk oranlarını verecektir. AF metodu ve çok boyutlu yoksulluk endeksleri Sen'in odak aksiyomunu sağladığı için sadece yoksullar ile ilgilenmektedir (Osberg & Xu, 2006: 5). Ham ve sansürlenmiş yoksunluk oranlarının ayrımı da bu aksiyomun bir sonucudur.

2.3. Türkiye'de Kadının Çok Boyutlu Yoksulluğunun Analizi

AF Metoduna dair önceki bölümde incelenen adımlar 2022 TÜİK GYKA mikro veri setinde uygulandıktan sonra Türkiye için 2022 yılına ait çok boyutlu yoksulluk sonuçları elde edilmiştir. Şekil 1 2022 yılı kadın, erkek ve Türkiye'ye ait çok boyutlu yoksulluk oranlarını göstermektedir. Ek olarak kadınlarda çok boyutlu yoksulluk endeksi 0,135, erkeklerde 0,104 ve Türkiye genelinde ise 0,120 olarak hesaplanmıştır. Ortalama yoksulluk oranları ise kadınlar, erkekler ve Türkiye genelinde %49 civarındadır. Görüleceği üzere Türkiye'de kadınlar, erkeklere göre daha yoksul durumdadır. Endekse dâhil edilen kadınların dörtte birinden daha fazlası çok boyutlu yoksul olarak nitelendirilebilmektedir. Her ne kadar erkeklerin ve Türkiye genelinin de yoksulluğunun azımsanmayacak derecede olduğu görülse de kadınların üzerindeki yükün daha fazla olduğu anlaşılmıştır. Çalışmaya dair önemli başka bir sonuç da eşler arasındaki yani hane içerisindeki sonuçlardır. Eşlerin beraber yaşadığı haneler incelendiğinde erkeğin yoksul olmadığı ancak kadının yoksul olduğu hanelerin oranı %13,3 olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu bu haneler, hane içi cinsiyet eşitsizliğinin boyutlarını göstermektedir.

Şekil 1: 2022 yılı Çok Boyutlu Yoksulluk Oranları

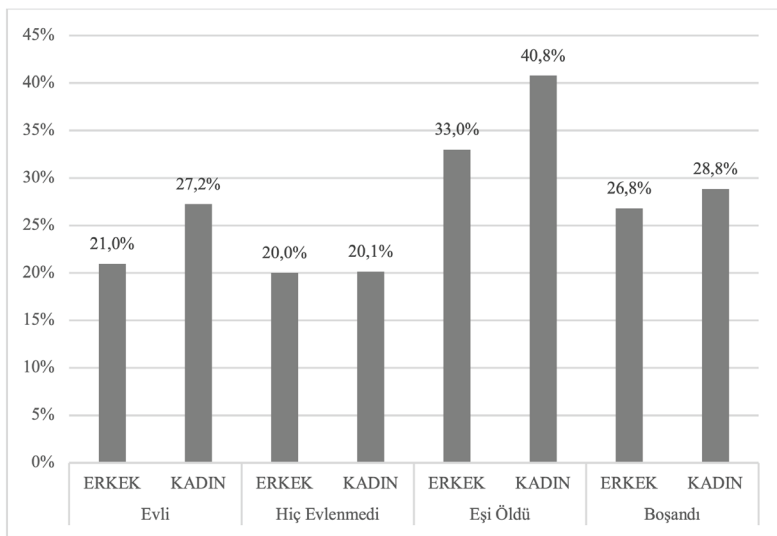

Şekil 2 hem kadınlar hem de erkekler için ayrı ayrı ham ve sansürlenmiş yoksunluk oranlarını göstermektedir. Ham yoksunluk oranlarının sansürlenmiş yoksunluk oranlarına göre daha yüksek olması, ilgili göstergeden yoksun olsa bile çok boyutlu yoksul olmayan bireylerden kaynaklanmaktadır. Grafikten de görüldüğü üzere kadınların birçok göstergede erkeklere göre daha yoksun olduğu anlaşılmaktadır. En çok yoksunluk çekilen göstergelerin ise eğitim, tatil, gıda, kronik rahatsızlık, harcama ve konuttaki yapısal sorunlar olduğu gözlenmiştir. Ek olarak kadınların gelirin varlığına ait göstergeden de yoksunluk çekiyor olması ekonomik özgürlük anlamında da sıkıntı yaşadıklarını düşündürmektedir. Yine de Türkiye'nin erkek egemen toplum yapısı ve kadınların çeşitli sebepler ile çalışmıyor/çalışmıyor olmasından kaynaklı olarak, gelirin kadınların çok boyutlu yoksulluğu üzerindeki etkisinin sınırlı olduğunu söylenebilir. Zira gelir göstergesine ait ham ve sansürlenmiş yoksunluk oranlarının arasındaki fark bir hayli yüksek görünmektedir. Başka bir deyişle kadınların gelir elde etmiyor olmasının sebepleri arasında tercihlerin veya zorunlukların da yattığı ve kadınlar özelinde gelir ile yoksulluk arasında söz konusu bağın kopuk olabileceğinden bahsedilebilir.

Kadınlar için hesaplanan çok boyutlu yoksulluk oranlarının Türkiye İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması 2'ye (İBBS-2) göre ayrıştırılmış hali Şekil 3'te yer alan haritada verilmiştir. Harita üzerinde de görüleceği üzere İBBS-2'ye göre üçlü bir yapıdan söz edilebilir. Orta ve Batı Anadolu'nun iç kısımlarında kadın yoksulluğu az iken, Kuzey, Güney ve Batı Anadolu'da kadın yoksulluğu orta seviyelerdedir. Ancak en çarpıcı sonuç Doğu ve Güney Doğu Anadolu'daki kadınların çok büyük bir kısmının yoksulluk ile baş başa olmasıdır. Yoksulluk oranları değişse de bu bölgelerde erkekler için de benzer durum geçerlidir. Bu sonuçlar Türkiye'de hem cinsiyet eşitsizliğinin hem de bölgesel eşitsizliğin yoksulluk üzerindeki etkisini gözler önüne sermektedir.

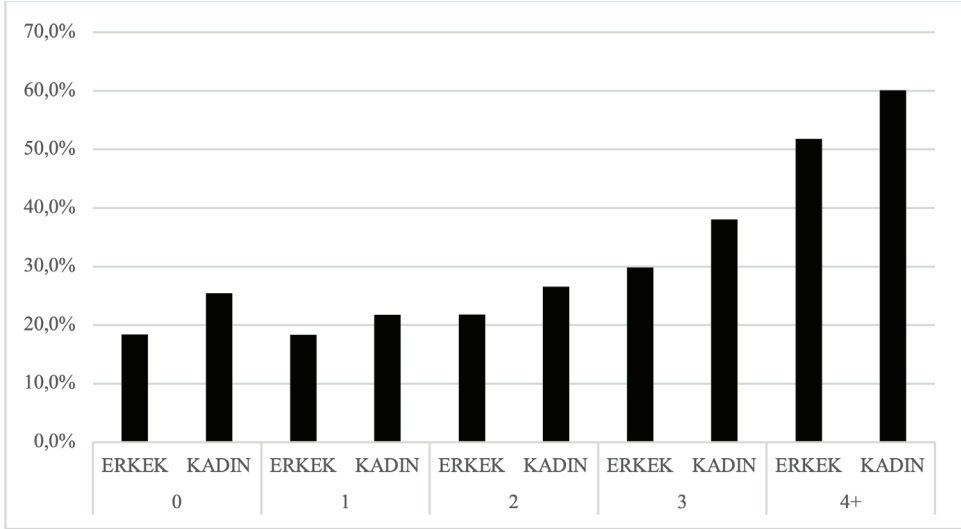
Eğitim seviyesi ve yoksulluk arasındaki ilişki yoksulluk literatüründe en çok öne çıkan konulardan birisidir. Bu çalışmada da eğitimin önemi endeks içerisinde yer alan boyutlarda vurgulanmıştır. Bireyin eğitim seviyesinin endeks içerisinde yer alması, eğitimin hem yoksulluğun bir boyutu olduğunu göstermek hem de eğitim seviyesinin artması ile yoksulluk ile mücadeleyi sağlamak, desteklemek için önemlidir. Endeks sonuçları itibarıyla hem kadınlarda hem de erkeklerde eğitim seviyesi arttıkça yoksulluğun azaldığı görülmektedir. Okur-yazar olmayan kadınlarda yoksulluk oranı %56 iken ortaokul seviyesine kadar yükselen eğitim seviyesi ile birlikte yoksulluk oranı %34'e kadar düşmektedir. Ancak eğitim boyutunun endeks içerisinde yer almasından kaynaklı olarak içsellik sorunu ortaya çıkmaktadır. Buna bağlı olarak yoksulluk sınırının lise seviyesi olmasına bağlı lise sonrası eğitimi olanlar için yoksulluk oranı düşmektedir. Üniversite sonrası eğitimi olan kadınlar için ise yoksulluk oranı sifıra yakınsamaktadır.

Şekil 4: Cinsiyet ve Medeni Duruma Göre Çok Boyutlu Yoksulluk Oranı

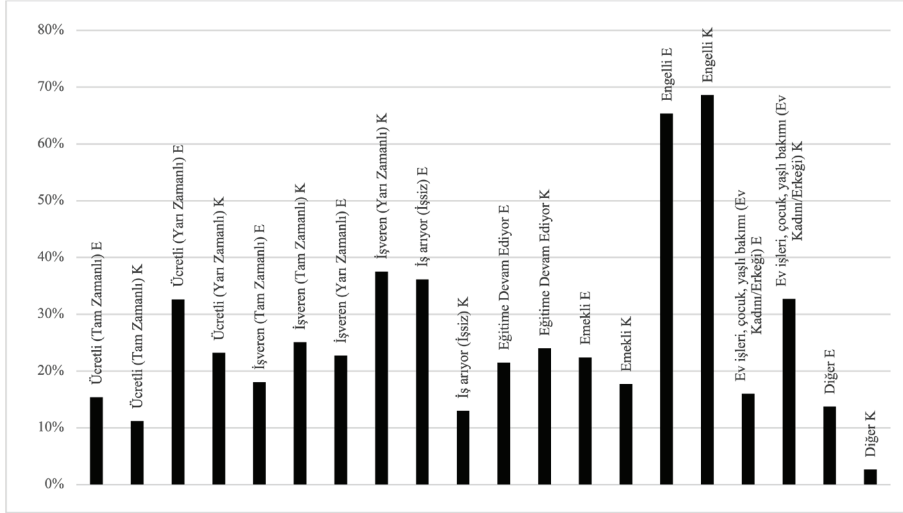
Şekil 4 yoksulluk oranlarının medeni duruma göre ayrıştırılmış halini göstermektedir. Grafikten yoksulluk oranının en az olduğu kadın alt grubunun hiç evlenmemiş kadınlar olduğu anlaşılacaktır. Ek olarak hiç evlenmemiş ve yalnız yaşayan kadın ve erkekler incelendiğinde sonuçlar daha da ilginç hale gelmektedir. Söz konusu alt grup için kadınlarda yoksulluk oranı %7,7, erkeklerde %11 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuç kadınlardaki özgülleşmenin ve bağımsızlığın yoksulluk ile ters orantılı olduğunu düşündürmektedir. Bu bulgudan hareketle kadın kooperatiflerinin, kadınların istihdama katılması yoluyla ekonomik ve bireysel özgürlüklerini elde etmelerindeki önemine bir kez daha vurgu yapılabilir.

Şekil 5: Cinsiyete ve Hanedeki Çocuk Sayısına göre Çok Boyutlu Yoksulluk Oranı

Şekil 5 çocuk sayısına bağlı olarak yoksulluk oranındaki farklılıkları göstermektedir. Çocuk sayısı arttıkça hem kadınlarda hem de erkeklerde yoksulluğun daha yüksek olduğunu görmektedir. Ancak özellikle ilişkinin yönü için buradan bir çıkarım yapmak mümkün olmamaktadır. Hanedeki çocuk sayısının artmasının getireceği maddi ve manevi yük yadsınamaz. Yine de özellikle düşük gelir gruplarında ve yoksul kesimlerde doğum oranlarının yüksekliği de ilişkiyi çift yönlü hale getirebilmektedir. Hanede yaşayan kişi sayısı ile yoksulluk oranları arasında da bir ilişkinin var olduğu görülmektedir. Türkiye için tek kişilik hanelerde yoksulluk oranı %29,9, iki kişilik hanelerde %21,6, üç ve dört kişilik haneler %19 civarında iken sonrasında kişi sayısı arttıkça yoksulluk oranı da hızla yükselmekte ve %50 dolaylarına çıkmaktadır. En çarpıcı sonuç ise on ve daha fazla kişinin yaşadığı hanelerde yoksulluk oranı neredeyse %100'e kadar yükselmektedir. Aynı şekilde bireylerin yaşı arttıkça yoksulluk oranının da arttığı gözlenmiştir.

Şekil 6: Cinsiyete ve İstihdam Durumuna Göre Çok Boyutlu Yoksulluk Oranı

Bireylerin kendi tanımlamasına göre istihdam durumu Şekil 6'da verilmiştir. Özellikle engelli kadın ve erkeklerin yüksek yoksulluk oranı, devlet, Sivil Toplum Kuruluşları (STK) ve kooperatiflerin bu konudaki eksikliklerini gözler önüne sermektedir. İş arayan, başka bir deyişle TÜİK tanımlamasına göre işsiz olanlar incelendiğinde bu alt grupta yer alan kadınların yoksulluk oranının düşük olduğu görülmektedir. Bu konu daha önce bahsedildiği üzere kadınların istihdama katılmamasının birçok farklı sebep, tercih ve zorunluluğa bağlı olduğu anlamına gelebilir. Diğer önemli bir konu da ev işleri ile ilgilenen kadınların, yani ücretsiz ev işçisi olarak hayatına devam eden kadınların yoksulluk oranının bir hayli yüksek görünmesidir. Bu sonuç aynı zamanda ILO (2024) raporunda yer alan ücretsiz ev işçiliğinin, istihdamdaki cinsiyet açığını olumsuz etkilemesiyle beraber okunabilir. Bakım hizmetlerinin eksikliği hem kadınların istihdama katılmasına engel olmakta ve cinsiyet açığını artırmakta hem de kadınları yoksulluğa doğru itmektedir.

Son olarak bireylerin oturduğu hanenin mülkiyet şeklinin yoksulluk ile ilişkisine yönelik olarak literatürde çeşitli bulgular mevcuttur. Bu çalışmada hesaplanan endeks itibarıyla gördüğümüz sonuç ev sahibi ve kiracı kadınlar arasındaki yoksulluk oranı farkı göz ardı edilebilecek seviyede ve her ikisi için de oran %25 civarındadır. Burada en önemli sonuç kira ödemeyen (çeşitli sebeplerden dolayı) kadınların yoksulluk oranının %35'in üzerinde olmasıdır. Bu başlık için veri setinde detay bulunmasa da kira ödememenin bir tercih değil yoksulluktan dolayı bir zorunluluk olduğu düşünülebilir.

3. Türkiye’de Sosyal Dayanışma Kooperatifleri Olarak Kadın Girişimi ile Kurulan Kooperatifler

Türkiye’de kooperatifçilik hareketi çok daha eski tarihlere dayansa da kadın kooperatifleri 2000’li yıllardan itibaren görünür hale gelmiştir. Aslında 1990’lı yılların sonlarına doğru Kadın Emegini Değerlendirme Vakfı’nın (KEDV) öncülüğünde kurulan kooperatifler olmakla birlikte sayıları çok sınırlı kalmıştır. Bu kooperatifler, kadın kooperatifleşme hareketine yönelik devlet desteğinin sınırlı olduğu dönemlerde kurulduğu için tabandan-dayanışma temelli kurulan kooperatiflerin öncüleri niteliğindedir⁴.

BM SKA gündemine bağlı olarak, 2002 yılında, “Sosyal Kalkınmada Kooperatifler Programı” kapsamında, üye ülkelere, kooperatiflerin kuruluşunu teşvik etmek, onları destekleyen ve kolaylaştıran bir ortam yaratmak üzere çağrıda bulunmuştur. Türkiye’de kadın kooperatifleri 1163 sayılı Kooperatifler Kanuna tabidir. Bu konudaki son mevzuat değişikliği 2021 yılında yürürlüğe giren 7339 Sayılı “Kooperatifler Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”la gerçekleşmiştir (Gönüllü Atakan & Çoban, 2022: 22).

ILO’nun “Kadınların Güçlenmesi ve Kadın İstihdamının Artırılması” çerçevesinde yürüttüğü kadın kooperatifleri çalışmaları, Türkiye’nin önce Kalkınma Bakanlığı 10. Kalkınma Planında sonra da Cumhurbaşkanlığı 11. Kalkınma Stratejisinde yerini almış, devlet kurumlarının ortak protokolleri çerçevesinde 2018 yılından itibaren kadın kooperatiflerinin sayıları hızla atmaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren, Türkiye’de kadın kooperatiflerinin çoğunlukla kamu kurumları ve yerel yönetimlerin yönlendirilmesi ile proje destekli olarak kurulduğu gözlenmektedir. Kadın kooperatiflerinin son dönemdeki kuruluş süreçleri Türkiye’nin özellikle kooperatifleşme olanakları ve bilinci yerleşmemiş az gelişmiş bölgelerinde bu hareketi başlatması açısından önemlidir, ancak kurulan kooperatiflerin tabandan-dayanışma temelinde, eşitler tarafından kurulan ve işletilen kooperatifler olması, kooperatiflerin desteklendiği proje süreleri tamamlandığında faaliyetlerini sürdürebilecek yeterliliğe sahip olup olamayacakları sorusunu akla getirmektedir. Bu kritik soruya da cevap arayışı içinde aşağıda Türkiye’deki kadın kooperatiflerinin mevcut durumu belli başlı istatistikler üzerinden incelenmiştir.

3.1. Türkiye’de Kadın Kooperatiflerinin Mevcut Durumu: Bölgesel Dağılımı, Faaliyet Alanları

Bu alt başlıkta Türkiye’de kurulan kadın kooperatiflerinin mevcut durumu, ortak sayıları ve faaliyet alanları incelenerek nicel bir analiz yapılmıştır; Tablo 2, Türkiye’de Ticaret

4 1986 yılında, kadınların ekonomik ve sosyal olarak güçlendirilmesi amacıyla kurulmuş olan KEDV, özellikle düşük gelirli kadınların iş hayatına katılımını artırmak, girişimcilik becerilerini geliştirmek ve toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak için programlar yürütmektedir. Kooperatiflerin, yerel kadın grupları ile yoksul kadınların ihtiyaç odaklı örgütlenmesi için en uygun iş modelleri olduğu ifade edilmekte, ‘dar gelirli kadınların yoksullukla mücadeledeki uzmanlıklarına, ailelerini ve toplumu geliştirme ve dönüştürme güçlerine’ dolayısıyla tabandan-dayanışma temelli bir örgütlenmenin önemine vurgu yapılmaktadır (KEDV, 2024).

Bakanlığı (TB) ile Tarım ve Orman Bakanlığına (TOB) kayıtlı kadın kooperatiflerini göstermektedir. Temmuz 2023 itibariyle her iki Bakanlık bünyesinde kayıtlı 1151 kadın kooperatifinin %97'si faal olarak çalışmaktadır. Faal kooperatiflerin 994 adedi TB'ye kayıtlı olup 12367 kadın ortağı bulunmaktadır. TOB'a bağlı 123 faal kooperatifin kadın ortak sayısı 2877'dir.

Tablo 2: Yıllar İtibariyle Kurulan Kooperatif Sayısı

Yıllar	Faal			Faal Olmayan	
	Kooperatif Sayısı	Kadın Ortak Sayısı	Kadın Ortak Oranı	Kooperatif Sayısı	Kadın Ortak Sayısı
2011 ve öncesi	48	1329	94.1	3	135
2012	6	139	94.6	1	26
2013	7	184	93.9	0	0
2014	11	327	97.3	0	0
2015	19	824	97.5	1	7
2016	13	419	99.1	2	20
2017	22	397	99.0	2	18
2018	29	567	94.8	1	15
2019	100	2276	96.1	2	7
2020	242	2954	93.2	9	56
2021	336	3405	96.8	9	61
2022	229	1975	97.6	3	21
2023	55	448	99.1	1	0
Toplam	1117	15244		34	366

Not: Tablodaki veriler TB ve TOB'a kayıtlı, başlığında kadın kooperatifi ifadesi olan (erkek ortağı olsa bile) ve kadın ortak sayısı %90'ın üzerinde olan kooperatifleri kapsamaktadır.

Kaynak: TB Koop-Bis sisteminden, TOB istatistiklerinden ve Simurg Kadın Kooperatifler Birliği Harita sekmesinden derlenmiştir.

Tablo 2'de kooperatif sayılarında özellikle belli tarihlerde artışlar olduğu gözlenmektedir. 2014 yılındaki artışta, Gümrük ve Ticaret Bakanlığı tarafından, 2012-2016 Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planı kapsamında (GTB, 2012: 43) uygulamaya konulan, "Kadın Kooperatifleri Tanıtım ve Kapasite Geliştirme Projesinin (KADIN-KOOP)" etkili olduğu düşünülmektedir. Bu projenin temel amacı "kadınların emeğinin kooperatif çatısı altında değerlendirilmesini sağlayarak ortakları kadın olan kooperatifleri güçlendirmek, bu işletmelerle ilgili farkındalık yaratmak ve bunlar aracılığıyla kadınlara istihdam sağlamak" olarak açıklanmıştır. Proje çerçevesinde, Bakanlığın Dünya Bankası'yla ve İsveç Uluslararası Kalkınma ve İşbirliği Ajansı'yla yaptığı ortak çalışmalar da kadın kooperatiflerinin kuruluşunu hızlandırmıştır (Duguid vd., 2015: 31).

TOB bünyesinde kurulan kadın kooperatiflerinin ise çoğu tarımsal kalkınma kooperatifi niteliğindedir. Bu kooperatifler için örnek bir ana sözleşme ve mevzuat bulunmamakla birlikte kadın ortakların sayısı %50'yi geçiyorsa söz konusu kooperatifler "kadın kooperatifi" olarak adlandırılmaktadır (Gönüllü Atakan & Çoban, 2022:38). Son yıllarda TOB'un kadın kooperatiflerini gündemine almasında, bugünkü adıyla Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın Dünya Bankası'nın desteği ile yürüttüğü ve 2018 ve 2021 yılında TB ve TOB ile birlikte gerçekleştirdiği projelerin etkili olduğu görülmektedir (AÇSHB, 2021). TOB'un Temmuz 2020 verilerine göre Bakanlık bünyesinde kadınlar tarafından 37 farklı ilde kurulmuş kooperatiflerin toplam sayısı 74 iken (Gönüllü Atakan & Çoban, 2022: 25), bu sayı Temmuz 2023 verilerine göre 38 ilde 123'e ulaşmıştır.

11. Kalkınma Planının "Girişimcilik ve KOBİ'ler" kısmında da "Plan döneminde başta tarım satış kooperatifleri, kadın kooperatifleri ve sosyal nitelikli kooperatifler olmak üzere öncelikli sektörlerde faaliyette bulunan kooperatiflere destek sağlanacaktır" ifadesi ile kadın kooperatiflerine ayrı bir vurgu yapılmıştır (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2018: 103). Bu kapsamda TB, Kooperatiflerin Desteklenmesi (KOOP-DES) Programı ile özellikle kalkınmada birinci derecede öncelikli illerde yer alan ve ortaklarının %90'ını kadınların oluşturduğu kooperatiflere hibe uygulamasını başlatmıştır (TB; TURKONFED, 2020: 17). Nitekim 2019 yılında itibaren kurulan kadın kooperatifi sayılarındaki artış dikkat çekicidir.

Yukarıdaki tüm açıklamalar Türkiye'de kadın kooperatifçiliğinin tarihini açıklamanın ötesinde, özellikle 2000'li yıllardan itibaren başlayan kadın kooperatifçilik hareketinin, AB, ILO ve Dünya Bankası gibi örgütlerden sağlanan fonların devlet kurumları tarafından yönlendirildiği ve yönetildiğini, dolayısıyla ihtiyaca bağlı olarak tabandan-dayanışma temelli ortaya çıkmadığını göstermesi açısından önemlidir. 2022 yılında kurulan kadın kooperatiflerinin sayısındaki azalışta ise Covid-19 Pandemisi sonrası yaşanan ekonomik durgunluğun devam eden etkileri yanında yüksek enflasyonun yarattığı risk ve kaynak yetersizliğinin devletin kooperatiflere fon aktarma konusundaki tercihlerini etkilemesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. 2023 yılında kurulan kooperatif sayısının düşük olmasında verilerin tüm yıla ait olmamasının yanında asıl neden yaşanan deprem felaketidir. Deprem felaketinin yaşandığı bölgelerde ayrıca, önceden kurulan kooperatiflerin büyük bir kısmı da bu dönemde faaliyetlerini sürdüremez hale gelmiştir.

Tablo 3, kadın kooperatiflerinin Türkiye'de kurulu tüm kooperatifler içindeki payını görebilmek için düzenlenmiştir. Türkiye'de toplam kooperatif sayıları ile ilgili pek çok raporda farklı veriler yer aldığından bu konuda TB'nin kendi bünyesindeki tüm kooperatiflerin sayısını açıkladığı Haziran 2021 tarihli Türkiye Geneli Kooperatif Bilgi Raporundan yararlanılmıştır.

Tablo 3'te kadın girişimi ile kurulan ve faal olan kooperatiflerin bütün kooperatiflerin %6,4'ünü oluşturduğu görülmektedir. Ortak sayısı açısından bakıldığında ise faal olan kadın kooperatiflerinin ortak sayısının söz konusu tüm kooperatiflerin ortak sayısının %1'ine dahi ulaşamadığı gözlenmiştir.

Tablo 3: Ticaret Bakanlığına Bağlı Kadın Kooperatifleri

	Faal		Faal Olmayan		Toplam		Terkin	
	Koop. Sayısı	Ortak Sayısı	Koop. Sayısı	Ortak Sayısı	Koop. Sayısı	Ortak Sayısı	Koop. Sayısı	Ortak Sayısı
Kadın Girişimi ve İşletme Kooperatifleri	594	6743	14	114	608	6847	8	57
Toplam Kooperatifler	9247	1399385	3783	183841	13030	1583226	6065	418530
Kadın Kooperatifleri Oranı (%)	6.42	0.48	0.37	0.06	4.67	0.43	0.13	0.01

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı, *Türkiye Genel Kooperatif ve Birlik Raporu*, Rapor Tarihi: 14.06.2021 (12.07.2024).

Bu da kadın kooperatiflerinin çok düşük sayıda ortak ile kurulduğunu göstermektedir. Oysa kooperatifçiliğin temel ilkelerinden biri geniş katımlı bir dayanışma ekonomisi yaratmaktır. 2021 yılı itibariyle TB'ye kayıtlı kooperatiflerin %70'i faal olarak çalışırken kadın kooperatiflerinin %97'si faal olarak çalışmaktadır. Ayrıca söz konusu tarihe kadar kadın kooperatifi dışında kalan diğer kooperatiflerin kapanma oranı (kapanan kooperatiflerin toplam kooperatiflere oranı) %33 iken kadın kooperatifleri için bu oran %1,2'dir. Bu oranlar -kadın kooperatif sayılarının özellikle son 10 yıllık dönemde artıyor olması ihtiyatlı bir analiz yapmayı gerektirir de- kadın girişimi ile kurulan kooperatiflerin daha sürdürülebilir yapıda olduklarını düşündürmektedir.

Kadın kooperatiflerinin coğrafi bölgelere göre dağılımının bu bölgelerin gelişmişlik düzeyleri ile ilişkisine vurgu yapan Şahankaya Adar vd. (2023), Türkiye'de faaliyette bulunan kadın kooperatiflerini İBBS Düzey 2 kapsamında ayrıştırarak, alt bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyleri (2017 yılı için Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan) ile bölgelerde faaliyet gösteren kooperatif sayıları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Yazarlar, tek belirleyen olmamakla birlikte, bölgelerin sosyo-ekonomik açıdan gelişmişliklerinin kadınların kooperatifleşmesi için daha uygun bir ortam yarattığı sonucuna varmışlardır (Şahankaya Adar vd., 2023: 1186). Sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında ilk beş sırada yer alan iller; İstanbul (35), Ankara (49), İzmir (59), Kocaeli (23) ve Antalya (38) aynı zamanda kadın kooperatif sayısının da en yüksek olduğu illerdir (Acar vd., 2019:35). Parantez içindeki sayılar 2023 yılı itibariyle söz konusu illerdeki kadın kooperatif sayılarını vermektedir.

Tablo 4'te İBBS Düzey 2 alt bölgeler bazında kooperatif sayıları ile bu çalışma kapsamında hesaplanan 2022 yılı çok boyutlu yoksulluk oranları karşılaştırılmalı olarak verilmiş ve böylece kooperatif sayıları ile bölgesel yoksulluk oranları açısından da bir ilişkinin var olduğu gözlemlenerek yukarıda atıfta bulunulan çalışmaların bulguları pekiştirilmiştir. Tablo incelendiğinde istisna durumlar olmakla birlikte kooperatif sayılarının yüksek olduğu bölgelerde kadınların yoksulluk oranlarının düşük olduğu, özellikle Ağrı ve Van alt bölgesinde olduğu gibi kooperatif sayısının düşük olduğu bölgelerde ise kadın yoksulluk oranının çok yüksek olduğu gözlenmektedir. Kadın kooperatiflerinin kuruluşları çok yakın tarihlere dayandığından bu sonucu, kooperatiflerin yoksulluğu azaltıcı etkisi olduğu yönünde nedensellik kurarak açıklamaktan çok, kadının ekonomik ve sosyal olanaklarının daha fazla olduğu (başka bir ifadeyle yoksulluklarının daha az olduğu) bölgelerde kooperatif örgütlenmelerinin de fazla olduğu şeklinde değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Tablo 4: Kadın Kooperatiflerinin İBBS Düzey 2 Alt Bölge Dağılımları ve Yoksulluk Oranları

2. Düzey Bölge Kodu	2. Düzey Bölge Adı	Çok Boyutlu Yoksulluk Oranı (H)	Kadınlarda Çok Boyutlu Yoksulluk Oranı (H)	Faal Kadın Kooperatifi Sayısı	Kadın Ortak Sayısı	Erkek Ortak Sayısı	Kadın Ortak Oranı (%)
TR42	Kocaeli alt bölgesi	11.3	13.3	70	753	18	97.7
TR61	Antalya alt bölgesi	27.3	30.4	68	895	3	99.7
TR41	Bursa alt bölgesi	20.4	22.9	65	1195	13	98.9
TR90	Trabzon alt bölgesi	28	32.7	63	771	38	95.3
TR33	Manisa alt bölgesi	13.5	14.7	63	885	24	97.4
TR83	Samsun alt bölgesi	23	25.3	60	654	5	99.2
TR62	Adana alt bölgesi	31.5	35	56	764	11	98.6
TR31	İzmir alt bölgesi	19.6	21.4	55	2125	10	99.5
TR72	Kayseri alt bölgesi	14	17.1	52	466	2	99.6
TR22	Balıkesir alt bölgesi	16.2	18.7	47	557	8	98.6
TR51	Ankara alt bölgesi	8.5	9.9	47	317	17	94.9
TR63	Hatay alt bölgesi	44.8	49	46	752	140	84.3
TR71	Kırıkkale alt bölgesi	18.6	20.7	46	1043	11	98.9
TR32	Aydın alt bölgesi	16.8	20.1	45	488	3	99.4
TRB1	Malatya alt bölgesi	11.4	13.7	40	390	1	99.7
TRC2	Şanlıurfa alt bölgesi	50.8	55.6	37	408	31	92.9
TRC3	Mardin alt bölgesi	41.2	45.9	34	339	10	97.1
TR10	İstanbul alt bölgesi	19.5	21.8	34	416	21	95.2
TR21	Tekirdağ alt bölgesi	16.1	19.6	29	326	7	97.9
TR82	Kastamonu alt bölgesi	15	16.7	28	348	0	100.0
TRC1	Gaziantep alt bölgesi	31.7	35.6	26	270	11	96.1
TRA1	Erzurum alt bölgesi	21.8	25.6	24	268	0	100.0
TR52	Konya alt bölgesi	12.5	14.4	23	226	4	98.3
TRB2	Van alt bölgesi	46.5	50.5	22	192	0	100.0
TRA2	Ağrı alt bölgesi	45.6	50.6	17	176	14	92.6
TR81	Zonguldak alt bölgesi	17.4	21	14	158	4	2.5

Kaynak: TB Koop-Bis verileri, TOB verileri ve bu çalışmada hesaplanan ÇBYE verilerinden yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

ICA'nın 2016 yılındaki değerlendirmesine göre dünya örneklerinde kooperatifçilik alanında cinsiyete dayalı mesleki ayrışmanın olduğu ve kadınların geleneksel rolleri ile uyumlu alanlarda faaliyet gösteren kooperatiflerde yer aldıkları görülmektedir (Gönüllü Atakan &

Çoban, 2023: 24). Kadın kooperatiflerinin sayısının fazla olduğu Hindistan'da, 2023 yılı verilerine göre yaklaşık 24 bin kadın kooperatifinin %84'ü kırsal alanlarda faaliyet göstermekte olup süt ürünleri, tarım, mücevher yapımı ve el sanatları alanlarında çalışmaktadırlar (India Ministry of Cooperation, 2023). Türkiye'deki kadın kooperatiflerinde de yoğunlukla gelir getirici faaliyetler olarak kadınların ev içerisinde ücretsiz yaptıkları mal ve hizmetlerin ticarileştirilmesi stratejisine başvurulmaktadır.

Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi'nin (KEİG) Türkiye'ye yönelik gerçekleştirdiği alan araştırmasında, kadın kooperatiflerinde çoğunlukla çeşitli nedenlerle ücretli istihdama girememiş kadınların örgütlendiği vurgulanarak, kadınların kooperatif çatısı altında yürüttüğü faaliyetler; el-işçiliği, geleneksel ürünler ve "otantik" ürün pazarlama, ev eksenli basit atölye tipi fason üretim ve sosyal hizmet sunumu (kreş, engelli bakımı) olarak sıralanmıştır (KEİG, 2015:16)⁵. Özellikle fason üretim sürdürülebilir bir uygulama olmadığından, evde üretim sürecinde ise standart ve hijyen sorunu yaşanabildiğinden bu ürünler bazında çalışan kadın kooperatiflerinin sürdürülebilirliği zor dolayısıyla kadınlar üzerindeki özellikle ekonomik güçlenme etkisinin görece zayıf olduğu söylenebilir (Şahankaya Adar vd., 2023: 1186-1190).

3.2. Türkiye'de Kadın Kooperatiflerinin Kadını Güçlendirme ve İstihdam Yaratma Potansiyeli

Kadın kooperatiflerinin yıllar itibariyle sayılarındaki artış dikkat çekicidir. Ancak önemli olan Türkiye'de de hızla artan kadın kooperatiflerinin, kadının ekonomik ve sosyal güçlenmesi üzerine olumlu etkiler yaratabilmesidir. Bu çalışmanın temel konusu olan kadının çok boyutlu yoksulluğunun azaltılması, kadının ekonomik ve sosyal anlamda güçlenmesinin sağlanması ile mümkündür. Bu nedenle sosyal dayanışma kooperatiflerinin ve özelde kadın kooperatiflerinin sayılarının artmasından öte bu etkiyi yaratmak amacıyla güçlü ve sürdürülebilir bir yapı ile kurulmaları önemlidir.

Çalışmanın bu kısmında "kadının güçlenmesi" kavramı⁶, kadının istihdama katılımını da dahil ederek "ekonomik güçlenme" ve özellikle toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında "sosyal güçlenme" olarak iki boyutu ile dikkate alınacak ve kadının güçlenmesi ve kooperatif ilişkisi Türkiye'deki kadın kooperatifçilik hareketi için değerlendirilecektir.

Kadının çalışma hayatına dahil olması ve gelir elde etmesi, aile ve toplum içindeki statüsünü iyileştirirken, doğrudan toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yönelik mücadele de kadını nihayetinde ekonomik yaşamda görünür kılmaktadır. Kadın yoksulluğu bu çalışmada sadece ekonomik değişkenlere indirgenmediğinden, çalışmada kadın kooperatiflerinin sadece kadınların ekonomik güçlenmeleri üzerindeki etkisine odaklanmak yetersiz kalır. Bu nedenle kuruluş amacı başlangıçta gerek gelir elde etme gerek kadının sosyal gelişimi odaklı olsun iki tür kooperatif yapısını da incelemek önemlidir.

5 Daha güncel ve ayrıntılı bilgi için bkz. Simurg Kadın Kooperatifleri Birliği, <http://simurg.org.tr/harita>

6 "Kadının güçlenmesi" kavramı kalkınma iktisadi literatüründe ve özellikle feminist iktisat çalışmalarında çokça tartışılmış ve farklı tanımlamalarla açıklanmıştır. Kavramın ayrıntılı tartışması için bkz. Alsop vd., 2006:25; Kabeer, 1999: 437; Kakati ve Kakoty, 2022: 121; Sen, 1987.

Bu çalışma kadın kooperatiflerini Türkiye genelinde incelediği için kooperatiflerin kadının ekonomik ve sosyal güçlenmesine etkilerine yönelik ampirik bir analiz çalışmanın boyutlarını aşacaktır. Yine Türkiye’de özellikle kadınlarda kooperatifleşme hareketinin çok yeni olması, tabandan bir hareket olmaktan ziyade proje bazlı ve Bakanlıklar ve/veya yerel yönetimler tarafından çoğunlukla sayılarının artışına yönelik politikalar uygulanması gibi faktörler de Türkiye genelinde bu etkileri gözlemlemeyi zorlaştırmaktadır. Ayrıca bu programların uygulanmaya başlamasının hemen ardından başlayan Covid 19 Pandemisi ve sonrasında yaşanan deprem felaketinin süreci olumsuz etkilediği görülmektedir.

Türkiye’de kooperatifleşme ve kadının güçlenmesi konusuna vurgu yapan ilk kapsamlı çalışmalardan biri KEİG tarafından yapılmıştır. KEİG’in (2015), kadın kooperatifleri yanında dernek ve danışma merkezleri ile yapılan görüşmelere dayanan araştırmasında “yoksulluğu azaltma ve sosyal hizmet perspektifi ile çalışan kadın kooperatiflerinin, pek çok kadın için sosyal hayata katılımında ilk adımı teşkil ettiği; kurumlar, haklar ve sosyal ağ ve hizmetlere erişimde kadınlar açısından önemli bir araç olduğu” dile getirilmektedir. Öte yandan kooperatiflerin kadın güçlenmesi açısından temsil ettiği yerin iyi bir eleştirel analize tabi tutulması gerektiği belirtilerek “verimlilik esasına göre ve çoğunlukla fason zincirlerine eklenilerek faaliyet gösteren Türkiye’deki kadın kooperatifleri için, yüksek (öz-) emek sömürüsüne ve kooperatif içi ve diğer kooperatiflerle gelişebilecek kadınlar arası çatışma/rekabet ve sonuçta kadınlar arasındaki ilişkilerin yıpranma tehlikesine” vurgu yapılmaktadır. “Kadın kooperatifleri ‘kalkınmada kadın’ yaklaşımının önerisine uygun olarak kadınların gelir karşılığı gerçekleştirilen üretime katılımlarını artırmaktadır. Bununla birlikte, paradoksal şekilde bu üretime katılım, kadın emeğinin belirli sektör/çalışma alanlarında sıkışması, marjinalize olması ve kadının ücretli emeğini ikincil kabul eden ataerkil örüntülerin kuvvetlenmesine yol açmaktadır”. Çalışmada “...ister dernek ister kooperatif olsun, kadın örgütlenmeleri kadınları bireysel olarak güçlendirme potansiyeline sahiptirler. Kadınlar bu yolla gündelik yaşamlarında tek başlarına karşılaştıkları cinsiyet baskısıyla ve kısıtlamalarla mücadele edebilecek gücü kendilerinde bulabilirler. Dolayısıyla bireysel güçlenme önemsiz ya da göz ardı edilecek bir durum değildir. Ancak kadın kooperatifleri özelinde çalışmanın ve üretimin esası ortaklıktır” tespiti yapılmaktadır (KEİG, 2015: 50-59). KEİG, 2018 yılında yukarıda belirtilen çalışma bulguları ışığında belirlenen sorunların çözümüne yönelik önerileri de içeren “Kadın Kooperatifleri Kılavuzu” hazırlamıştır.

Türkiye’de kadın kooperatifleşme hareketini inceleyen en kapsamlı çalışmalardan bir diğeri Duguid vd. (2015)’nin Dünya Bankası için hazırladığı rapordur. Raporda kadınların kooperatif sayesinde gelir elde ederek ekonomik güçlenme sağlamanın çok ötesinde örneğin “çocuklarına ve eşine yemek ısmarlayabilmenin” onları ne kadar iyi ve güçlü hissettirdiğini anlatan ve aile içindeki sosyal statü değişimine vurgu yapan çok çarpıcı diyalog örnekleri yer almaktadır (Duguid vd., 2015: 56).

Kazar’ın (2019), kadın yoksulluğunun azaltılmasında kooperatiflerin rolünü İstanbul ve Bursa özelinde incelediği doktora tezinin bulguları, kadının güçlenmesi ve kooperatifler arasındaki ilişki açısından değerlendirdiğinde, kadın kooperatiflerinin çalışan ve ortaklarına parasal anlamda gelir getirici etkisinin sınırlı olduğu, ancak kendisini yoksul olarak

nitelendiren kadınlar için kooperatifin hem ekonomik hem sosyal fayda rolünün olumlu olduğunu göstermektedir. Çalışmada, “kadın kooperatifleri çalışanlarının sosyo-ekonomik durumları incelendiğinde hane bazında yoksulluk sınırı altında yaşadıkları, katılımcıların kooperatif aylık gelirinin asgari ücretin oldukça altında hatta açlık sınırında olduğu” sonucuna ulaşılmıştır. Görüşmelerde ayrıca “...katılımcıların, kooperatif gelirlerinden memnun olmadıklarını ama kooperatifte olmanın kendilerini iyi hissettirdiğini ifade ederek kooperatifin kendileri için ekonomik faydadan daha çok sosyal fayda yönünün ağır bastığını söyledikleri” belirtilmektedir (Kazar, 2019: 105, 110, 155).

Yıldırım alp vd.’nin (2021) Antalya için kadın kooperatiflerinin ekonomik ve sosyal etkilerini inceledikleri çalışmalarında da diğer çalışmalara benzer olarak “kadın kooperatiflerinin olumlu ekonomik etkilerinin olduğu ancak sosyal etkilerinin daha fazla ve daha güçlü olduğu sonucuna varılmıştır. Sekiz adet kadın kooperatifi ile yapılan görüşmelerde, kadınların genel olarak kooperatif algılarının olumlu olduğu dile getirilmekte, kooperatiflerin “ekonomik etkilerinde, gelir elde etmek, gelirden memnuniyet ve yoksullukla mücadele; sosyal etkilerinde ise, yardımseverlik, dayanışma, iş bölümü ve kendini gerçekleştirme katkılarının ön plana çıktığı” vurgulanmaktadır (Yıldırım alp vd., 2021: 119, 129).

Çınar vd. (2021), Türkiye’de kadının güçlenmesini kadın kooperatifleri ile ilişkilendirdikleri çalışmalarında, siyasi ve toplumsal kısıtlamalar altında bile, kadınların ekonomik, psikolojik, sosyal ve örgütsel olarak güçlendikleri tespit edilmiştir. Ancak bu güçlenmenin derecesi vakalar arasında farklılık göstermektedir (Çınar vd., 2021: 797-800).

Gönüllü Atakan & Çoban’ın (2022), “Türkiye’de Kadınların Kooperatifler Yolu ile Güçlendirilmesi” konusunda ILO için hazırladıkları çalışma, Türkiye’de kadın kooperatifleşme hareketi kapsamında devlet, yerel yönetimler ve STK’ların son dönem uygulamalarını da içine alan oldukça kapsamlı bir çalışmadır. Çalışmada, kadın kooperatiflerinin desteklenmesinde, sorun analizi ve uluslararası iyi örnekler çerçevesinde, mevzuatın ve kurumsal sistemin geliştirilmesine yönelik izlenmesi gereken strateji önerileri sunulmaktadır (Gönüllü Atakan & Çoban, 2022: 12-16).

Şahankaya Adar & Dedeoğlu (2023), Türkiye’de kadın kooperatiflerinin kadının güçlenmesine etkilerini anket ve derinlemesine görüşmeler yoluyla analiz etmişlerdir. Türkiye’de kadın kooperatiflerini inceleyen önceki araştırmaların sonuçlarıyla uyumlu olarak kooperatiflerin toplumsal cinsiyet eşitliği anlamında güçlenmeye işaret ettiğini belirtmişlerdir. (Şahankaya Adar & Dedeoğlu, 2023: 44).

Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı, TR82 Bölgesi kadın kooperatifleri için yaptığı saha çalışmasının sonuçlarını şöyle özetlemektedir; “Görüşmelerde, kooperatifçilik modelinin kadınların maddi, sosyal ve mesleki yönden olumlu gelişimini desteklediği; bu yolla üretim yöntemlerini geliştirdikleri, ticareti, pazarlamayı, iş idaresini öğrendikleri; modelin esnek çalışmaya uygun olduğu dile getirilmiştir. Kooperatifleşmenin özellikle kırsal alanda kadınların iş gücüne katılımında ilk basamak olduğu; kadın kooperatifçiliğinin kadınlara özellikle özgüven kazandırması bağlamında katkı sağladığı ifade edilmiştir” (Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı, 2021: 40). Ahiler Kalkınma Ajansının (2022) Raporunda ise kadın

kooperatifinin ortakları ve çalışanları üzerindeki etkileri araştırılmış; katılımcılar tarafından en fazla vurgulanan temalar, “özgüven, özsaygı, yeni beceriler edinme ve dayanışma” olmuştur (Ahiler Kalkınma Ajansı, 2022; 46).

Yukarıdaki çalışmalardan gözlemlendiği üzere kadın kooperatifleri ile kadının ekonomik güçlenmesi arasındaki ilişki, kadınların gelir getiren güvenli ve insana yakışır iş olanaklarına kavuşmaları, gelirlerini kayıtlı ve ücretli işlerden elde etmeleri, mesleki bilgi ve beceriler konusunda eğitim almaları, girişimleri için gerekli finansman ve pazarlama olanaklarına ulaşabilmeleri gibi kadının istihdama katılımını artıran etkiler yoluyla ortaya çıkmaktadır.

Türkiye’deki kadın kooperatifleri istihdam yaratma potansiyeli açısından değerlendirildiğinde, son yıllarda kadın kooperatiflerinin sayısındaki artışın doğal olarak hem ortak sayısındaki artışla hem de bu kooperatiflerde ücretli çalışan kadın istihdamı yolu ile olumlu olacağı düşünülmektedir. Türkiye’de 2023 yılı itibarıyla aktif olarak çalışan 1117 kooperatifin kadın ortak sayısı 15244’tür. 2023 yılında kadın istihdamının yaklaşık 10 milyon (TURKONFED, 2024) olduğu dikkate alındığında sadece ortaklar üzerinden kadın kooperatiflerinin kadın istihdamı içindeki payı %0,15’tir. Kadın kooperatifleri sayısının artırılmasına yönelik Bakanlıklar nezdinde başlatılan Protokol öncesi 2018 yılında toplam 155 kadın kooperatifinin 4186 kadın ortağı olduğu düşünülürse kadın kooperatifleri yoluyla çalışma hayatına katılan kadın sayısının arttığı ve kadın kooperatiflerinin 2018 sonrası istihdam yaratma etkisinin yüksek olduğu söylenebilir. Bu oranın kadın kooperatiflerinde ücretli çalışan kadınların eklenmesi ile biraz daha artması beklenir. 1117 faal kooperatifin ortalama ortak sayısı 14 iken faal olan kadın kooperatiflerinin 481 adedi (orsansal olarak %43’ü) sadece 7 ortağa sahiptir⁷. Bu da kadın kooperatiflerinin çok az ortak sayısı ile çalışan küçük ölçekli işletmeler olduğunu göstermektedir. Türkiye’de yüksek olan kadın yoksulluğunu azaltmada kooperatifleşme hareketi bir çözüm olarak düşünülüyorsa mevcut kadın kooperatiflerinin dayanışma temelli kurumsal yapılarını güçlendirerek ortak ve çalışan sayılarını arttırmaya yönelik çaba daha anlamlı olacaktır. Bundan sonraki süreçte, devlet kurumlarının ve yerel yönetimlerin en etkin politika müdahalesi mevcut kooperatiflerin kısa sürede kapanmalarını önleyecek, kurumsal alt yapılarını iyileştirmeye ve sürdürülebilir kılmaya yönelik destekleri olmalıdır.

Kadın kooperatiflerinin kadının güçlenmesine olumlu etki yaratacağı düşünülen en önemli konulardan bir diğeri enformel çalışan kadınların kooperatifler yoluyla iyi ve güvenceli bir çalışma ortamına dahil olmasının sağlanmasıdır (KEİG, 2015; Duguid vd., 2015; Çınar vd. 2021; Şankaya Adar & Dedeoğlu, 2023). Ayrıca kooperatif çatısı altında çalışmak daha önce evde üretim yaparak geçimini sağlayan kadın işçilerin gelirlerini sürekli kılmaları yanında devletin sağlık ve sosyal sigorta sistemine dahil olarak güvence altına girmelerini de sağlamaktadır. Bu çalışmanın çok boyutlu yoksulluk analizinde, kadının “kronik sağlık problemi yaşıyor olmasının” yoksulluğunun önemli belirleyenlerinden biri

7 Kadın kooperatiflerin sayıları, ortak sayıları, faaliyet alanları KOOP-BİS ve Simurg’a kayıtlı kadın kooperatiflerinden derlenmiştir.

olduğu ortaya çıkmıştır. Kadının kooperatifler yolu ile çalışma hayatında kayıt dışılıktan kurtarılması çok boyutlu yoksulluğunun azaltılması açısından da önemlidir.

Kadının gerek ekonomik gerek sosyal yaşama katılımındaki dezavantajlar dikkate alındığında kooperatifler, küçük ölçekte de olsa kadınların bu konuda örgütlü bir mücadele vermelerini sağlayacak, kurumsal/yasal çerçeveleri olan işletme modelleridir. Kooperatifçiliğin tüm ilke ve değerleri, özellikle “eşitlik” ilkesi düşünüldüğünde, etkin çalışan bir kooperatifin kadının toplumsal cinsiyet eşitsizliği mücadelesindeki etkisi küçümsenemez. Kooperatifleşme hareketinin, kadının güçlenmesine anlamlı ve sürdürülebilir katkı sağlaması için, tabandan gelen bir örgütlenme olması ve kadınların ihtiyaçları doğrultusunda bilinçli olarak yarattıkları dayanışmayı iş modeline dönüştürmüş olmaları önemlidir. Türkiye’de de henüz yeni olmalarına, yasal/kurumsal alt yapılarında sıkıntılar olmasına ve kadınlar tarafından yeterince özümsememiş olmasına rağmen özellikle az gelişmiş bölgelerde çok boyutlu yoksulluk çeken kadınlar için örgütlenme ve gelire erişim açısından kadın kooperatifleri küçük ölçekli yerel çözümler sunmakta hem ev içi hem de ev dışındaki yaşantılarında bir güçlenme dinamiği yaratmaktadır (Gönüllü Atakan, 2022: 25).

Sonuç

Bu çalışmada öncelikle Türkiye’de kadının yoksulluğu görünür hale getirilmeye çalışılmıştır; analiz bulguları Türkiye’de hem hane reisi kadın olan hem de eşlerin beraber yaşadığı haneler içinde, kadının dezavantajlı durumunu net bir şekilde göstermektedir. Türkiye’de kadın sadece yetersiz gelir değil, eğitim, sağlık, beslenme, barınma ve tatil olanaklarından ciddi boyutta yoksunluk çekmektedir. Analiz bulgularına göre hem ekonomik hem de sosyal yoksunluk göstergelerinin hepsinde kadın erkeğe göre daha dezavantajlıdır. Yoksunluk açığının çok daha yüksek olduğu (sansürlenmiş yoksunluk oranlarında 5 puanın üzerinde açık olan) yoksunluklar ise kadının gelirinin olmaması, eğitim, kronik sağlık sorunu, yetersiz beslenme, evde izolasyon sorunu ve tatile çıkamama boyutlarıdır. “Kadın yoksulluğunu aşmada kadın kooperatifleri çözüm olabilir mi?” sorusu araştırılırken, bu çalışmanın kadının yoksulluğunu ve yoksunluk boyutlarını ölçen bulguları önemli bir referans niteliğindedir. Ayrıca kadın kooperatiflerinin potansiyel faaliyet alanlarının belirlenmesi konusunda da fikir verebilir.

Türkiye’de özellikle görece az gelişmiş ve kadın yoksulluğunun yüksek olduğu bölgelerde kurulan kadın kooperatiflerinin faaliyet alanı olarak “el-İşi ve ev üretimi gıda, örgü, nakış vb. ürünlerde” yoğunlaştıkları görülmektedir. Konuyla ilgili saha çalışmasına dayalı araştırmalar incelendiğinde, kadınların üretimlerini kooperatif çatısı altına taşımaları sonrasında bazılarının geliri artmışken bazılarının artmamış hatta azalmış olduğu gözlenmiştir. Ama kadınların çoğunun hem fikir olduğu konulardan biri ortağı oldukları kooperatiflerin sosyal güçlenmelerine yaptıkları katkıdır. Türkiye’de kadın kooperatifleri üzerine yapılan pek çok saha çalışması göstermektedir ki kurulan kadın kooperatifleri kadının ekonomik güçlenmesine ama daha da çok toplumsal cinsiyet eşitsizliğini azaltacak yönde sosyal güçlenmesine katkı sağlamaktadır. Burada vurgulanması gereken önemli bir

konu özellikle ev-ekslenli ve çoğu hala evde üretilen ürünlerin, kadınlar için bir “üçüncü vardiya” yaratması sorunudur. Kadın evde hem ev-işlerini, hem çocuk/yaşlı bakımını devam ettirirken kooperatif ürünlerinin üretiminde çalışıyor olması ile yaşadığı yük elde ettiği gelir ile karşılaştırılamayacak derecede fazla olabilir ki aslında bu emeğin başka tür bir sömürüsüne dönüşür ve kadının çok boyutlu yoksulluğunu arttırır. Yine pek çok kadın evdeki mevcut yükleri nedeniyle gelir elde edebilmek için esnek/yarı zamanlı olarak kooperatifte çalışmanın avantajlı olduğunu düşünebilir. Ancak önemli olanın kadın erkek ayırımı olmaksızın bireylerin güvenceli, öngörülebilir ve emeklerinin sömürüsüne maruz kalmadan çalışma hayatına dahil olabilmeleridir. Kadınlarda kooperatif çalışmalarının neden olacağı “üçüncü vardiya sorunu” kısa sürede tükenmişliğe ve vazgeçişe neden olabilir. Bu konu Türkiye’de kadın kooperatifleşme sürecini toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında değerlendirirken dikkate alınması gereken önemli bir konudur. Dünyada da Türkiye’de de kadının kooperatifler yoluyla çalışma hayatına dahil olduğu bazı örnekler, üretim süreç ve yöntemleri “kadının emeğini daha mı değerli kıyor yoksa sömürüyor mu?” sorusunu akla getirmektedir.

Türkiye’de görece gelişmiş bölgelerde kurulan kooperatifler incelendiğinde faaliyet alanlarının birçoğu benzerlik gösterse de bunların yanında “doğa dostu ekolojik ürünler, organik ürün ve sağlıklı atıştırmalıklar, kompost yapımı, eğitim/danışmanlık ve engelli birey eğitimi” gibi daha özgün alanlarda kooperatiflerin de olduğu gözlenmektedir ve yine saha çalışmaları incelendiğinde kadınların bir kısmının kendilerine gelir getirmesinden çok yarattığı sosyal faydayı önemsedikleri için kooperatif çatısı altında oldukları görülmektedir. Bu yönüyle, gelişmişlik düzeyi yüksek bölgelerde kurulan kooperatiflerin bir kısmının aslında tabandan oluşumlar olduğunu ve kadınların belli hedefler doğrultusunda dayanışma içine girdikleri görülmektedir. Ayrıca bu kooperatiflerin bir kısmında süreç içinde erkek ortak katılımlarının da olması onların “kadın kooperatifi” olmaktan çok “karma sosyal kooperatiflere” dönüştüğü izlenimini vermektedir. Yukarıdaki izlenimlere dayalı olarak Türkiye’nin farklı gelişmişlik düzeyine sahip bölgelerinde farklı faaliyetlerde bulunan kadın kooperatifleri arasındaki ağın sağlamlaştırılması ve bu konuda birbirlerine dışsal fayda yaratmaları gerektiği düşünülmektedir. Görünen odur ki, tabandan hedefleri doğrultusunda bir araya gelmiş, gelir elde etmek ötesinde de toplumsal sorunlara odaklanmış kadın kooperatiflerinin uluslararası paydaşları ile kurdukları ağ da kuvvetlidir. Kendi alanlarında uluslararası iyi örnekleri ve deneyimlerini yeni kurulan kooperatiflere taşıyarak rehberlik etmeleri ve ağın içine onları da dahil etmeleri önemlidir.

Çalışmanın Türkiye’de kadın kooperatiflerini inceleyen bölümü, göstermiştir ki kadın kooperatifleri, sosyal dayanışma temelli işletme modelleri olduğu için ve kooperatifçilik ilke ve değerleri itibarıyla, kadının sadece ekonomik güçlenmesine değil sosyal güçlenmesine başka bir ifadeyle toplumsal cinsiyet eşitsizliğe sorununa da çözüm olacak çok önemli aktörlerdir. Türkiye gibi toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin derin olduğu ülkelerde bu sorunu çözmek ve kadını ekonomik ve sosyal yaşama dahil etmek için bu konuda “kadın kooperatifi” özel başlığı ile kooperatifler kurulması ve bu hareketin uluslararası örgütler ve devlet tarafından stratejik programlar çerçevesinde başlatılması, sosyal dayanışma

kooperatifçilik hareketine bir ivme kazandırması açısından önemlidir. Daha da önemlisi bu noktadan sonra devletin kurulan kadın kooperatiflerini sürdürülebilir kılmak için kurumsal yapılarını güçlendirecek, ekonomik kriz ortamında kırılgan yapıları nedeniyle piyasadan kolayca çekilmelerinin önüne geçecek önlemler almasıdır. Ayrıca bugün yoğun olarak uluslararası kuruluşlar ve Bakanlıklar nezdinde ve proje bazlı yürütülen “kadın kooperatifleşmesi” hareketinin, kadının kendi yoksullukları ile mücadelede benzer sorunları yaşayan kadınlar ile bir araya geldiği tabandan oluşumlu-dayanışma temelli, evrensel kooperatifçilik ilke ve değerlerini özümsemiş oldukları yapıda kurulacakları bir sürece evrilmesi önemlidir. Bu konuda Türkiye özelinde de güzel örnek teşkil edecek uygulamalar mevcuttur. Bundan sonra sadece “kadın kooperatifi” değil kadın temsili yüksek bütün “sosyal dayanışma kooperatiflerinin” devlet ve yerel yönetimler tarafından, yönetim-organizasyon ve mesleki-teknik eğitim, ulusal ve uluslararası pazarlara açılma stratejileri, finansmana kolay erişim gibi kurumsal/yapısal ve maddi anlamda güçlendirilmesi yönünde destekler yoluyla sürdürülebilir bir yapıya kavuşmalarını sağlamak temel hedef olmalıdır.

Kaynaklar

- Acar, S., Bilen Kazancık, L., Meydan, M. C., & Işık, M. (2019). İllerin ve bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması araştırması SEGE-2017. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü Yayını: 3, Ankara: Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü.
- Alkire, S., & Foster, J. (2011). Counting and multidimensional poverty measurement. *Journal of Public Economics*, 95(7), 476-487.
- Alkire, S., & Santos, M. E. (2011). *Training material for producing national human development reports: The multidimensional poverty index (MPI)* (No. 31a). OPHI Research in Progress, University of Oxford.
- Alkire, S., Apablaza, M., & Jung, E. (2014). *Multidimensional poverty measurement for EU-SILC countries* (No. 36a). OPHI Research in Progress, University of Oxford.
- Alkire, S., Roche, J. M., Ballon, P., Foster, J., Santos, M. E., & Seth, S. (2015). *Multidimensional poverty measurement and analysis*. New York: Oxford University Press.
- Aykaç, A. (2018). *Dayanışma ekonomileri: Üretim ve bölüşüme alternatif yaklaşımlar*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Aysu, A. (2019). *Kooperatifler (yemek yemek politik bir iştir)*. Yeni İnsan Yayınevi.
- Bastos, A., Casaca, S. F., Nunes, F., & Pereirinha, J. (2009). Women and poverty: A gender-sensitive approach. *The Journal of Socio-Economics*, 38(5), 764-778.
- Batana, Y. M. (2013). Multidimensional measurement of poverty among women in Sub-Saharan Africa. *Social Indicators Research*, 112, 337-362.
- Becker, G.S. (1975). *Human capital: A theoretical and empirical analysis with special reference to education* (2. ed.). New York: Columbia University Press.
- Bergmann, B. R. (1974). Occupational segregation, wages and profits when employers discriminate by race or sex. *Eastern Economic Journal*, 1(2), 103-110.
- Bradshaw, S., Chant, S., & Linneker, B. (2019). Challenges and changes in gendered poverty: The feminization, de-feminization, and re-feminization of poverty in Latin America, *Feminist Economics*, 25(1), 119-144.
- Budig, M. J., & England, P. (2001). The wage penalty for motherhood. *American Sociological Review*, 66(2), 204-225.

Karşıyakalı, B., Köksal, S., & Seymen, D. A. (2024). Kadın yoksulluğu ve sosyal dayanışma kooperatifleri. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 96-129.

- Burchi, F., & Malerba, D. (2024). *Gender differences in multidimensional poverty in low and middle-income countries: An assessment based on individual poverty indices*. SSRN working papers. <https://ssrn.com/abstract=4688840> (07.07.2024).
- Buvinic, M. (1997). Women in poverty: A new global underclass. *Foreign Policy*, 108, 38-53.
- Buvinic, M., Youssef, N. H., & Von Elm, B. (1978). *Women-headed households: The ignored factor in development planning*. Washington: International Center for Research on Women.
- Cavalcanti, T., & Tavares, J. (2007). *The output cost of gender discrimination: A model-based macroeconomic estimate* (No. 6477). CEPR discussion papers.
- Çınar, K., Akyüz, S., Uğur Çınar, M., & Öncüler Yayalar, E. (2021). Faces and phases of women's empowerment: The case of women's cooperatives in Turkey. *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society*, 28(3), 778-805.
- Daly, M. (1992). Europe's poor women? Gender in research on poverty. *European Sociological Review*, 8(1), 1-12.
- Duguid, F., Durutaş, G., & Wodzicki, M. (2015). *Türkiye'de kadın kooperatiflerinin mevcut durumu*. Ankara: Worldbank.
- Emily M. N. (1990). The feminization of poverty: The demographic factor and the composition of economic growth. *Journal of Economic Issues*, 24(1), 145-160, DOI: 10.1080/00213624.1990.11505005
- Espinoza-Delgado, J., & Klasen, S. (2018). Gender and multidimensional poverty in Nicaragua: An individual based approach. *World Development*, 110, 466-491.
- Fuchs, V. R. (1986). *The feminization of poverty?* (No. 1934). NBER working papers.
- Girón, A., & Kazemikhasragh, A. (2022). Gender equality and economic growth in Asia and Africa: Empirical analysis of developing and least developed countries. *Journal of The Knowledge Economy*, 13(2), 1433-1443.
- Government of India Ministry of Cooperation (2023). *National cooperative database 2023: A report*. https://cooperatives.gov.in/Final_National_Cooperative_Database_023.pdf (29.04.2024).
- Gönüllü Atakan A., & A. Çoban (2022). *Türkiye'de kadınların kooperatifler yoluyla güçlenmesi, yasal ve yapısal stratejiler*. ILO Yayınları.
- Grosvenor Alsop, R., Bertelsen, M. F., & Holland, J. (2006). *Empowerment in practice: From analysis to implementation*. Washington: The World Bank.
- ICA (2015). *Guidance notes to the co-operative principles, cooperative identity, values & principles*. <https://ica.coop/en/cooperatives/cooperative-identity> (1.11.2023).
- ILO (2024). *World employment and social outlook: May 2024 update*. <https://www.ilo.org/publications/flagship-reports/world-employment-and-social-outlook-may-2024-update> (25.07.2024).
- IMF (2018). *Pursuing women's economic empowerment*. IMF policy papers, <https://www.imf.org/en/Publications/Policy-Papers/Issues/2018/05/31/pp053118pursuing-womens-economic-empowerment>, (08.06.2023).
- INGEV & İPM (2021). *Sosyal dayanışma ekonomisi için güçlü kooperatifçilik*. https://ingev.org/raporlar/Sosyal_Dayanisma_Ekonomisi_icin_Guclu_Kooperatifcilik.pdf (01.05.2022).
- Kabeer, N. (1999). Resources, agency, achievements: Reflections on the measurement of women's empowerment. *Development and Change*, 30(3), 435-464.
- Kabeer, N. (2015). Gender, poverty, and inequality: A brief history of feminist contributions in the field of international development. *Gender and Development*, 23(2), 189-205.
- Kakati, B.K., & S. Kakoty (2022). Role of women's cooperative in empowering women: A study in Jharkhand. *Purushartha*, 15(1), 118-132.

Karşıyakalı, B., Köksal, S., & Seymen, D. A. (2024). Kadın yoksulluğu ve sosyal dayanışma kooperatifleri. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 96-129.

- Karadağ, M. A. (2015). *Tek Boyutlu ve Çok Boyutlu Yoksulluk Ölçümleri: Türkiye Uygulaması*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karimli, L., Samman, E., Rost, L., & Kidder, T. (2016). *Factors and norms influencing unpaid care work: Household survey evidence from five rural communities in Colombia, Ethiopia, The Philippines, Uganda and Zimbabwe*. Oxfam GB.
- Kazar E. N. (2019). *Kadın yoksulluğunu azaltmada kadın kooperatiflerinin rolü: İstanbul ve Bursa örneği*. Yayınlanmamış doktora tezi, Yalova Üniversitesi, Yalova.
- KEDV (2024). <https://www.kedv.org.tr/guclendirme-ve-kooperatiflesme> (20.07.2024).
- KEİG (2015). Türkiye’de kadın kooperatifleşmesi: eğilimler ve ideal tipler. Araştırma raporu, KEİG Yayınları.
- KEİG (2018). *Kadın kooperatifleri kılavuzu 2017*. Araştırma raporu, KEİG Yayınları.
- Klasen, S. (2018). The impact of gender inequality on economic performance in developing countries. *Annual Review of Resource Economics*, 10(1), 279-298.
- Klasen, S., & Lahoti, R. (2021). How serious is the neglect of intra household inequality in multidimensional poverty and inequality analyses? Evidence from India. *Review of Income and Wealth*, 67(3), 705-731.
- Knowles, S., Lorgelly, P. K., & Owen, P. D. (2002). Are educational gender gaps a brake on economic development? Some cross country empirical evidence. *Oxford Economic Papers*, 54(1), 118-149.
- Koeber, C., & Wright, D.W. (2006). Gender differences in the reemployment status of displaced workers human capital as signals that mitigate effects of bias. *Journal of Socio-Economics*, 35, 780-796.
- Köksal, S. (2022). Çok boyutlu yoksulluk yaklaşımı ile Türkiye’nin yoksulları. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Köne, A. Ç., Şahin, Ç.E., Öngel, F. D., & Yıldırım, M. C. (2024). *Dünya’da ve Türkiye’de kooperatifler*. GİZ.
- Limanlı, Ö. (2016). Multidimensional Poverty in Turkey. *Turkish Economic Association International Conference on Economics ICE-TEA 5th*. (110-132.). Düzenleyen Türkiye Ekonomi Kurumu. Bodrum. 20-22 Ekim 2016.
- Lundberg, S. J., Pollak, R. A., & Wales, T. J. (1997). Do husbands and wives pool their resources? Evidence from the United Kingdom child benefit. *Journal of Human Resources*, 32(3), 463-480.
- Medeiros, M., & Costa, J. (2008). Is there a feminization of poverty in Latin America?. *World Development*, 36(1), 115-127.
- Nizam, D. (2022). *Yeni nesil kooperatifler: Topluluk-aidiyet ve yer-temellilik*, İstanbul: Oğlak Araştırma.
- Northrop, E. M. (1990). The feminization of poverty: The demographic factor and the composition of economic growth. *Journal of Economic Issues*, 24(1), 145-160.
- OECD (2014), *OECD economic surveys: Turkey 2014*. OECD Publishing, http://dx.doi.org/10.1787/eco_surveys-tur-2014-en.
- OECD (2024). *Employment rate*. <https://www.oecd.org/en/data/indicators/employment-rate.html?oecdcontrol-ba93bb3166-var1=OECD%7CTUR&oecdcontrol-40985420a-e-var3=2023&oecdcontrol-40985420ae-var5=A> (25.07.2024).
- Osberg, L., & Xu, K. (2006). *How should we measure global poverty in a changing World?* (No.2006/64). UNU-WIDER research papers.
- Peterson, J. (1987). The feminization of poverty. *Journal of Economic Issues*, 21(1), 329-337.
- Phipps, S. A., & Burton, P. S. (1995). Sharing within families: Implications for the measurement of poverty among individuals in Canada. *Canadian Journal of Economics*, 28(1), 177-204.

Karşıyakalı, B., Köksal, S., & Seymen, D. A. (2024). Kadın yoksulluğu ve sosyal dayanışma kooperatifleri. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 96-129.

- Poirier, Y. (2014). Social Solidarity Economy and Related Concepts Origins and Definitions: An International Perspective. http://www.socioeco.org/bdf_fiche-document-3293_en.html. (10.03.2022).
- Pressman, S. (1988). The feminization of poverty: Causes and remedies. *Challenge*, 31(2), 57-61.
- Pressman, S. (2002). Explaining the gender poverty gap in developed and transitional economies. *Journal of Economic Issues*, 36(1), 17-40.
- Pressman, S. (2003). Feminist explanations for the feminization of poverty. *Journal of Economic Issues*, 37(2), 353-361.
- RIPES. (2015). *Global vision for a social solidarity economy: Convergences and differences in concepts, definitions and frameworks*. February 2015, <http://www.ripess.org/resources-medias/resources-on-the-sse/?lang=en>. (10.03.2022).
- Rogan, M. (2016). Gender and multidimensional poverty in South Africa: Applying the global multidimensional poverty index (MPI). *Social Indicators Research*, 126, 987-1006.
- Sen, A. (1985). *Commodities and capabilities*. New Delhi: Oxford University Press.
- Sen, A. (1987). *Gender and cooperative conflicts* (No. 18). WIDER working papers.
- Siddique, M., & Nosheen, M. (2021). Gender poverty gap: A comparative analysis of India and Pakistan. *Review of Economics and Development Studies*, 7(2), 287-298.
- Simurg Kadın Kooperatifleri Birliği. <https://simurg.org.tr/harita/> (10.05.2024).
- Standing, G. (1999). Global feminization through flexible labor: A theme revisited. *World Development*, 27(3), 583-602.
- Şahankaya Adar, A., & Dedeoğlu, S. (2023). Türkiye'de kadın kooperatiflerinin kadının güçlenmesine etkisi. *Fe Dergi*, 15(2), 8-49.
- Şahankaya Adar, A., Dedeoğlu, S., & Kurtuluş, G. (2023). Türkiye'de kadın kooperatifleri: Mevcut durum analizi, kadın güçlenmesi ve istihdam yaratma potansiyeli. *Çalışma ve Toplum*, 2(77), 1171-1208.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2018). *On birinci kalkınma planı (2019-2023): Kadının kalkınmadaki rolü özel ihtisas komisyonu raporu*. Ankara.
- T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü (2012). *Türkiye kooperatifçilik stratejisi ve eylem planı 2012-2016*.
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Ahiler Kalkınma Ajansı (2022). *TR71 bölgesi kadın kooperatifleri araştırma raporu*.
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı (2021). *TR82 Bölgesi kadın kooperatifleri mevcut durum analizi*.
- T.C. Ticaret Bakanlığı (2024). *Kooperatif destek programı (KOOP-DES) başvuru duyurusu*. <https://ticaret.gov.tr/kooperatifcilik/koop-des/koop-des-basvuru-duyurusu> (17.04.2024).
- T.C. Ticaret Bakanlığı Esnaf Sanatkarlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü (2012). *Kadın girişimi üretim ve işletme kooperatifi ana sözleşmesi*. <https://ticaret.gov.tr/kooperatifcilik/mevzuat/anasozlesmeler> (17.4.2023).
- Tarım ve Orman Bakanlığı (2022). <https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/Haber/449/Ureten-Kooperatiflerimiz> (10 Temmuz 2024).
- Tavares, F. E., & Betti, G. (2024). Gender differences in multidimensional poverty in Brazil: A fuzzy approach. *Social Indicators Research*, 1-38. DOI: doi.org/10.1007/s11205-024-03312-z.
- Tekgüç, H., & Akbulut, B. (2022). A multidimensional approach to the gender gap in poverty: An application for Turkey. *Feminist Economics*, 28(2), 119-151.
- TURKONFED (2024). <https://turkonfed.org/tr/detail/4193/2023-yilinda-istatistiklerle-kadin> (25.07.2024).
- TURKONFED, IDK (2020). *Toplumsal cinsiyet eşitliği gündem raporu-2, kadın kooperatifleri*. İstanbul.

Karşıyakalı, B., Köksal, S., & Seymen, D. A. (2024). Kadın yoksulluğu ve sosyal dayanışma kooperatifleri. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 96-129.

- TÜİK. (2023). *Gelir ve yaşam koşulları araştırması mikro veri seti (kesit) 2022*.
- Uğur, M. S. (2016). *Yoksulluğun dinamiklerinin çok boyutlu olarak incelenmesi*. Yayınlanmamış doktora tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana.
- UN (1996). *Resolution adopted by the general assembly on the report of the second committee*. (A/50/617/Add.6), 9 February 1996, <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F50%2F104&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False> (04.07.2024).
- UN (2000). *Resolution adopted by the general assembly on the report of the ad hoc committee of the whole of the twenty-third special session of the general assembly*. (A/S-23/10/Rev.1), 16 November 2000, <https://www.un.org/womenwatch/daw/followup/ress233e.pdf> (04.07.2024).
- UNDP (2022). *Human development report 2021/2022: uncertain times, unsettled lives: shaping our future in a transforming World*. <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2021-22> (26.02.2024).
- UNDP (2024). *Gender development index*. <https://hdr.undp.org/gender-development-index#/indicies/GDI> (19.07.2024).
- UNDP. *Sustainable development goals*. <https://www.undp.org/sustainable-development-goals> (20.02.2024).
- Vijaya, R. M., Lahoti, R., & Swaminathan, H. (2014). Moving from the household to the individual: Multidimensional poverty analysis. *World Development*, 59, 70-81.
- Waldfoegel, J. (1997). The effect of children on women's wages. *American Sociological Review*, 62(2), 209-217.
- WEF (2023). *Global gender gap report 2023*. <https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2023/> (26.02.2024).
- Wright, R. E. (1992). A feminisation of poverty in Great Britain?. *Review of Income and Wealth*, 38(1), 17-25.
- Yıldırımalp, S., İslamoğlu, E., & Torun, M.A. (2021). Kadın kooperatiflerinin ekonomik ve sosyal yaşamda rolü ve önemi: Antalya ili örneği. *International Journal of Innovative Approaches in Social Sciences*, 5(3), 111-133. DOI: doi.10.29329/ijiasos.2021.370.1.

A Life Cycle Analysis of Income and Consumption Inequality in Türkiye¹

İsa Sağbaşı, Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, isasagbas@aku.edu.tr, ORC-ID: 0000-0002-9374-7247.

Uğur Akkoç, Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman, Uluslararası Ticaret, uakkoc@pau.edu.tr, ORC-ID: 0000-0002-9949-2097.

Abstract

Life-cycle model offers current consumption should be proportional to lifetime income. It provides new insights into the examinations of economic inequalities. This study examines income/consumption inequality over lifecycle. The life cycle of inequalities are measured by using the Turkish HBAs. Findings confirm inequalities are dependent on ages. So, taking into consideration transforms the shape of age profile of inequalities. A hump-shaped figure over the life cycle appears in per capita terms. It is observed a significant increase in all type of inequalities at all age groups. Also, consumption inequalities take in place of income inequality by higher rises.

Keywords: *Income Inequality, Consumption Inequality, Life Cycle Model, Household Budget Surveys*

JEL Codes: *C83, D15, D31, E21*

Türkiye'de Gelir ve Tüketim Eşitsizliğinin Yaşam Döngüsü Modeli ile Analizi

Öz

Yaşam döngüsü modeli, mevcut tüketimin yaşam boyu gelirle orantılı olması gerektiğini öne sürmektedir. Ekonomik eşitsizliklerin incelenmesine yeni bakış açıları sağlamaktadır. Bu çalışma yaşam döngüsü boyunca gelir/tüketim eşitsizliğini incelemektedir. Eşitsizliklerin yaşam döngüsü TÜİK HBA'ları kullanılarak ölçülmektedir. Bulgular eşitsizliklerin yaşlara bağlı olduğunu doğrulamaktadır. Yani eşitsizliklerin dikkate alınması yaş profilinin şeklini değiştirmektedir. Kişi başına gelir ya da tüketime göre, yaşam döngüsü boyunca kambur bir şekil bir rakam ortaya çıkıyor. Her yaş grubunda her türlü eşitsizlikte ciddi bir artış gözlenmektedir. Ayrıca gelir eşitsizliğinin yerini daha yüksek artışlarla tüketim eşitsizlikleri almaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Gelir Eşitsizliği, Tüketim Eşitsizliği, Yaşam Döngüsü Modeli, Hanehalkı Bütçe Anketleri*

JEL Kodları: *C83, D15, D31, E21*

¹ This study is carried out at London Brunel University, College of Business, Arts and Social Sciences.

1. Introduction

According to consumer behaviour theory, a household or individual decides about the timing of consumption and maximizes lifetime utility subject to a lifetime budget constraint. The life cycle model considers differences in income and consumption patterns of an individual's during the life span. The life cycle model is offered by pioneering works in this field such as Modigliani & Brumberg (1954) and Ando & Modigliani (1963). This measure is designed to answer the question 'What is a household's expenditure at different stages of its life?'. A number of individual life cycles are embedded in the life cycle of a family and, of course, they interact with each other.

In theory, individuals determine their consumption levels according to lifetime income. As stated in the permanent income hypothesis of Friedmann (1957) people spread their income at a level consistent with their expected long-term income. The expected long-term income is called permanent income. The stage people have reached in their life cycle affects their income and consumption. From a life cycle point of view, one can describe three stages of people's life: childhood, working life, and retirement. These periods start and end at different ages for each person. Also, the conditions of the stages may differ greatly for each person. During childhood, people are only allowed to spend the pocket money that their parents give them. Their consumption, expenditure, and earned income all rise quickly only once they begin working. Later on, they have savings in preparation for retirement, during which a drop in income, and hence consumption, is expected (Connolly and Munro, 1999, 246).

The life-cycle model gives fresh insights into the outcomes of studies that analyse public policies and inequalities. There are a bunch of studies that use the life-cycle model to analyse public policy or investigate different inequalities in society. For example, Erosa and Gervais (2002) theoretically take into consideration age in analysing optimal taxation. It causes the criticism of conventional models that take an instant picture of the effects of tax policies. The change on flowing income do change over time gives rise to this criticism. For example, Guran & Oğuz (2010) propose that tax policy on health should be designed in a lifetime perspective. Similarly, Poterba (2002) presents a piece of evidence that shows life cycle dynamics affect change in public intervention's efficiency on the US Medicare health system. Finally, there are a lot of papers, on the time patterns and cross-sectional charac-

teristics of inequalities that should be assessed from the life cycle perspective (e.g., Gourinchias & Parker, 2002; Storesletten et. al. 2004; Kaplan, 2012; Primiceri & Rens, 2009).

This study aims to investigate the income and consumption inequalities over the life cycle in the Turkish economy. Besides that, it provides information on trends of inequalities by measuring the age profile of inequalities for the years 2014, 2019, and 2022. The life cycle approach suggests consumption and income of the peoples are dependent on what stage they reach. Based on this, it could be argued that economic inequalities such as income and consumption are affected by the life cycle. Few studies have attempted to examine this relationship in emerging countries with time trends in the relevant literature. Also, this will be the first comprehensive study that measures the age profile of income and consumption inequalities in the Turkish economy. This study contributes to this area of interest by using Turkish household data.

The rest of the paper is designed as follows. The second part presents a brief literature review on consumption inequality literature. The third part explains the data and methods that are used. The fourth part includes the main findings and measurements. Finally, the fifth part tries to evaluate the results.

2. Literature Review

According to Kaplan (2012), there are two motivating factors for studying consumption inequality with the life cycle model. The first one is that consumption reflects all risks and the ability to insure them individuals in their whole life. This part of the relevant literature provides insightful policy implications on designing mechanisms of insurance in financial markets. Answering the question that is how consumption, being a very good measure of welfare, on the life cycle is the second motivating factor. The literature suggests that consumption measures individual welfare better than income and other measures (Cutler & Katz, 1992; Meyer & Sullivan 2013).

Some studies measure how inequality in labour supply, wages, and consumption varies over the life cycle. The presence of the hump-shaped consumption profile is a key common finding of the literature on whether the size of the hump differentiates across countries. A large body of studies proves total consumption or expenditures vary greatly across age profiles (e.g., Deaton, 1992; Kotlikoff, 2001; Gourinchias & Parker, 2002). Krueger & Fernandez-Villaverde (2004) is one of the early studies that propagate the result that total consumption both of durables and non-durables display a hump shape over the life cycle even after controlling for changes in family size. Heathcote et. al. (2005) give support to the hump-shaped age profile of consumption by putting emphasis on the effects of age inequality over the life cycle and considering cohorts. Some of the followers attempt to propose that demographics can explain some degree of varieties of consumption over the life cycle if household equivalence scales are used by studies (e.g. Blundell et. al., 1994). Even so, a notable size of the hump in consumption over the life cycle remains an unexplained part of consumption behavior.

A part of the consumption over life cycle literature analyzes the shocks of labor market uncertainties on consumption inequalities (e.g. Gourinchias and Parker, 2002; Storesletten et. al. 2004; Kaplan, 2012). The studies on this issue give insightful information about how the transition of shocks to consumption differs in different age groups. It is possible to argue that there are two results that studies are agreed upon. The first one is that the uncertainties and shocks in working life are more important than others. Moreover, permanent income shocks can not lead to great changes in consumption inequality because of they are predictable by consumers (Primiceri & Rens, 2009). while the second consumption inequality rises with age. And the results are robust to different modeling techniques such as nonlinear modeling.

Newer studies on consumption inequality try to deep dive into consumption behavior over the life cycle by dealing with different goods and household types. Aguiar and Hurst (2009) analyzed consumption profiles of different nondurable goods according to age after re-documents of famous hump-shaped nondurable consumption. It reveals that the hump of nondurable consumption sources mainly from three categories of nondurables: food, nondurable transportation, and clothing). Finally, the paper concludes that life cycle consumption inequalities are driven by inputs into market work and home production.

Modern literature on consumption inequality over the life cycle expands with new dimensions of some heterogeneities of goods and households. For example, Yang (2009) tries to explore the life cycle dynamics of housing relative to other goods. It reproduces that the age profile of non-housing goods consumption is lump-shaped, however, consumption of housing increases monotonically first and then flattens out according to life cycle. On the other hand, some studies try to measure the effects of price searches on consumption inequalities (e.g. Arslan et. al., 2021; Griffy, 2021). The difference between consumption and expenditure inequalities is an important question. Consumption inequality can be lower by %30 than expenditure inequality thanks to price search efforts of households. They state that poorer households search more and pay lower prices compared to wealthier ones. Similarly, studies prove that differences in returns of household portfolios can have effects on consumption inequality (Daminato & Pistaferri, 2024).

In the development economics literature on the Turkish economy, consumption inequality has less attention than income inequality. A large body of studies analyses the income inequalities in the Turkish economy in very different dimensions. In comparison to them, it is possible to say that there are a few studies that use consumption as a welfare measure. Duygan & Güner (2006) measures the consumption inequality and the effects of education on it in 1994 and 2002. After this very first study, İpek (2019) finds that consumption inequality is lower than income inequality for 2003 and 2015. Tamkoç & Torul (2020) explain the cross-sectional facts of economic inequalities in the Turkish economy. It states that consumption inequality reduced in the period between 2002 and 2016 as well as income and wage inequality. It is possible to say consumption inequality mimics income inequality in this period. According to the results of the paper, despite there being parallel trends in inequalities, variations of consumption are lower than income. Finally, Gemicioğlu et. al. (2024) focuses on directly consumption inequality in the Turkish economy. It reveals the

effects of inflation and indirect tax burden on consumption inequality in a large period of 2003-2019. Another striking finding of the paper is that consumption inequality takes income inequality's place after 2015 in the Turkish economy.

Also, there is a small set of studies that analyse inequalities in the Turkish economy over the life cycle. Arslan et. al., (2021) focuses on the difference between dispersions of consumption and expenditure caused by price search in Türkiye. It reports that the total variance of consumption is %15 smaller than the total variance of expenditures. Besides general results on the difference of inequalities, it also predicts the age profiles of consumption and expenditure inequalities. It claims two main results about that. The first one is that the cross-sectional variance of consumption increases until middle age and stays flat after middle age. The second one is that the cross-sectional variance of total expenditure is higher for all ages than the variances of consumption while having a similar shape according to age. Kırdar & Cilasun (2013) investigates income and its components in the life cycle model for Turkish households. It does not contain any results about consumption; however, it provides good insight into relations between education, household type, and life cycle inequalities. According to Kırdar & Cilasun (2013), the median household disposable income profile is very slightly hump-shaped according to ages for the total sample. The median income reaches its peak in the middle ages. Yet, Kırdar & Cilasun (2013) find that the profile of household income conditional on educational attainment in Turkey is fairly flat over the life cycle. Daşkaya & Sağbaşı (2019) is one of the few studies that explores directly consumption inequality in the Turkish economy in the literature. It covers the years between 2003 and 2014 by using the Household Budget Survey. After it reports consumption inequality has a downward trend before the 2008 crisis and the crisis has led to a moderate increase in inequality, it investigates the age profile of consumption inequality. The paper proves that consumption inequality appears in greatest magnitude in the oldest age group of more than 65 years old.

3. Methodology and data

This study aims to examine the characteristics of income and consumption inequalities over the life cycle. The life cycle models offer that income and consumption inequalities may differ according to age. In the working life era of the life cycle, ages between 20 and 60 are divided into four age groups. Moreover, the retirement age group after 60 is examined since they still earn income and consume. The age data of the head of household, regardless of male or female, is used for age classification.

The standard way to measure inequalities is using the Gini index in the literature. The main measure used to compare inequality differences between countries is the Gini. According to Trapeznikova (2019), perceptions of a policy's efficiency can vary based on the specific measure and the variable is being assessed. For example, officials should prefer use the Palma ratio² as their inequality metric instead of the Gini. This would demonstrate their concern for the impoverished. However, Kawachi & Kennedy (1997) compare the

² The Palma is a ratio of the welfare measure of the richest 10% to the bottom 40%.

behavior of six inequality metrics and conclude that the concentration measures are highly correlated, with Pearson correlations ranging from 0,86 to 0,99, and point out that the choice of inequality indicator is unlikely to influence the results.

This study uses the Gini index, Theil index, and Atkinson index are used in the line with Leiden approach in the measurement of income and consumption inequalities. Yet, the findings are only based on Gini³, Atkinson⁴ and Theil⁵, which are the most used indicators of inequalities in empirical studies. As a sum, based on the Leiden Approach (Wang et. al., 2014), the following six equality measures are calculated.

Table 1. Inequality Measures

<i>Income inequality measures</i>	<i>Consumption inequality measures</i>
<ul style="list-style-type: none"> • Gini for all individuals with nonzero <i>earnings</i> of classified age • Atkinson index for all individuals with nonzero <i>earnings</i> of classified age • Theil index for all individuals with nonzero <i>earnings</i> of classified age 	<ul style="list-style-type: none"> • Gini for all individuals with nonzero <i>consumption</i> of classified age • Atkinson index for all individuals with nonzero <i>consumption</i> of classified age • Theil index for all individuals with nonzero <i>consumption</i> of classified age

This study uses secondary data which is collected by the Turkish Statistical Institute (TurkStat) which is the official statistical body belonging to The Presidency. The first household income and consumption survey including all regions was carried out in 1987. The survey was begin to named as Household Budget Survey in 2003, and the estimation level was revised and the sample size was adjusted in accordance with NUTS. The household

3 The Gini is a standard and summary measure of any type of inequalities. The Gini coefficient provides the shares of data into a single statistic, which summarizes the distribution of income. The Gini measure take values that ranges from 0 (means perfect equality) to 1 (means perfect inequality). The Gini is calculated on the difference between the different shares of income distribution, called as the Lorenz curve, and the means of a perfectly equal income distribution.

4 The Atkinson index is more sensitive to changes at the lower end of the distribution as approaches one 1, while it approaches 0 inequality aversion falls. The percentage of total income that, in the case of perfect income distribution, would be needed to maintain the current level of social welfare can be determined using Atkinson values. With only $1 - 0.20 = 80\%$ of income needed to obtain the same level of social wellbeing, according to the Atkinson index value of 0.20. Atkinson values have a theoretical range of 0 to 1, where 0 denotes an equal distribution state.

5 The Theil index is a statistic used to measure economic inequality. The Theil index measures an entropic distance the population is away from the ideal equality. The numerical result is in terms of negative entropy so that a higher number indicates more order that is further away from the ideal of maximum disorder. If the Theil index values is 0, that shows a state of equal distribution and values greater than 0 representing growing levels of inequality.

budget surveys have been disseminated continually between the years of 2002 and 2019. This study examines 2014, 2019 and 2022 household budget surveys. The household budget survey of 2014 was gathered from 1.104 households and the sample households were altered monthly base all the year reaching 13.248 households in total. 10.122 Households (76% of the sample) replied to the questionnaire. The household budget survey of 2019 and 2022 was gathered from 1.296 households and the sample households were altered monthly base all the year reaching 15.552 households in total. A randomised two-stage cluster sampling method is used.

Consumption structures and income levels of individuals could be examined by using household budget surveys. These surveys mainly reveal data according to socio-economic groups, rural, urban, and regions, types of consumption expenditures and dispersion of goods and services expenditures, socio-economic characteristics of households, working conditions of household members, total income of households, and sources of income. A household budget survey consists of three sections. The first section includes household variables that show ownership of some assets such as dwelling, household goods and facilities, transport vehicles and real estate. The second section presents individual variables about household composition, economic activity, and employment status, types of income. The third section of this survey has consumption expenditure variables. Interview, recording, and observation methods are used in data gathering. Each interviewer visits 6 times each household in a month. The interviewer meets the household and gets the socio-economic status of the household on the first visit. The members of a household write daily expenditures in a notebook given by TurkStat. In the last interview, the data for the earned disposable net income in the last 12 months is gathered. It should be also noted that disposable net income data is pre-tax, and consumption data is after-tax since indirect taxes are included in prices.

All people living in households except the nomadic in all settlements within the borders of Turkey are included in the survey's population. These settlements are divided into urban and rural. The settlements with a population of 20.001 and more and less than 20.001 population are accepted as urban and rural, respectively.

TurkStat uses the Classification of Individual Consumption by Purpose (COICOP) to classify all goods and services expenditures made by households during the survey month. The data according to this classification is collected based on 12 expenditure groups: food and soft drinks; alcoholic beverages, cigarettes, and tobacco; clothing and shoes; housing, water, electricity, gas, and other fuels; furniture, appliances, and home maintenance services; health; transportation; communication; entertainment and culture; educational services; restaurant, catering, and hotels; miscellaneous goods and services. Household budget surveys offer data on consumption expenditures and how they are distributed among various factors, such as household size and type, socioeconomic characteristics, employment status of household members, income of households, and sources of income.

Numerous data on income and expenses from household budget surveys will be used in this investigation. It offers raw data on the members of the household as well as their income and spending patterns. In order to extract useful information from the survey, data mining is required. Furthermore, because household budget surveys are longitudinal, it is possible to track changes in the sources of income and patterns of spending within homes.

Long-term effects are considered in dynamic studies, which are recommended as an alternative to annual static methods. It is necessary to watch samples for the entirety of their lives while studying the life cycle model. In the social sciences, this is almost impossible. This study aims to address this issue by examining and comparing the income and spending patterns of various age groups, as has been done in previous empirical literature. The study presented here is made possible by the life cycle approach to taxation.

4. The findings

This part of the study presents the findings about income and consumption inequalities over the life cycle for the Turkish economy. This study tries to capture changes in inequalities profile in time also. To do this, the paper calculates all inequality measures for 2014, 2019 and the final year of the dataset 2022 as well as different welfare measures and age profiles. The following Table 2. shows values of Gini, Theil, and Atkinson indexes of income and consumption for the total sample in 2014, 2019, and 2022. According to Table 2. there are some facts about inequalities. The first one is that consumption inequality is notably greater than income inequality in 2022. After an increase on consumption inequality from 2019 to 2022, it outpaces the income inequality for 2022. The second fact is about the increase of inequalities in the year 2022. It is possible to say that there is a slightly increase from 2014 to 2019. However, both of income and consumption inequality increases significantly on 2022. Such that the increase in consumption Gini is about %20 of the 2019 level.

Table 2. Income and Consumption Inequalities for Total Sample

Concentration Measure	Income Inequality			Consumption Inequality		
	2014	2019	2022	2014	2019	2022
Gini	0,360	0,343	0,376	0,345	0,348	0,418
Atkinson	0,110	0,096	0,119	0,095	0,098	0,143
Theil Entropy Index	0,239	0,205	-	0,204	0,211	-

Figure 1. and Figure 2. present income and consumption distribution concentration measures according to age groups and their trends, respectively. While the 20-29 age group has the lowest income inequality, the highest consumption inequality appears in the 50-59 age group. But, the most unequal group was 60+ years old in 2014. Actually, the shape of consumption inequalities is similar in that increase with age and slightly drop in middle age. But, there are two different behaviors of 60+ years old for 2014 and other years. In 2014, consumption inequality continued to rise by age after 60+ years old, while there was a slight decrease in the 60s for 2019 and 2022. Also, it is clear that inequalities are far more than in past years in all age groups in 2022.

Figure 1. Income Inequalities over the Life Cycle

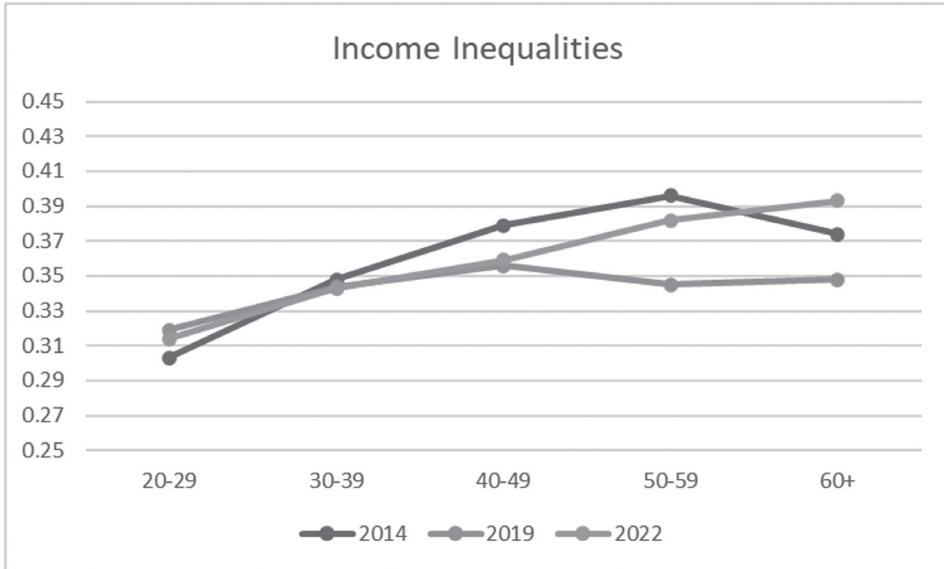

Figure 2. Consumption Inequalities over the Life Cycle

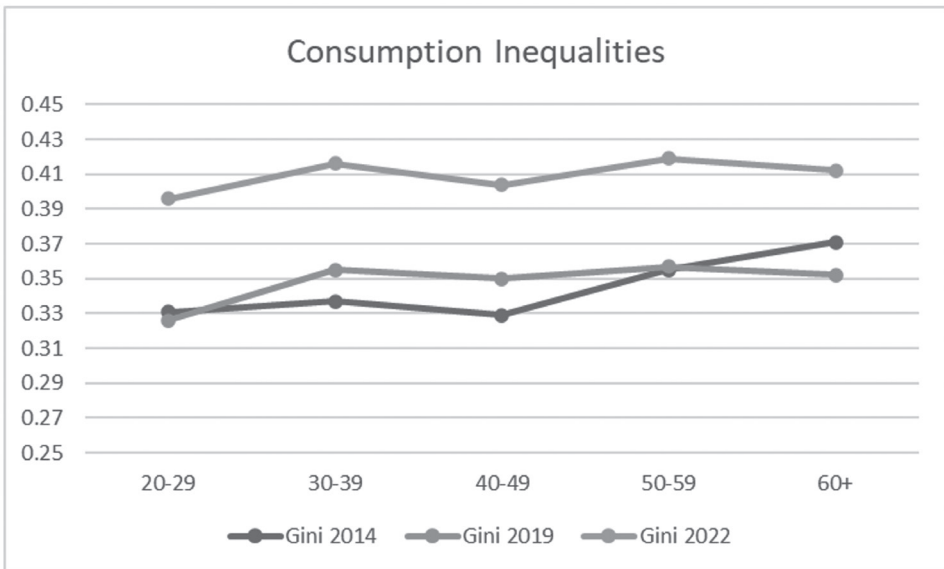

Figure 1. presents the same picture of income inequality. However, findings are a bit complicated. The first finding of the figure inferred that income inequality rose notably until the middle ages in all years. Trends after middle age depend on the years that are investigated. In 2014, there is a hump in the 50-59 age group. In 2019, the maximum inequality was reached in the middle ages. Income inequality reaches a plateau by the middle

ages. Finally, in 2022, income become more inequal as age increases steadily. There is an upward trend over the life cycle. This picture tells us that income inequalities at older ages increases dramatically in 2022. The great sources of equalizing between 2019 and 2022 may come from older ages.

Figure 3. Trend of Consumption Inequality

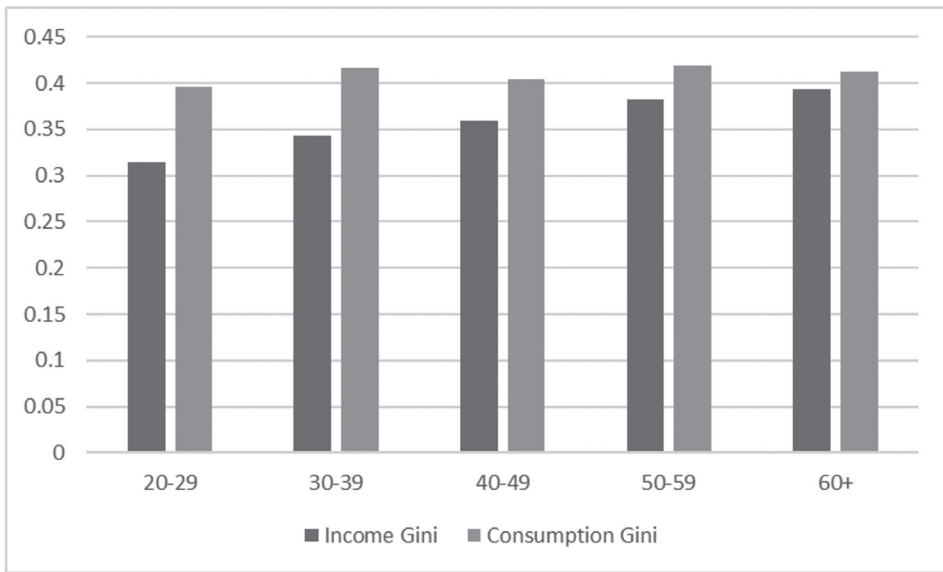
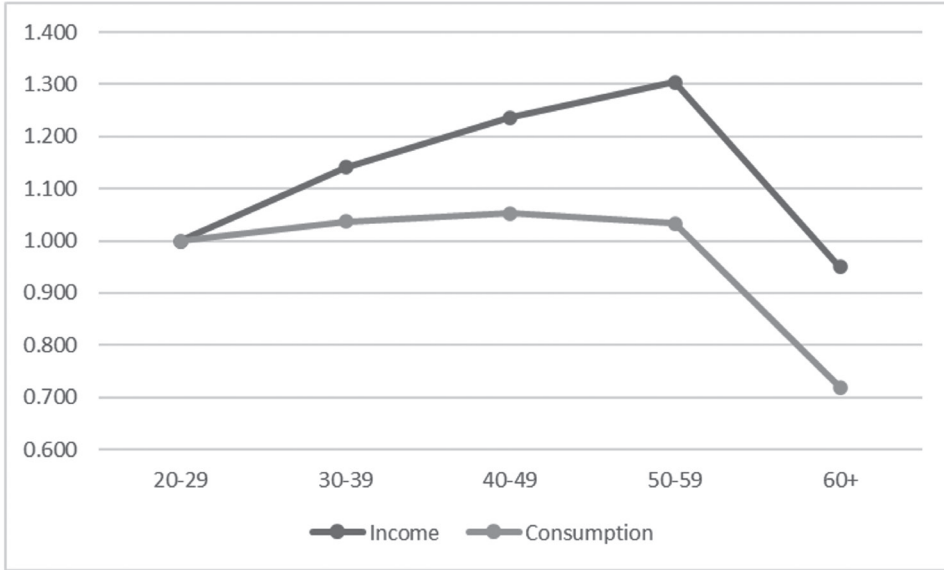

Figure 3. compares the age profile of income and consumption inequalities in 2022. The figures show that income inequality is less than consumption inequality in all groups. The age group of 20-29 has the lowest income and consumption inequality. On the other hand, while the age group of 50-59 has the highest consumption inequality, the age group of 60+ has the highest income inequality.

When we look at income and consumption levels of age groups directly instead of within-group inequalities in these terms, Figure 4. reflects reductions in income and consumption in older ages in 2022. Figure 4. presents the income and consumption levels of each age groups relative to youngest age group levels. Income rises as age increases, but in the 60+ age group which is the exit group from the labour market, we observe great income reduction. One can propose that retirement is very dominant in income reduction in that group. Also, a reduction in income passes through to consumption greatly. Income and consumption levels of the 60+ age group fall behind the 20-29 age group levels by losing approximately %30 of income and consumption.

Figure 4. Income and Consumption Levels over the Life Cycle

Overall, all figures help to understand that there is no significant hump shape in any type of inequalities for the Turkish economy. On that point, it is possible to take into consideration other issues that affect income and consumption distribution such as household type and education. We re-examined the income and consumption inequalities over the life cycle in per capita terms. To get per capita income and consumption, we use the OECD equivalence of household size. By dividing the total disposable income of household and total consumption by OECD equivalence size, we derived the per capita income and per capita consumption.

Figure 5. Income and Consumption Inequalities over the Life Cycle According to Equivalence Scale

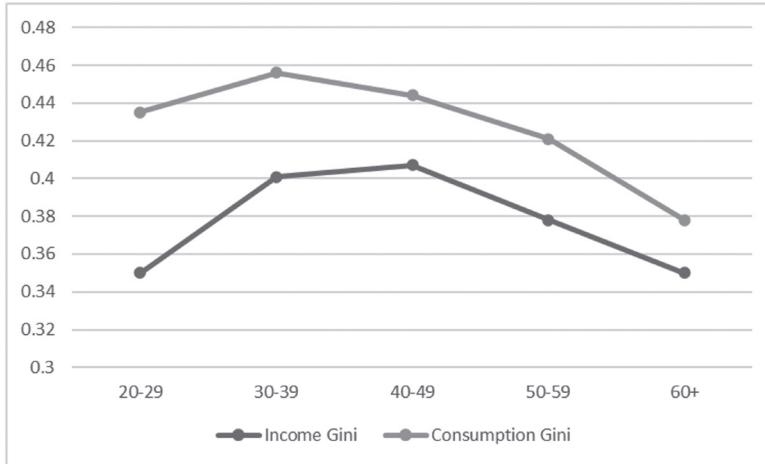

Figure 5. provides the Gini indices of age groups in terms of per capita income and per capita consumption for 2022. It is clearly inferred from the figure that if we count in per capita terms, we can get a nearly hump-shaped age profile of inequalities. The Gini of income distribution in the 20-29 age group is 0,35. And by increasing reaches to 0,41 at 40-49 age group that is middle age group. After the middle age group, the Gini starts to decrease and back to 0,35 in the 60+ age group. There is a clear hump-shaped profile. On the other hand, consumption inequalities are similar to hump-shaped but there are some nuances. The Gini of consumption inequalities starts to decrease by the second age group which is 30-39. Also, the 50-59 and 60+ age groups have lower Gini indices and hence lower inequalities than then 20-29 age group.

Figure 6. Income Inequalities over the Life Cycle at different Education Level According to Equivalence Scale

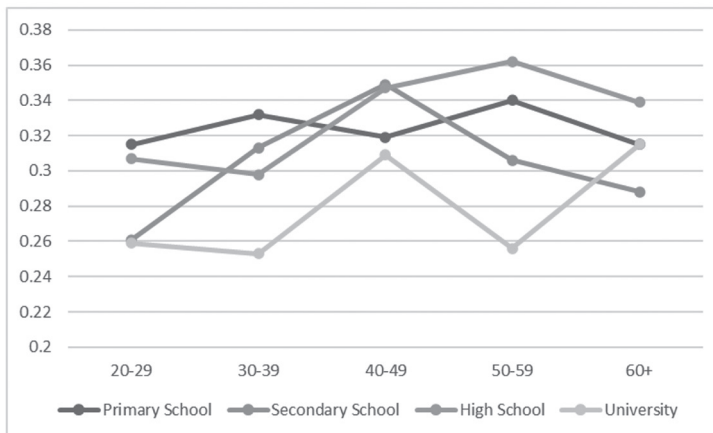
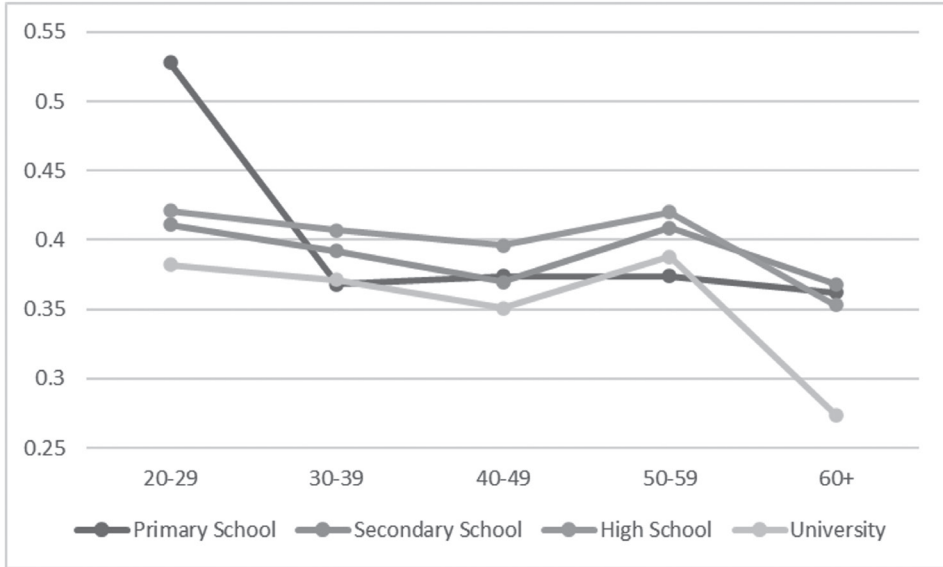

Figure 7. Consumption Inequalities over the Life Cycle at different Education Level According to Equivalence Scale

Lastly, we investigate the role of education on the age profile of inequalities. Figure 6. Figure 7. includes income and consumption Gini values of each age group at different education levels. These figures provide some results about the educational groups. Firstly, for all ages, the minimum income and consumption inequality is experienced by the group that has a university degree. So, only the high school education level group has a hump-shaped age profile of income inequality. And finally, education is not a powerful explain of the shape of inequalities over the life cycle.

5. Concluding remarks

Musgrave identifies that there are three main reasons for government intervention in to market economy, resource allocation, redistribution, and macroeconomic stability. The importance of the redistribution function of government has increased more after globalization since income distribution is not only a national matter but also international. Governments combat to reduce income and wealth inequalities by using taxation and spending measures. The results of government redistribution policies should be examined whether these are successful and to what extent. Moreover, the causes of economic inequalities should be investigated so that the policies to reduce these inequalities should be based on the evidence of empirical studies.

The life cycle approach suggests that people's income and consumption are dependent on what stage they reach. Based on this, it could be argued that economic inequalities such

as income and consumption are affected by the life cycle. Few studies have attempted to examine this relationship. This study contributes to this area of interest by using Turkish household data.

The main findings of a cross-sectional examination of the 2014, 2019, and 2022 years are as follows. Firstly, the five age groups differ in terms of both income and consumption inequalities. It could be suggested that income and consumption inequalities are heterogeneous for all age groups. It is observed that income inequalities decreased in all age groups, except for the 20-29 age group, from 2014 to 2019. Consumption inequalities decreased in the 20-29 age group and 60+ age group, while increased in the 30 till 59 age groups from 2014 to 2019. In line with this prediction, the findings confirm that income and consumption inequalities are also dependent on age groups.

The second result is about the trends in inequalities. Both the income and consumption inequalities have notably increased between 2019 and 2022. The cause of the, most suspicious one is the Covid-19 pandemic, which may be the point of further research. Also, the fact that consumption inequality is greater than income inequality, especially after 2019. This situation tells us that while consumption inequality takes in place of income inequality after the pandemic, scholars and policymakers pay attention to consumption dynamics.

However, in contrast to literature, we can not observe a hump-shaped pattern neither income nor consumption inequalities. The third result that we can emphasize is that taking into consideration income and consumption in per capita levels transforms the inequality profiles to hump-shaped age. At the same time, education levels can not create a significant change in the shape of the age profile of inequalities. We conclude that inequalities at the person level are responsible greatly for the hump-shaped age profile of inequalities.

Fourthly, the change in income inequality reflects both transitory and permanent shocks, while the change in consumption inequality should reflect only permanent shocks (Jappelli, 2019). It is therefore theoretically expected that consumption inequality should be less than income inequality. The finding is that average consumption inequality is less than average income inequality confirming theoretical expectation. The age group of 20-29 has the lowest income and consumption inequality. While the age group of 50-99 has the highest income inequality, the age group of 60+ has the highest consumption inequality in all age groups. The findings should be evaluated with caution due to the limited scope of this study.

References

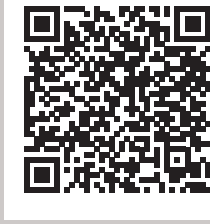
- Aguiar, M., & Hurst, E. (2009). Home production, consumption, and labor supply. *NBER Reporter Online*, (4), 6-9.
- Ando, A., & Modigliani, F., (1963). The life cycle hypothesis of saving: Aggregate implications and tests, *American Economic Review*, 53(1), 55-84.
- Arslan, Y., Guler, B., & Taskin, T. (2021). Price Search, consumption inequality and expenditure inequality over the life cycle. *International Economic Review*, 62(1), 295-320.

Sağbaşı, İ. & Akkoç, U. (2024). A life cycle analysis of income and consumption inequality in Türkiye. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 130-145.

- Blundell, R., Browning, M., & Meghir, C. (1994). Consumer demand and the life-cycle allocation of household expenditures. *The Review of Economic Studies*, 61(1), 57-80.
- Carroll, C. D., & Summers, L. H. (1991). Consumption growth parallels income growth: Some new evidence. In *National saving and economic performance* (pp. 305-348). University of Chicago Press.
- Connolly, S., Munro, A., (1999). *Economics of the Public Sector*, Prentice Hall.
- Cutler, D. M., & Katz, L. F. (1992). Rising inequality? Changes in the distribution of income and consumption in the 1980s. *The American Economic Review*, 82(2), Papers and Proceedings of the Hundred and Fourth Annual Meeting of the American Economic Association (May, 1992), pp. 546-551.
- Daminato, C., & Pistaferri, L. (2024). Returns heterogeneity and consumption inequality over the life cycle (No. w32490). National Bureau of Economic Research.
- Daşkaya, N., & Sağbaşı, İ. (2019). Türkiye'de tüketim eşitsizliği: Ampirik bir çalışma. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 23-41.
- Deaton, A. (1992). *Understanding consumption*. Oxford University Press.
- Duygan, B., & Güner, N. (2006). Income and consumption inequality in Turkey: What role does education play?. In *The Turkish economy* (pp. 63-91). Routledge.
- Erosa, A., & Gervais, M. (2002). Optimal taxation in life-cycle economies. *Journal of Economic Theory*, 105(2), 338-369.
- Friedman, M. (1957). The permanent income hypothesis. In *A theory of the consumption function* (pp. 20-37). Princeton University Press.
- Gemicioğlu, S., Kızıllırmak, B., & Akkoç, U. (2024). Relative contributions of indirect taxes and inflation on inequality: What does the Turkish data reveal?. *Review of Development Economics*, 28(1), 286-309.
- Gourinchas, P. O., & Parker, J. A. (2002). Consumption over the life cycle. *Econometrica*, 70(1), 47-89.
- Griffy, B. S. (2021). Search and the sources of life cycle inequality. *International Economic Review*, 62(4), 1321-1362.
- Guran, M.C. & Oguz, S. (2010). The new developments in public economics and directions for future, *The Journal of Public Finance*, 158, 75-102.
- Heathcote, J., Storesletten, K., & Violante, G. L. (2005). Two views of inequality over the life cycle. *Journal of the European Economic Association*, 3(2-3), 765-775.
- İpek, E. (2019). Consumption and income inequality in Turkey. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 14(53), 13-20.
- Jappelli, T. (2019). Inequality and consumption. *European Investment Bank*, 27 March 2019.
- Kaplan, G. (2012). Inequality and the life cycle. *Quantitative Economics*, 3(3), 471-525.
- Kawachi I, & Kennedy B P., (1997). The relationship of income inequality to mortality: Does the choice of indicator matter? *Social Science & Medicine*, 45, 1121-1127.
- Kırdar, M. G., & Cilasun, S. M. (2013). Household structure and household income and its components over the life-cycle in Turkey. *İktisat, İşletme ve Finans*, 28(328), 89-116.
- Kotlikoff, L. J. (2001). *Essays on saving, bequests, altruism, and life-cycle planning*. MIT Press.
- Krueger, D., & Fernández-Villaverde, J. (2004). Consumption over the life cycle: Some facts from consumer expenditure survey data. In 2004 Meeting Papers (No. 173). Society for Economic Dynamics.
- Meyer, B. D., & Sullivan, J. X. (2013). Consumption and income inequality and the great recession. *American Economic Review*, 103(3), 178-183.
- Modigliani, F., & Brumberg, R., (1954). Utility analysis and the consumption function: An interpretation of cross-section data, (Eds: Kurihara, K.K.), *Post-Keynesian Economics*, Sage.

Sağbaşı, İ. & Akkoç, U. (2024). A life cycle analysis of income and consumption inequality in Türkiye. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 130-145.

- Poterba, J. M. (2002). Taxation, risk-taking, and household portfolio behavior. In *Handbook of public economics* (Vol. 3, pp. 1109-1171). Elsevier.
- Primiceri, G. E., & Van Rens, T. (2009). Heterogeneous life-cycle profiles, income risk and consumption inequality. *Journal of Monetary Economics*, 56(1), 20-39.
- Storesletten, K., Telmer, C. I., & Yaron, A. (2004). Consumption and risk sharing over the life cycle. *Journal of Monetary Economics*, 51(3), 609-633.
- Tamkoç, M. N., & Torul, O. (2020). Cross-sectional facts for macroeconomists: wage, income and consumption inequality in Turkey. *The Journal of Economic Inequality*, 18(2), 239-259.
- Trapeznikova, I., Measuring Income Inequality. IZA World of Labor, doi: 10.15185/izawol.462. (2019).
- Wang, C., Thewissen, S., & Van Vliet, O. (2014). *Leiden LIS Sectoral Income Inequality Dataset version 1.1*, Leiden University.
- Yang, F. (2009). Consumption over the life cycle: How different is housing?. *Review of Economic Dynamics*, 12(3), 423-443.

Değerli Efil Ekonomi Araştırmaları Dergisi Okurları,

Dergimizi siyah-beyaz olarak basmak durumundayız. Bu sebepten, bazı komplike grafiklerin rahat anlaşılabilmesi amacıyla, bu grafikleri sizinle QR kod aracılığıyla paylaşma kararı aldık. Sağbaşı & Akkoç (2024)'teki şekillere erişmek için lütfen kodu okutunuz.

Dear Reader of the Efil Journal of Economic Research,

As we have to publish the journal in black and white format, we decided to share the colorful graphics and figures via QR code. To access the graphics of Sağbaşı & Akkoç (2024), you can use the QR code.

Gelir Dağılımı Adaletsizliğinin Vergiler Üzerinden İncelenmesi: Panel Granger Nedensellik Analizi¹

Ayşe Nur Çarık, Dr. Öğrencisi, Arş. Gör. İstanbul Medipol Üniversitesi, İYBF, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, aysenurcirakk8@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7988-0706.

Öz

Gelir dağılımındaki adaletsizliğin oluşumunda işgücü yapısı, eğitim düzeyi, sektörel farklılıklar, yaş, cinsiyet vb. sosyoekonomik faktörler etkili olabilmektedir. Bu faktörlerin yanı sıra vergi sistemindeki farklılıklar da gelir dağılımını etkileyebilmektedir. Vergiler niteliklerine dolaylı ve dolaysız olmak üzere ikiye ayrılır. Dolaylı vergiler harcamalar üzerinden alınan ve yansıtılması kolay olan vergiler; dolaysız vergiler ise gelir ve servet üzerinden alınan yansıtılması zor olan vergilerdir. Bu özelliklerinden dolayı maliye literatüründe dolaylı vergiler gelir dağılımını olumsuz; dolaysız vergiler olumlu etkilemektedir. Bu bağlamda bu çalışmada Türkiye'nin de aralarında bulunduğu 17 OECD ülkesinde gelir dağılımındaki adaletsizliğin nedeininin vergi türleri üzerinden araştırılmıştır. Bu amaçla çalışmada 2007-2021 dönemine ait gelir dağılımı adaletsizliğini gösteren gini katsayısı verisi bağımlı değişken; dolaylı vergi olarak mal ve hizmet üzerinden alınan vergilerin GSYH içindeki payı ve dolaysız vergi olarak emlak üzerinden alınan vergilerin GSYH içindeki payı bağımsız değişkenler olarak seçilmiştir. Değişkenler arasındaki ilişki Dumitrescu Hurlin panel Granger nedensellik analizi ile test edilmiş ve analiz sonuçlarına göre mal ve hizmet üzerinden alınan vergiler ile gini katsayısı arasında karşılıklı Granger nedensellik ilişkisine ulaşılrken; servet üzerinden alınan vergilerin gini kat sayısı ile aralarında tek yönlü Granger nedensellik ilişkisine rastlanmış ve nedenselliğin yönü ise gini katsayısından servet üzerinden alınan vergilere doğru olduğu tespit edilmiştir. Çalışma literatüre güncel veriler ışığında katkı sağlamakla birlikte Türkiye'deki vergi sistemindeki aksaklıklara da çözüm önerileri sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gelir dağılımı, dolaylı vergiler, dolaysız vergiler

JEL Kodları: E62, E64, D63

Analysing Income Inequality Through Taxes: Panel Causality Analysis

Abstract

Socioeconomic factors such as labour force structure, education level, sectoral differences, age, gender etc. may be effective in the formation of inequality in income distribution. In addition to these factors, differences in the tax system may also affect income distribution. Taxes are divided into two categories: direct and indirect. Indirect taxes are taxes levied on expenditures and are easy to reflect, while direct taxes are taxes levied on income and wealth and are difficult to reflect. Due to these characteristics, in the finance literature, indirect taxes affect income distribution negatively, while direct taxes affect it positively. In this context, this study investigates the causes of inequality in income distribution in 17 OECD countries, including Türkiye, through tax types. For this purpose, the gini coefficient data showing the inequality in income distribution for the period 2007-2021 is selected as the dependent variable, the share of taxes on goods and services in GDP as indirect taxes and the share of taxes on real estate in GDP as direct taxes are selected as independent variables. The relationship between the variables was tested by Dumitrescu Hurlin panel Granger causality analysis and according to the results of the analysis, while a reciprocal Granger causality relationship was found between taxes on goods and services and gini coefficient, a unidirectional Granger causality relationship was found between taxes on wealth and gini coefficient and the direction of causality was found to be from gini coefficient to taxes on wealth. The study not only contributes to the literature in the light of current data, but also offers solutions to the problems in the tax system in Türkiye

Keywords: Gelir dağılımı, dolaylı vergiler, dolaysız vergiler

JEL Codes: E62, E64, D63

¹ Çalışma 2-3 Mayıs 2024 tarihlerinde düzenlenen "Türkiye Ekonomisi: Yapısal Sorunlar ve Çözümler" çalıştayında sunulan Gelir Dağılımı Adaletsizliğinin Vergiler Üzerinden Analizi isimli bildirin genişletilmiş halidir.

Giriş

Çalışmada gelir eşitsizliği ile maliye politikası içerisindeki vergi politikaları ilişkileri incelenmiştir. Vergiler niteliklerine göre dolaylı ve doğrudan vergiler olarak ikiye ayrılmaktadır. Dolaylı vergiler harcamalar üzerinden alınan vergiler olduğu için vergi sorumlusunun vergi ödeme gücü göz önünde bulundurmamakta ve aynı zamanda yansıtılması kolay olduğu için enflasyonist vergi özelliği taşımaktadır. Bu özelliklerinden dolayı gelir adaletini bozucu özelliktedir. Doğrudan (dolaysız) vergiler ise servet üzerinden alınan vergilerdir. Yansıtılması zordur ve vergi sorumlusunun kişisel durumunu göz önüne almakta ve bu özellikleri nedeniyle gelir dağılımını iyileştirici özelliğe sahiptir.

Çalışmada gelir dağılımındaki adaletsizliğinin göstergesi gini katsayısı bağımlı; dolaylı vergi olarak mal ve harcamalar üzerinden alınan vergilerin GSYH içindeki payı, dolaysız vergi olarak emlak üzerinden alınan vergilerin GSYH içindeki payı bağımsız değişkenler olarak belirlenmiştir. Dolaysız vergiler denildiğinde öncelikli olarak akla kurumlar vergisi ve gelir vergisi gelmektedir. Ancak çalışmada bu vergilerin bazı yıllara ait verisi olmamasından dolayı dolaysız vergi olarak emlak vergisi seçilmiştir. Dolaylı ve dolaysız vergilerin gini katsayısı ile ilişkisini araştırmak için Türkiye'nin de içerisinde olduğu 17 OECD ülkesi dengeli panel veri seti örneklem olarak seçilmiştir. Çalışmanın yıl aralığı ise en güncel veri aralığı olan 2007-2021 dönemidir. Çalışmada yıllık veriler kullanılarak değişkenler arasındaki ilişki panel Granger nedensellik testi ile incelenmiştir. Çalışmanın analizinde dolaylı vergilerin göstergesi olan mal ve harcamalar üzerinden alınan vergilerin GSYH içindeki payı ile gini katsayısı arasında karşılıklı Granger nedensellik; dolaysız vergilerden biri olan emlak üzerinden alınan vergilerin GSYH içindeki payı ile gini katsayısı arasında tek yönlü Granger nedensellik ilişkisine ulaşılmıştır. Analiz bulguları literatürü destekler niteliktedir. Çünkü literatürdeki çalışmaların önemli bir çoğunluğu dolaylı vergilerin gelir eşitsizliğini artırdığını göstermektedir. Bu sonuçlara ek olarak analizde ülkeler bazında Granger nedensellik ilişkisi incelenirken seçilen ülkeler içerisinde en yüksek gini katsayısına sahip ülkenin Türkiye olduğu ve genellikle gelişmekte olan ülkelerde mal ve hizmet üzerinden vergilerden gini katsayısına doğru Granger nedensellik ilişkisine; gelişmiş ülkelerde ise emlak vergisinden gini katsayısına doğru Granger nedensellik ilişkisine ulaşılmıştır. Bu bağlamda ülkelerin gelişmişlik seviyeleri yükseldikçe gelir dağılımını iyileştiren emlak vergisi gibi dolaysız vergilerin daha ön plana çıktığı söylenebilir.

Çalışma gelir dağılımındaki adaletsizliğe güncel veriler ışığında değinerek bu adaletsizliğin giderilmesi için maliye politikasının ekstra fiskal amacına vurgu yapılmaktadır. Bu amacın sağlanması ise vergi politikası ile olmalıdır. Bu amaçlar doğrultusunda çalışma, güncel literatüre katkı sağlamaktadır.

1. Teorik Çerçeve

Vergi, bir toplumun parçası olmak nedeniyle gerçek ve tüzel kişilerden devletin egemenlik gücüne bağlı olarak (cebri) karşılıksız ve zorunlu bir şekilde tahsil edilen kamu geliri olarak tanımlanmaktadır (Kubilay, 2021: 158). Vergiler kamu gelirleri içerisinde en çok paya sahip kalemdir. Bu özelliğinden dolayı yüzyıllardır önemini korumuş ve hala korumaktadır. Vergiler kanunla koyulur, değiştirilir ve kaldırılır. Dolayısıyla vergi kanunları gücünü Anayasadan almaktadır. Anayasa vergi hukukunun temel kaynağıdır. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1982 Anayasası 73. Maddesinde "Vergi Ödevi" başlığı altında herkesin kamu giderlerini karşılamak amacıyla mali gücüne göre vergi ödemekle yükümlü olacağı belirtilmiştir (Tosuner & Arıkan, 2015: 14-15).

Vergiler ödemede kullanılan araçlara, vergiye konu olan nesnelere, vergi mükellefinin (yükümlü/sorumlu) kişisel durumuna, tarife yapısına, matrahına, kapsamına, uygulama süresine ve niteliğine göre çeşitli kriterlere göre sınıflandırılabilir. Vergiler en bilinen şekilde konularına ve niteliklerine göre sınıflandırılmaktadır.

Tablo 1: Konularına Göre Vergilerin Ayrımı

Gelir Üzerinden Alınan Vergiler (Gelir ve Kurumlar Vergisi)	Servet Üzerinden Alınan Vergiler (Emlak Vergisi, MTV, Varsa ve İntikal Vergisi)	Harcamalar Üzerinden Alınan Vergiler (Özel Tüketim Vergisi, Şans Oyunları Vergisi, Özel İletişim Vergisi, Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi, Damga Vergisi, KDV, Toptan Satış Vergisi, Perakende Satış Vergisi)
--	--	---

Kaynak: (Saraç ve Girgin, 2016: 291-293).

Tablo 1'de vergilerin konularına göre gelir üzerinden, servet üzerinden ve harcamalar üzerinden alınan vergiler şeklinde verginin konusuna göre bir sınıflandırma yapıldığı görülmektedir. Gelir vergisinin konusu gerçek ve tüzel kişilerin bir vergilendirme dönemi (1 yıl) içinde elde ettikleri kazanç ve iratları olmaktadır. Söz konusu kazanç ve iratları elde eden gerçek kişi ise o kişiden gelir vergisi; tüzel kişi (sermaye şirketleri, kooperatifler, iktisadi kamu kuruluşları, dernek ve vakıflar) ise o tüzel kişilikten kurumlar vergisi alınmak-

tadır. Servet vergisinin konusu ise emlak, taşıt gibi malları edinen kamu ve tüzel kişilerden alınan vergilerdir. Bunların yanında bir kişiden başka kişiye veraset, bağış, hediye vb. yolla intikal eden mallar da servet üzerinden alınan vergilerin konusuna girmektedir. Harcamalar üzerinden alınan vergilerin konusu ise söz konusu malları satın alanlar ve ithal eden gerçek ve tüzel kişilerdir. Harcamalar üzerinden alınan vergilerin isimleri alınan hizmete göre değişmektedir. Örneğin; ticari, sınai ve zirai faaliyetler gibi eylemler sonucunda bir mal veya hizmetin teslim edilmesinde alınan vergi, Katma Değer Vergisi (KDV)'dir. Petrolde otomobile, her türlü gıda maddesinden temizlik ürününe kadar uzanan çeşitli tüketim malları üzerinden alınan vergiler ise Özel Tüketim Vergisi (MTV) olarak harcamalar üzerinden alınan vergiler içerisinde yer almaktadır (Eğilmez, 2018: 58-59).

Vergilerin konularına göre sınıflandırmasından sonra niteliklerine göre sınıflandırmak da fayda vardır. Verginin fiyatın içine gizlenmesinden dolayı mali anestezinin yüksek olduğu diğer bir ifade ile enflasyonist özellik taşıdığı, kolay yansıtıldığı (mükellef ve yükümlü farklı olması), toplanırken subjektif kriterlerin göz ardı edildiği vergiler dolaylı vergilerdir. Mükellef ve yükümlünün aynı kişiler olduğu ve bu özelliğinden dolayı zor yansıtıldığı, enflasyonist özellik taşımayan (mali anestezi etkisi düşük) vergiler ise dolaysız (doğrudan) vergilerdir. Dolaylı vergiler objektif olması, kolay yansıtılabilmesi, harcama üzerinden alınması özelliklerinden dolayı gelir dağılımını bozucu özelliğindedir. Dolaysız vergiler ise Anayasa'nın 73. Maddesinde yer alan herkesin mali gücüne göre vergi alınması gerektiği ilkesine uygun olan diğer bir ifadeyle subjektif nitelikli olması, gelir ve servet üzerinden alınması ve zor yansıtılması nedeniyle gelir dağılımını düzeltici niteliğe sahiptir. Tablo 2'de dolaylı ve dolaysız vergilerin özellikleri detaylı bir şekilde yer almaktadır (Saraç & Girgin, 2016: 290).

Tablo 2: Dolaylı ve Dolaysız Vergilerin Karşılaştırılması

Dolaylı Vergiler	Dolaysız Vergiler
Harcama üzerinden alınan vergilerdir. Mükellefi ve yüklenicisi genellikle farklıdır. Kolay yansıtılabilen vergilerdir. Objektif ve gayrişahsi niteliktedir. Gelir dağılımını bozarlar. Tabanı geniştir. Vergi dairesi tarafından uygulanması daha kolaydır. Mali anestezi etkisi daha yüksektir	Gelir ve servet üzerinden alınan vergilerdir. Mükellefi ve yüklenicisi genellikle aynıdır. Yansımaları daha zordur. Subjektiftir, şahsileştirilebilen niteliktedir. Gelir dağılımını düzenler. Tabanı daha dardır. Vergi dairesi açısından uygulanması daha zordur. Mali anestezi etkisi düşüktür.

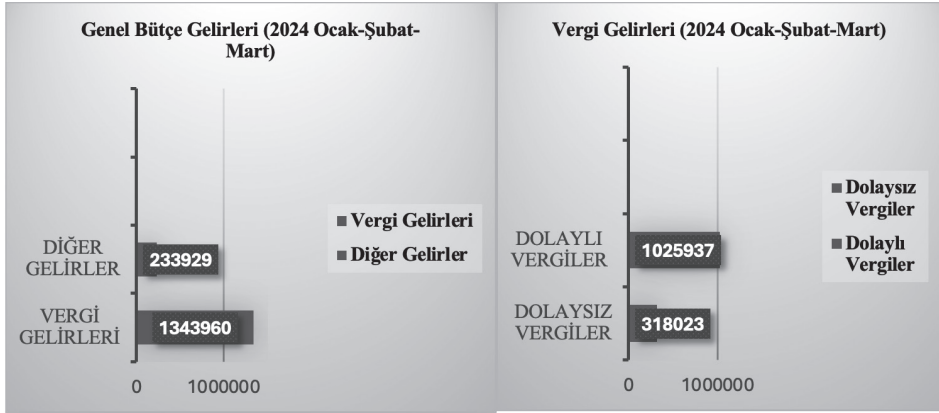
Kaynak: (Saraç ve Girgin, 2016: 290).

Çırak, A. N. (2024). Gelir dağılımı adaletsizliğinin vergiler üzerinden incelenmesi: Panel Granger nedensellik analizi. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 146-170.

Türkiye Cumhuriyeti Hazine ve Maliye Bakanlığı genel bütçe gelirleri verilerine göre 2024 yılının ilk çeyreğinde bütçe gelirlerinin %85'i vergi gelirlerinden %15'i ise diğer gelirlerden (parafiskal yükümlülükler vb.) oluşmaktadır. Vergi gelirlerinin %76'sı ise harcamalar üzerinden alınan dolaylı vergilerden %24'ü ise gelir ve servet üzerinden alınan dolaysız vergilerden oluşmaktadır. Türkiye'deki vergi yapısının gelir eşitsizliğini artırıcı yönde olduğu Şekil 1'de görülmektedir.

Gelir dağılımındaki adaletsizliği ölçen ölçütlerden biri gini katsayısıdır. Gini katsayısı 1'e yaklaştıkça gelir dağılımında adaletsizlik artmakta; 0'a yaklaştıkça gelir dağılımı adaletsizliği azalmaktadır. Eğer gini katsayısı 0 ise o ekonomide mutlak eşitlik bulunmaktadır. Gini katsayısı gelir dağılımı adaletsizliğinin yanı sıra sanayide yoğunlaşma ölçüsü olarak da kullanılmaktadır. Gini katsayısı 0'a yaklaştıkça sanayide yoğunlaşma artarken; 1'e yaklaştıkça sanayide monopolcü firma sayısının arttığını ifade etmektedir (Dönmez, 201: 630). Türkiye'de, Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) en güncel yıl (2023) verisine göre gini katsayısı 0,433 olarak açıklanmıştır (TÜİK, 2024).

Şekil 1: 2024 Yılı'nın İlk Çeyreğine Ait Genel Bütçe Gelirleri İstatistikleri **Kaynak:** (T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2024).

Vergilerin kamu giderlerini finanse etmek amacıyla toplanması verginin mali (fiskal) amacını; mali amacın dışında olan, örneğin; kalkınmanın finansmanı, gelir dağılımında adaletin sağlanması, büyüme, ekonomik istikrar gibi amaçlarına ise verginin sosyal amacı (ekstra fiskal) olarak ifade edilmektedir (Şahan, 2016: 141).

Piyasa ekonomisi tek başına bırakıldığında toplumda adaletsiz bir gelir dağılımı söz konusu olmaktadır. Gelir dağılımının adaletsiz olması ise toplumsal huzursuzluğu beraberinde getirmektedir. Çünkü bir toplumda adil bir gelir dağılımı varsa o toplumda sosyal barış, iktisadi kalkınma, refah bir ülke ekonomisi beraberinde gerçekleşecektir. Bu yüzden geçmişten günümüze kadar hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin ortak sorunu adil gelir dağılımının sağlanmasıdır. Bu bağlamda devlet gelir dağılımında adaletin sağlan-

Çırak, A. N. (2024). Gelir dağılımı adaletsizliğinin vergiler üzerinden incelenmesi: Panel Granger nedensellik analizi. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 146-170.

ması için ekonomiye gelirin ikincil dağılım yoluyla ya da yeniden dağılım yoluyla müdahale etmelidir. Devlet gelirin yeniden dağılım yoluyla gelir dağılımında adaleti sağlamak için iki mali araç kullanmaktadır: kamu harcamaları ve kamu gelirleri. Devlet, transfer harcamaları yoluyla gelir dağılımında adaleti sağlarken; emek gelirinden sermaye gelirin'e göre daha düşük oranda vergi almak, servet üzerinden alınan vergileri artırmak, asgari ücrete "0" vergi uygulamak, artan oranlı vergi tarife dilimini artırmak şeklinde gelir dağılımını iyileştirmektedir (Ay, 2013: 87-88).

Bu çalışma ise maliye politikasının ekstra fiskal amacını vurgulamak ve gelir dağılımındaki adaletsizliği vergi politikası yönünden incelemek amacıyla kaleme alınmıştır. Bu amaçla Türkiye'nin de aralarında bulunduğu 17 OECD ülkesine ait gelir eşitsizliğini gösteren gini katsayısı verisi, dolaylı vergi olarak mal ve hizmet üzerinden alınan vergilerin GSYH içindeki payı ve dolaysız vergi olarak da servet üzerinden alınan vergiler içerisinde emlak vergisinin GSYH içindeki payını gösteren veriler kullanılmıştır. Çalışmada son yıllara ait dengeli bir panel veri seti oluşturmak amacıyla 2007-2021 dönemine ait yıllık veriler seçilmiştir. Belirtilen yıl aralığında bazı ülkelerin verilerinin eksik olması çalışmanın sınırlılıklarını oluşturmaktadır.

2. Literatür Taraması

Güncel yazın taramasını ele almak amacıyla son beş yılda yapılan konu ile ilgili ulusal ve uluslararası araştırmalar bu başlık altında rapor edilmiştir. Yazın taraması genel olarak incelendiğinde uluslararası literatürde çoğunlukla vergilerin büyüme üzerine olan etkilerine yer verilirken; ulusal literatürde ise çoğunlukla vergilerin gelir dağılımı üzerine olan etkilerine yer verildiği gözlemlenmiştir. Konuyla ilgili bazı çalışmalar aşağıda yer almaktadır.

Gemicioğlu, Kızılırmak ve Akkoç (2024), enflasyon ve dolaylı vergilerin tüketim eşitsizliği üzerindeki etkisini Türkiye özelinde 2003-2019 dönemine ait hem hane halkı verileri hem de Shapley ve Owen ayrıştırma yöntemleri ile elde edilen veriler yardımıyla panel veri analizi ile incelemiştir. Analiz sonuçlarına göre enflasyon reel tüketimi azaltırken; dolaylı vergiler ise enflasyonu artırarak reel tüketimi dolaylı yoldan azaltmaktadır.

Jolaiya (2024), Nijerya'nın 1990-2021 dönemine ait verilerini kullanarak dolaylı vergilerin gelir eşitsizliği üzerindeki etkisini araştırmıştır. Araştırmada hata düzeltme modeli kullanmıştır. Analiz bulgularına göre damga, gümrük ve tüketim vergisinin gini katsayısını artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Voto & Ngepah (2024), gelir vergisinin gelir eşitsizliği üzerindeki etkisini 30 Sahra Altı Afrika ülkesi için 1980-2020 dönemine ilişkin veriler yardımıyla dinamik panel veri analizi ile incelemiştir. Analiz bulgularına göre kişisel gelir vergisi gelir eşitsizliğini azaltıcı yönde bir etkiye sahip olduğuna ulaşılmıştır.

Yalçın vd., (2024), çalışmada gelir üzerinden, servet üzerinden ve harcamalar üzerinden alınan vergiler ile gelir dağılımı adaletsizliğini gösteren gini katsayısıyla aralarındaki ilişkileri 38 ülkenin verileri kullanarak 2003-2019 dönemi için incelemiştir. Analiz bulgularına

Çırak, A. N. (2024). Gelir dağılımı adaletsizliğinin vergiler üzerinden incelenmesi: Panel Granger nedensellik analizi. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 146-170.

göre harcamalar üzerinden (mal ve hizmet) alınan vergilerin gelir dağılımındaki adaletsizliği artırdığı; servet ve gelir üzerinden alınan vergilerin ise gelir dağılımını iyileştirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Tabar (2023) dolaylı ve dolaysız vergilerin gelir dağılımı üzerindeki etkilerini 30 OECD ülkesi için 2008-2018 dönemine ait verilerle incelemiştir. Analizde ulaşılan sonuçlara göre dolaylı vergilerin gelir dağılımında adaletsizliği artırırken; dolaysız vergiler gelir dağılımında adaleti iyileştirici etkileri olduğu tespit edilmiştir.

Hazman vd., (2021), 25 AB üyesi ülkenin 2006-2018 dönemine ilişkin verilerini kullanarak vergilerin gelir dağılımı üzerindeki etkisini panel veri analizi ile incelemiştir. Analiz bulgularına göre dolaylı vergilerin gelir dağılımındaki adaletsizliği artırdığı; dolaysız vergilerin ise azalttığı sonucuna ulaşılmıştır

Polat (2021), Türkiye ve 28 AB ülkesi verilerini kullanarak 2006-2018 dönemi için toplam vergiler içerisindeki dolaylı ve dolaysız vergilerin gelir dağılımı üzerindeki etkisini yeni nesil panel veri analizi ile araştırmıştır. Analiz bulgularına göre, dolaylı vergiler gelir dağılımındaki adaletsizliği artırırken; dolaysız vergiler ise bu adaletsizliği azaltmaktadır.

İnal (2020), vergi politikalarının büyüme ve gelir dağılımı üzerindeki etkisini araştırmak için 23 gelişmiş ve 8 gelişmekte olan ülkenin 1995-2017 dönemine ilişkin verilerini kullanarak panel veri analizi ile test etmiştir. Analiz sonuçlarına göre dolaylı vergilerin düşük gelirli ülkelerde gelir dağılımındaki adaleti bozduğu ve milli gelire dolaylı yoldan katkı sağlayarak da ekonomik büyümeyi artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Bulut vd. (2019), 30 gelişmiş ve 8 gelişmekte olan ülkelerin 2000-2015 dönemine ait verilerini kullanarak maliye politikalarının gelir dağılımı üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Analiz sonuçları ülkelerin gelişmişlik seviyesine göre farklılık göstermiştir. Çalışmada gelişmiş ülkelerde gelir dağılımında adaletin sağlanması için kamu harcamaları etkin bir politika aracı iken gelişmekte olan ülkelerde vergi politikalarının gelir dağılımındaki adaleti sağlamada etkin bir politika aracı olduğu tespit edilmiştir.

Günel (2019), dolaylı ve dolaysız vergilerin vergiler içerisindeki parasal tutarı ile gini katsayısı arasındaki ilişkiyi Türkiye için 1987-2016 dönemi için incelemiştir. Analiz bulgularına göre Türkiye'de dolaylı vergilerin gelir dağılımını bozduğu; dolaysız vergilerin ise gelir dağılımını iyileştirici yönde olduğuna ulaşılmıştır. Nedensellik sonuçlarına göre ise hem dolaylı vergilerden hem de dolaysız vergilerden gelir dağılımına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisine ulaşılmıştır.

Kanca & Bayrak (2019), Türkiye'nin de içerisinde bulunduğu 36 OECD ülkesi için dolaylı ve dolaysız vergiler ile gelir dağılımı arasındaki ilişkileri 1990-2017 dönemine ait yıllık verilerle test etmişlerdir. Analiz bulgularına göre uzun dönemde hem dolaylı hem de dolaysız (doğrudan) vergilerin gelir dağılımındaki adaletsizliği artırdığı sonucuna varılmıştır.

Demirgil (2018), Türkiye'nin 1980-2014 dönemine ait verileriyle dolaylı ve dolaysız vergilerin gelir dağılımı üzerindeki etkilerini ARDL sınır testi yaklaşımıyla analiz etmiştir. Analiz sonuçlarına göre dolaylı vergilerin gini katsayısını artırdığı, dolaysız vergilerin ise gini katsayısını azalttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Çırak, A. N. (2024). Gelir dağılımı adaletsizliğinin vergiler üzerinden incelenmesi: Panel Granger nedensellik analizi. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 146-170.

Literatürde vergi türleri ile gelir dağılımı arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların yanı sıra vergi türleri ile büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır.

Shaqiri vd., (2024), dolaylı ve dolaysız vergilerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini insani gelişmişlik endeksine göre 10 gelişmiş ülkenin 1995-2020 dönemine ait verilerini kullanarak geliştirilmiş en küçük kareler yöntemi ile incelemiştir. Analiz bulgularına göre hem dolaylı hem de doğrudan vergilerin ekonomik büyümeyi artırdığı sonucuna ulaşırlken; dolaylı vergilerin sosyal güvenlik katkı paylarını olumsuz etkilediğine ulaşılmıştır.

Balasoiu vd., (2023) doğrudan vergilerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini 17 AB ülkesinin 2008-2020 dönemine ilişkin verilerini kullanarak panel veri analizi ile araştırılmıştır. Bu çalışmada, ülkeler yüksek mali etkinliğe sahip ve kısıtlı mali etkinliğe sahip olmak üzere ikiye ayrılmış ve sonuç olarak hem yüksek mali etkinliğe sahip ülkeler de hem de kısıtlı mali etkinliğe sahip ülkelerde doğrudan vergilerin ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Vazquez (2023), vergilerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 20 OECD ülkesi için 1970-2019 dönemine ait veriler kullanılarak araştırmıştır. Çalışmada dinamik panel veri modeli kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre emlak ve tüketim vergilerinin, gelir ve kurumlar vergisine göre ekonomik büyüme üzerinde daha fazla pozitif etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Akbulut (2021) Türkiye'nin 1983-2019 dönemine ait kamu iç borç faiz ödemelerinin, enflasyonun ve gelir vergisinin (GSYH içindeki payı) gini katsayısı ile ilişkilerini en küçük kareler yöntemi ile incelemiştir. Analiz sonuçlarına göre kamu iç borç faiz ödemeleri ile enflasyonun gini katsayısını artırdığına, gelir vergisinin ise gini katsayısı üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığına ulaşılmıştır.

Yazın taraması genel olarak incelendiğinde dolaylı vergilerin genellikle mali disiplinin sıkı olmadığı, büyüme açısından bakıldığında az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde, gelişmiş ülkelere göre gelir eşitsizliğini artırdığı görülmektedir. Bununla birlikte dolaylı vergilerin doğrudan vergilere göre büyümeyi pozitif yönde etkilediği de yazın taramasında ulaşılan sonuçlar arasındadır.

3. Metodoloji

Bu çalışmada, 17 OECD ülkesindeki gini katsayısı, dolaylı vergiler ve dolaysız vergiler arasındaki Granger nedensellik ilişkilerini analiz etmektir. Analiz için çalışmada durağanlık testi öncesi değişkenlere ait birimler arası korelasyon Pesaran CD_{NT} testi, birinci nesil birim kök testlerinden olan Maddala & Wu (1999) tarafından geliştirilen Fisher genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) testi, ikinci nesil birim kök testlerinden olan CIPS testi, çoklu doğrusal bağlantı sorununun tespiti için varyans büyütme faktörü, Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen heterojenlik testi ve heterojen nedensellik testlerinden olan Dumitrescu Hurlin Granger testi kullanılmıştır.

Panel verilerle analiz yapılırken zaman periyodu uzun olduğu durumlarda serilerin durağanlıkları incelenir ve panel birim kök testlerinden faydalanılır. Panel birim kök testleri yatay kesit bağımlılığının varlığına göre birinci ve ikinci nesil(kuşak) panel birim kök testleri olarak ikiye ayrılır. Birimler arasında korelasyonun bulunmadığı durumlarda birinci nesil testler kullanılırken; birimler arasında korelasyonun varlığı durumlarda ikinci nesil testler kullanılır (Yerdelen vd., 2022: 104). Birim (N) ve zaman (T) boyutlarının uzunluğuna göre çeşitli korelasyon testleri yer almaktadır. Çalışmada zaman boyutu T=15 (2007-2021 yılları) ve birim boyutu olan ülke sayısı N=17 olduğu için CD_{NT} testi tercih edilmiştir. Bu teste ait temel hipotez aşağıdaki gibi test edilmiştir (Pesaran, Ullah ve Yamagata., 2008: 109):

$$H_0 = E [u_{it}, u_{it}] = 0 \quad (1)$$

$$CD = \sqrt{2T/N(n-1)} \sum_{i=1}^{N-1} \dots \sum_{j=i+1}^N \dots \hat{P}_{ij} \quad (2)$$

$$\hat{P}_{ij} = T^{-1} \sum_{t=1}^T \dots P_{it} P_{jt} \quad (3)$$

Yukarıdaki istatistikler $CD \rightarrow d N(0, 1)$, $N \rightarrow \infty$ olarak asimptotik olarak normal dağılmaktadır ve eğim katsayılarında ve hata varyanslarında çoklu kırılmalara tabi heterojen dinamik modeller de dahil olmak üzere geniş bir panel veri modelinde kullanılır.

\hat{P}_{it} ölçeklendirilmiş artıkları ifade etmektedir. $\hat{P}_{it} = E_{it} / T - 1_{ej}^{1/2}$ şeklinde hesaplanır (Boğa, 2019: 368).

Birimler arası korelasyonun varlığı belirlendikten sonra ikinci nesil birim kök testleri kullanılmaktadır. Çalışmada kullanılan veriler için yatay-kesit bağımlılığı araştırılmıştır. Bu testlerin sonucunda yatay-kesit bağımlılık tespit edilmiştir. Dolayısıyla ikinci nesil birim kök testlerinden birinin kullanılması gerekmektedir. İkinci nesil birim kök testlerinden olan Yatay Kesit Genişletilmiş IPS yani CIPS (2007) testi kullanılmıştır. Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CIPS panel birim kök testi birimler arası korelasyonu faktör aracılığıyla modellemektedir. Pesaran (2007), yatay kesitleri oluşturan serilerin zamana göre alınmış yatay kesit ortalamalarını modelde gözlenemeyen bir araç değişken olarak kullanmış ve bu yöntemin yatay kesit bağımlılığını yok ettiğini belirtmiştir. Bu sonuçtan yola çıkılarak serilerin yatay kesit ortalamaları ve gecikmeli değerleriyle ADF regresyonu genişletilmiş ve bu regresyonun birinci dereceden farkı alınmıştır. ADF'lerden elde edilen CADF istatistiğinin ortalaması olan CIPS istatistiği aşağıdaki gibidir:

$$CIPS(N, T) = N^{-1} \sum_{t=1}^N (ti)(N, T) \quad (4)$$

Çırak, A. N. (2024). Gelir dağılımı adaletsizliğinin vergiler üzerinden incelenmesi: Panel Granger nedensellik analizi. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 146-170.

Şeklinde hesaplanmaktadır ve bu istatistiğin kesikli türü ise aşağıdaki gibidir:

$$CIPS^*(N, T) = N^{-1} \sum_{t=1}^N (t * i)(N, T) \quad (5)$$

Bu testin en güçlü yanı küçük örnek özelliklerini daha açıklayıcı şekilde göstermektedir (Boğa, 2019: 370).

Çalışmada yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil birim kök testi olan CIPS testiyle beraber değişkenler arası yatay kesit bağımlılığının olmadığını varsayan birinci nesil panel birim kök testine de yer verilmiştir ve Maddala & Wu (1999) tarafından geliştirilen ADF testi kullanılmıştır. Testin denklemi aşağıdaki gibidir (Korkmaz & Erer, 2022: 131-132):

$$\Delta Y_{i,t} = a_i + \delta Y_{i,t-1} + \sum_{j=1}^p \beta_{i,j} \Delta Y_{i,t-j} + v_{it} \quad (6)$$

$$\Delta Y_{i,t} = a_i + \mu_{it} + \delta Y_{i,t-1} + \sum_{j=1}^p \beta_{i,j} \Delta Y_{i,t-j} + v_{it} \quad (7)$$

Tahmin sürecinde her bir kesit birim için ADF test istatistiğinde bilgi kriterlerine göre uygun gecikme uzunluğu seçilmelidir. Fisher ADF test istatistiğinin hipotezleri ise aşağıdaki gibidir:

$$H_1 = \delta_i < 0$$

$$H_0 = \delta_i = 0$$

Test istatistiği ise;

$$\Pi = -2 \sum_{i=1}^N \ln p_i \quad (8)$$

Şeklinde hesaplanarak p yatay kesit i için birim kök testinin olasılık değeri hesaplanmaktadır.

Çoklu doğrusal sorununun olup olmadığının test edilmesi için modelde varyans büyütme faktörü kullanılmıştır. Varyans büyütme faktörü denklemde yer alan bağımsız değişkenlerin tek tek bağımlı değişken; kalan bağımsız değişkenlerin ise bağımsız değişkenler olarak yer aldığı denklemden oluşturulan R^2 değerleri yardımıyla hesaplanmaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2020: 260):

$$VIF_i = 1/(1-R^2_i) \quad (9)$$

Çırak, A. N. (2024). Gelir dağılımı adaletsizliğinin vergiler üzerinden incelenmesi: Panel Granger nedensellik analizi. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 146-170.

Şeklinde hesaplanmaktadır. VİF değeri (VİF<5) 5'ten küçük ise çoklu doğrusal bağlantı sorunu olmadığına eğer VİF değeri 5 ile 10 arasındaysa (5<VİF10) orta şiddette ve 10'dan büyük ise (VİF>10) şiddetli çoklu doğrusal bağlantı sorunu olduğunu göstermektedir.

Değişkenler arasında heterojenliğin sınanması için Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen delta testi kullanılmıştır. Testin denklemi aşağıdaki gibidir (Erataş ve Uysal, 2014: 10-11):

$$\Delta = \sqrt{N} N^{-1}S-k / \sqrt{2k} \quad (10)$$

$$\Delta_{adj} = \sqrt{N} N^{-1}S-k / \sqrt{var(t.k)} \quad (11)$$

Δ küçük örneklem için test istatistiğini ifade ederken; Δ_{adj} büyük örneklem için test istatistiğini, N gözlem sayısını, $var(t,k)$ varyansı ifade etmektedir.

Araştırmada yer alan birimler arasında heterojenlik ve yatay kesit bağımlılığının varlığı nedeniyle Dumitrescu-Hurlin (2012) Granger nedensellik analizi kullanılmıştır. Dumitrescu-Hurlin (2012) Granger testi Denklem (9)' da yer alan modelde gösterilmiştir (Kızılkaya vd., 2024: 194).

$$y_i,t = ai + \sum \delta i(k) y_i,t-k + \sum \theta i(k) x_i,t-k + \epsilon it \quad (12)$$

Denklemden i kesitleri ve t zaman periyotunu göstermektedir. ai ise sabit bireysel etkileri belirtir. $\delta i(k)$ ve $\theta i(k)$ sırasıyla oto-regresif parametreler ve regresyon katsayılarıdır. Dumitrescu-Hurlin Granger nedensellik testinde Granger nedensellik olmadığını ifade eden sıfır hipotezi test edilir. Test istatistikleri aşağıda verilmiştir:

$$W_{NT}^{HNC} = N^{-1} \sum_{i=1}^N (W_i, T) \quad (13)$$

$$Z_{NT}^{HNC} = \sqrt{N/2M} (W_{NT}^{HNC} - M) \rightarrow N(0,1) \quad (14)$$

Denklemden W_i, T , bireysel Wald istatistiksel değerlerini gösterir. W_{NT}^{HNC} ve Z_{NT}^{HNC} sırasıyla ortalama ve standartlaştırılmış test istatistikleridir. N kesit sayısını, M ise uygun gecikme uzunluğunu ifade etmektedir

4. Analizin Yorumlanması

Çalışmada 2007-2021 dönemi kapsamında 17 OECD ülkesine ait gelir dağılımı adaletsizliğini gösteren gini katsayısı verisi bağımlı değişken seçilirken; dolaylı vergi olarak mal

Çırak, A. N. (2024). Gelir dağılımı adaletsizliğinin vergiler üzerinden incelenmesi: Panel Granger nedensellik analizi. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 146-170.

ve hizmet üzerinden alınan vergilerin GSYH içindeki payı ve dolaysız vergi olarak servet üzerinden alınan vergilerin GSYH içindeki payı bağımsız değişkenler olarak seçilmiştir. Değişkenlere ait veriler Dünya Bankası (The World Bank Data) ve Ekonomik Kalkınma ve İş birliği Örgütü (OECD) veri tabanlarından alınmıştır.

Tablo 3: Değişkenler Hakkında Bilgiler

Veri Seti ve Veri Türü				
Kısaltma	Değişken Adı	Kaynak	Tarih Aralığı	Veri Türü
GINI	Gelir Adaletsizliği	The World Bank Data	2007-2021	Panel Veri
CONSUMER-TAX	Mal ve hizmetler üzerinden alınan vergilerin GSYH içindeki payı	OECD Data		
PROPERTYTAX	Servet üzerinden alınan vergilerin GSYH içindeki payı	OECD Data		

Çalışmada bağımlı ve bağımsız değişkenlerin oluşturduğu regresyon denklemi aşağıdaki gibidir:

$$GINI = \beta_0 + \beta_1 CONSUMERTAX + \beta_2 PROPERTYTAX + u_i \quad (15)$$

Yukarıdaki denklemde GINI, gelir eşitsizliğini gösteren gini katsayısını, CONSUMERTAX dolaylı vergi türlerinden biri olan mal ve hizmet üzerinden alınan vergilerin GSYH içindeki payını, PROPERTYTAX ise dolaysız vergi türlerinden biri olan emlak vergisinin GSYH içindeki payını, β_0 sabit terimi, β_1 dolaylı vergilerin gini katsayısını ne kadar etkilediğini gösteren katsayıyı ve β_2 ise dolaysız vergilerin gini katsayısını ne kadar etkilediğini gösteren parametreyi ifade etmektedir. Dolaysız vergilerin içerisinde emlak vergisinin yanı sıra kurumlar vergisi ve gelir vergisi de bulunmaktadır. Bu çalışmada dolaysız vergiler içerisinde sadece emlak vergisi verileri kullanılmıştır. Çünkü belirtilen yıl aralığı ve ülke grubuna ait kurumlar vergisi ve gelir vergisi verileri eksik olmasından dolayı sadece emlak vergisi verisi dahil edilmiştir. Bu durum çalışmanın sınırlılıklarından biridir.

Tablo 4: Değişkenlerin Tanımlayıcı İstatistikleri

Değişkenler	Açıklama (Birim)	Kısaltma	Gözlem Sayısı	Ortalama	Min	Max
Gelir adaletsizliği	Gini katsayısı	gini	255	.03089765	.217	.415
Mal ve hizmet üzerinden alınan vergiler	Mal ve hizmet üzerinden alınan vergilerin GSYH içindeki payı	consumertax	255	2.350629	1.0444	17.057
Servet üzerinden alınan vergiler	Emlak üzerinden alınan vergilerin GSYH içindeki payı	propertytax	255	1.125861	.195	4.109

OECD ülkeleri içerisinde dengeli bir panel veri seti oluşturmak için 17 ülke ve 15 yıl çalışmaya dahil edilmiştir. Analizde yer alan 17 ülke ve 15 yıl (2007-2021) için gini katsayısı ortalaması yaklaşık 0.309 iken mal ve hizmet üzerinden alınan vergilerin GSYİH içindeki payının ortalaması %2.35 ve servet üzerinden alınan vergilerin GSYİH içindeki payının ortalaması ise %1.12'dir.

Tablo 5: Ülkeler Bazında Tanımlayıcı İstatistikler

Ülkeler	GINI			CONSUMERTAX			PROPERTYTAX		
	Ortalama	Min	Max	Ortalama	Min	Max	Ortalama	Min	Max
Avusturya	.279	.272	.289	11.7612	11.405	11.996	.563	.508	.723
Kanada	.3090667	.28	.319	7.429333	7.028	7.792	3.8026	3.455	4.061
Çekya	.2550667	.248	.26	11.08907	10.351	11.682	.4107333	.195	.503
Finlandiya	.2642667	.257	.273	13.8224	12.51	14.485	1.292267	1.047	1.528
Yunanistan	.3278	.306	.342	14.03467	11.073	15.813	2.715333	1.669	3.168
Macaristan	.2734667	.241	.289	16.1468	14.659	17.057	1.043467	.787	1.281
İrlanda	.2997333	.282	.312	8.551933	5.597	11.205	1.570467	.938	2.43
İtalya	.326	.313	.334	10.87856	1.0444	12.094	2.450867	1.786	2.88
Letonya	.3524667	.343	.375	12.60553	10.355	13.939	.9241333	.631	1.069
Litvanya	.357	.321	.38	11.5338	10.931	12.017	.3078	.273	.366
Polonya	.29	.261	.315	12.6434	11.851	13.895	1.3522	1.267	1.441
Portekiz	.3332	.31	.36	13.2312	11.672	13.884	1.280333	1.096	1.523
Slovak Cumhuriyeti	.245333	.217	.27	11.39927	10.365	12.168	.4193333	.366	.469
Slovenya	.244733	.234	.254	13.84353	12.519	14.782	.6108667	.564	.643
İspanya	.3328	.313	.345	9.416933	6.804	10.373	2.416933	1.957	2.988
Türkiye	.403	.391	.415	10.6816	9.024	11.754	1.037267	.834	1.216
Birleşik Krallık	.3596667	.351	.374	10.49907	9.31	11.058	3.9356	3.764	4.109

Ülkeler bazındaki tanımlayıcı istatistikler Tablo 5'te yer almaktadır. Tablo incelendiğinde en yüksek gini katsayısının yaklaşık (ortalama) olarak 0,403 ile Türkiye'de olduğu görülmektedir. Birleşik Krallık ise yaklaşık olarak 0,359 ile seçilmiş ülkeler içerisinde en yüksek gini katsayısına sahip ikinci ülke olurken; Litvanya ise 0,357 ile seçilmiş ülkeler içerisinde en yüksek gini katsayısına sahip üçüncü ülke olduğu görülmektedir. En düşük gini katsayısına sahip ülkeler ise sırasıyla Slovenya, Slovak Cumhuriyeti ve Çekya olduğu görülmektedir.

Tablo 5'e göre dolaylı vergilerin GSYH içindeki payının en yüksek olduğu ülkeler incelendiğinde sırasıyla Macaristan, Yunanistan ve Slovenya olduğu görülmektedir. Dolaylı vergilerin GSYH içindeki payının en düşük olduğu ülkeler ise sırasıyla Kanada, İrlanda ve İspanya olduğu görülmektedir. Dolaysız vergilerin GSYH içindeki payının en yüksek olduğu ülkeler ise sırasıyla Kanada, Yunanistan ve İtalya iken; dolaysız vergilerin en düşük olduğu ülkeler sırasıyla Litvanya, Çekya ve Slovakya Cumhuriyeti olarak yer almaktadır.

Tablo 6: Yatay Kesit Bağımlılık Testi Sonuçları

Testler	Test İstatistiği	p-değeri
Breusch ve Pagan (1980) LM	195.2	0.0007
Pesaran vd., (2008) LMadj	5.133	0.0000
Pesaran (2004) CD Testi*	-.0939	0.9252

Not: *** $p < 0,01$, ** $p < 0,05$, * $p < 0,1$ olasılık değerlerine karşılık gelmektedir.

Ho: Yatay kesit bağımlılığı yoktur.

H1: Yatay kesit bağımlılığı vardır.

Birim (N) sayısı 17, zaman boyutu (T) 15 olduğu için (N>T) yatay kesit bağımlılığında Pesaran (2004) CD testi kullanılmaktadır. Tabloda Pesaran CD testinin olasılık değeri 0.01 olasılık değerinden büyük olduğu için değişkenlerde yatay kesit bağımlılığı bulunmamaktadır ve bu durumda Ho hipotezi reddedilemez.

Modelde yatay kesit bağımlılığı olmadığı için analize birinci nesil birim kök testleri analize devam edilmelidir. Ancak birim kök analizine geçmeden önce uygun gecikme uzunluğu bilgi kriterleri dahilinde Tablo 7'de belirlenmiştir.

Tablo 7: Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

lag	CD	J	J pvalue	MBIC	MAIC	MQIC
1*	.9999981	33.73505	.5767761	-126.2004*	-38.26495*	-73.63505*
2	.9999956	24.29916	.613675	-95.65243	-29.70084	-56.22842
3	.9999846	6.201012	.9953119	-73.76671	-29.79899	-47.48404
4	.9999803	2.999633	.9643095	-36.98423	-15.0037	-23.84289

Gecikme uzunluğu belirlenirken Akaike bilgi kriteri (MAIC), Bayesyen bilgi kriteri (MBIC) ve Hannan Quinn bilgi kriterine (MQIC) en uygun gecikme uzunluğu 1 olarak belirlenmiştir ve birim kök analizi de gecikme uzunluğuna göre yorumlanmalıdır.

Tablo 8: Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Sabit Terimli (Düzeyde)				Sabit Terimli ve Trendli (Düzeyde)			
Değişken	Gecikme Sayısı	Fisher ADF Testi	CIPS Test İstatistiği	Değişken	Gecikme Sayısı	Fisher ADF	CIPS Test İstatistiği
GINI	0	54,915 (0.013)**	-3,510 (0.000)***	GINI	0	59,934 (0.004)***	-2,908 (0.002)***
	1	56,517 (0.009)***	-1,800 (0.036)**		1	39,886 (0.225)	-0,405 (0.326)
	2	110,966 (0.000)***	-1,106 (0.134)		2	50,468 (0.034)**	-0,572 (0.284)
	3	38,032 (0.291)	0,598 (0.725)		3	20,860 (0.962)	14,672 (1.000)
CONSUMERTAX	0	33,196 (0.507)	-2,354 (0.009)***	CONSUMERTAX	0	48,830 (0.048)**	-5,210 (0.000)***
	1	42,095 (0.160)	0,060 (0.524)		1	37,039 (0.331)	-2,013 (0.022)**
	2	71,799 (0.000)***	1,481 (0.931)		2	21,733 (0.949)	-1,727 (0.042)**
	3	56,423 (0.009)***	-1,809 (0.035)**		3	42,906 (0,141)	14,672 (1.000)
PROPERTY-TAX	0	41,907 (0.165)	-2,057 (0.020)**	PROPERTY-TAX	0	48,832 (0.048)**	-3,268 (0.001)***
	1	73,883 (0.000)***	-2,033 (0.021)**		1	65,392 (0.001)***	-2,383 (0.009)***
	2	38,592 (0.270)	1,194 (0.884)		2	21,532 (0.952)	-0,301 (0.382)
	3	106,650 (0.000)***	-1,574 (0,058)*		3	60,976 (0.003)***	14,672 (1.000)

Not: *** $p < 0,01$, ** $p < 0,05$, * $p < 0,1$ olasılık değerlerine karşılık gelmektedir.

Modelde yatay kesit bağımlılığı olmadığı varsayılarak birinci nesil panel birim kök testlerinden Maddala & Wu (1999) tarafından genişletilen Fisher genişletilmiş Dickey Fuller

(ADF) birim kök testi kullanılmıştır. Bu test sonuçlarına göre uygun gecikme uzunluğu 1 alınarak bağımlı değişken olan GINI sabit terimli ve trendsiz %5 önem düzeyinde durağanken açıklayıcı değişkenlerden olan PROPERTYTAX ise sabit terimli ve hem sabit terimli hem de trendli de %1 önem düzeyinde durağan haldedir. Bağımlı değişkenlerden CONSUMERTAX ise Pesaran (2007) tarafından geliştirilen ve yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil panel birim kök testi olan CIPS testinde 1 gecikme uzunluğunda %5 önem düzeyinde durağandır. Ayrıca yatay kesit bağımlılığını dikkate alan CIPS birim kök testinde 1 gecikme uzunluğunda GINI ve PROPERTYTAX değişkenleri sabit terimli olarak %5 önem düzeyinde durağanken CONSUMERTAX ve PROPERTYTAX değişkenleri CIPS birim kök testinde sırasıyla %5 ve %10 önem düzeylerinde hem sabit hem de trendli olarak durağandır.

Tablo 9: Panel Birim Kök Testi Sonuçları (1. Fark)

Sabit Terimli			
Değişken	Gecikme Sayısı	Fisher ADF Testi	CIPS Test İstatistiği
GINI	1	126,618 (0.000)***	-3.551 (0.000)***
CONSUMERTAX	1	262,7655 (0.000)***	-4,884 (0.000)***
PROPERTYTAX	1	147,143 (0.000)***	-5,453 (0.000)***
Sabit Terimli ve Trendli			
GINI	1	125,537 (0.000)***	-2,376 (0.009)***
CONSUMERTAX	1	267,211 (0.000)***	-1,418 (0.078)*
PROPERTYTAX	1	128,961 (0.000)***	-4,728 (0.000)***

Not: *** $p < 0,01$, ** $p < 0,05$, * $p < 0,1$ olasılık değerlerine karşılık gelmektedir.

Değişkenlerin birinci farkları alınarak durağanlıkları hem yatay kesit bağımlılığı olmadığını varsayan birinci nesil panel birim kök testi olan ADF testi ile hem de yatay kesit bağımlılığının varlığını varsayan ikinci nesil panel birim kök testi olan CIPS testiyle sınanmıştır. Uygun gecikme uzunluğu 1 seçildiği için gecikme sayısı 1 olarak belirlenmiştir. Test sonuçlarına göre tüm değişkenler hem birinci nesil hem de ikinci nesil birim kök testlerinde durağan haldedir.

Çalışmada çoklu bağlantı sorununun varlığı, varyans büyütme faktörü ile Tablo 10'da test edilmiştir.

Tablo 10: Çoklu Doğrusal Bağlantı Sorununun Test Edilmesi

Değişkenler	VIF	1/VIF
CONSUMERTAX	1.12	0.896294
PROPERTYTAX	1.12	0.896294
Mean VIF	1.12	

Ortalama varyans büyütme faktörü (mean VIF) değeri 10'dan küçük olduğu için çoklu doğrusal bağlantı sorunu ile karşılaşılmamaktadır.

Dumitrescu Hurlin (2012) Granger nedensellik testi yapmak için değişkenlerin heterojen olması gerekmektedir. Panel heterojenlik durumunun incelenmesi için Pesaran ve Yamagata tarafından geliştirilen (2008) delta (Δ) testi kullanılmaktadır.

Tablo 11: Panel için Heterojenlik Testi

	Pesaran Yamagata (2008) Delta Testi	p-value
	2.553	0.011**
adj.	3.126	0.002***

Not: *** $p < 0,01$, ** $p < 0,05$, * $p < 0,1$ olasılık değerlerine karşılık gelmektedir.

H₀: Homojen dağılıma sahiptir.

H₁: Homojen dağılıma sahip değildir.

Pesaran Yamagata (2008) delta testi sonuçlarına göre değişkenlerin homojen dağılıma sahip olduğunu ifade eden sıfır hipotezi reddedilerek eğim parametrelerinin heterojen olduğu görülmektedir.

Tablo 12: Dumitrescu Hurlin (2012) Granger Nedensellik Test Sonuçları

Model	Gecikme	W-bar	Z-bar	Z-bar tilde	Karar
CONSUMERTAX→GINI	1	3.0738	6.0461 p-value:0.0000	3.6953 p-value:0.0002***	CONSUMERTAX GINI'nin Granger nedenidir.
GINI→CONSUMERTAX	1	2.3510	3.9389 p-value:0.0001	2.2529 p-value:0.0243**	GINI CONSUMERTAX'ın Granger nedenidir.
PROPERTYTAX→GINI	1	2.0155	2.9606 p-value:0.0031***	1.5832 p-value:0.1134	PROPERTYTAX GINI'nin Z-bar'da Granger nedeni iken Z-bar tilde istatistik değerinde Granger nedeni değildir.
GINI→PROPERTYTAX	1	4.6824	10.7358 p-value:0.0000***	6.9056 p-value:0.0000***	GINI PROPERTYTAX'ın Granger nedenidir.
PROPERTYTAX→CONSUMERTAX	1	1.3982	1.1611 p-value:0.2456	0.3513 p-value:0.7254	PROPERTYTAX, CONSUMERTAX'İN Granger nedeni değildir.
CONSUMERTAX→PROPERTYTAX	1	2.9881	5.7962 p-value:0.0000	3.5242 p-value:0.0004	CONSUMERTAX, PROPERTYTAX'ın nedenidir.

Parametrelerin heterojen olduğu belirlendikten sonra Dumitrescu Hurlin Granger Nedensellik testine başvurulmuştur. Test sonuçlarına göre seçilen ülke grubunda ve 2007-2021 dönemine göre dolaylı vergiler ve gini katsayısı arasında karşılıklı Granger nedensellik ilişkisi varken; dolaysız vergiler arasında tek yönlü nedensellik Granger ilişkisi vardır. Bu ilişkinin yönü ise gini katsayısından emlak üzerinden alınan vergilere doğru nedensellik ilişkisidir.

Tablo 13: Ülkeler için Birim Bazlı Granger Nedensellik Test Sonuçları

Ülkeler	Gecikme	Consumertax→- Gini	Propertytax→- Gini	Gini→- Consu- mertax	Gini→Propert- ytax
Avusturya	4	0.826	0.703	0.797	0.014**
Kanada	4	0.160	0.132	0.782	0.319
Çekya	4	0.429	0.543	0.195	0.000***
Finlandiya	4	0.399	0.000***	0.000***	0.942
Yunanis- tan	4	0.454	0.141	0.008***	0.067*
Macaris- tan	4	0.244	0.251	0.000***	0.000***
İrlanda	4	0.000***	0.071*	0.413	0.411
İtalya	4	0.641	0.867	0.003***	0.287
Letonya	4	0.890	0.897	0.007***	0.001***
Litvanya	4	0.016**	0.068*	0.399	0.026**
Polonya	4	0.125	0.009***	0.000***	0.002***
Portekiz	4	0.128	0.810	0.052*	0.000***
Slovak Cumhuri- yeti	4	0.111	0.080*	0.595	0.069*
Slovenya	4	0.395	0.004***	0.000***	0.255
İspanya	4	0.375	0.346	0.173	0.737
Türkiye	4	0.037**	0.266	0.329	0.465
Birleşik Krallık	4	0.121	0.853	0.064*	0.542

Ülkeler bazlı Granger nedensellik ilişkisi incelendiğinde öncelikle her ülke için ayrı ayrı gecikme uzunluğu bulunarak gecikme uzunluğu baz alınarak Granger nedensellik analizi yapılmıştır. Gecikme uzunluğu her ülke için 4 bulunmuştur. Granger nedensellik testi sonuçlarına göre; İrlanda, Litvanya ve Türkiye’de mal ve hizmet üzerinden alınan (dolaylı) vergiler, gini katsayısının (gelir adaletsizliğinin) Granger nedeni iken; Finlandiya, İrlanda, Litvanya, Polonya, Slovakya ve Slovenya’da emlak üzerinden alınan vergiler (dolaysız ver-giler) gini katsayısının Granger nedenidir.

Finlandiya, Yunanistan, Macaristan, İtalya, Letonya, Polonya, Portekiz, Slovenya ve Birleşik Krallık’ta gini katsayısı mal ve hizmet üzerinden alınan vergilerin nedeni iken; Avus-turya, Çekya, Yunanistan, Macaristan, Letonya, Litvanya, Polonya, Portekiz ve Slovakya’da gini katsayısı emlak üzerinden alınan vergilerin Granger nedenidir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Gelir dağılımındaki eşitsizlik toplumda sosyal refahı bozmakta, huzursuzluk, kargaşa ve toplumun yozlaşmasına neden olmaktadır. Günümüzde küreselleşme, serbest piyasa ekonomisi ile finansal piyasaların artması, üretimde girdi olarak teknolojinin talep görmesi gibi gelişmeler emeğin milli gelirden aldığı payın sermayeye göre azalmasına neden olmaktadır. Bu durum gelir dağılımını özellikle emek girdisiyle kazanç elde eden kesimi olumsuz etkilemektedir. Dolayısıyla devlet, gelir dağılımdaki adaleti sağlamak için ekonomiye maliye politikaları ile müdahale etmektedir. Devletin gelir eşitliğini sağlamak ekonomiye müdahalesi kamu gelirleri ve kamu harcamaları ile olmaktadır. Bu çalışma, devletin kamu gelirleriyle yani vergilerle gelir dağılımına nasıl müdahale etmesi gerektiğini vurgulamak amacıyla kaleme alınmıştır.

Vergiler konusuna, niteliğine, vergi mükellefinin kişisel durumuna ve daha birçok farklı etmene göre sınıflandırılmaktadır. Çalışmada vergilerin konusuna ve niteliğine göre sınıflandırılması ele alınmıştır. Vergiler konusuna göre gelir üzerinden, harcamalar üzerinden ve servet üzerinden alınan vergiler olarak sınıflandırılmaktadır. Niteliklerine göre ise verginin kolay yansıtıldığı, toplanmasının kolay olduğu, mali anestezinin yüksek olduğu ve mükellefinde subjektif kriterlerin göz ardı edildiği vergiler olarak dolaylı vergiler; verginin kolay yansıtılmadığı, toplanmasının zor olduğu, mali anestezinin düşük olduğu ve subjektif kriterlerin göz önünde tutulduğu vergiler olarak dolaysız (doğrudan) vergiler olarak sınıflandırılmaktadır. Niteliklerine göre dolaylı vergiler gelir dağılımındaki adaleti bozucu nitelikteyken; dolaysız vergiler ise gelir dağılımını iyileştirici özelliindedir. Çalışmada dolaylı ve dolaysız vergilerin gelir eşitsizliğini gösteren katsayı olan gini katsayısı arasındaki ilişki Türkiye'nin de aralarında olduğu 17 OECD ülkesi için 2007-2021 dönemini kapsayan yıllık verilerle panel Granger nedensellik analizi ile incelenmiştir. Bağımlı değişken gini katsayısı seçilirken; bağımsız değişkenler sırasıyla dolaylı vergi olarak mal ve hizmet üzerinden alınan vergilerin GSYH içindeki payı ve dolaysız vergi olarak emlak üzerinden alınan vergilerin GSYH içindeki payı seçilmiştir. Analiz sonuçlarına göre mal ve hizmet üzerinden alınan vergiler ile gini katsayısı arasında karşılıklı Granger nedensellik ilişkisine ulaşılırken; gini katsayısından emlak vergisine doğru tek yönlü Granger nedensellik ilişkisine ulaşılmıştır. Bulunan sonuç literatür taramasını destekler olmakla birlikte güncel bir çalışma olmasından dolayı da literatüre katkı sağlamaktadır.

Seçilen ülkeler içerisinde en yüksek gini katsayısı Türkiye olmasının yanı sıra Türkiye'de dolaylı vergiler gini katsayısının nedenini oluşturmaktadır. Mal ve hizmet üzerinden alınan vergilerin gini katsayısının Granger nedeni olduğu ülkelerde gini katsayısı ortalama olarak sırasıyla Türkiye'de 0.403, Litvanya'da 0.357 ve İrlanda'da 0.299 düzeyindedir. Emlak üzerinden alınan vergilerin gini katsayısının Granger nedeni olduğu ülkelerde gini katsayısı ortalama olarak sırasıyla Finlandiya'da 0.264, Polonya'da 0.29, Slovakya'da 0.245 ve Slovenya'da 0.244'dür. Dolayısıyla mal ve hizmet üzerinden alınan vergilerin gini katsayısının Granger nedeni olduğu ülkelerde gini katsayısı daha yüksekken; emlak üzerinden

Çırak, A. N. (2024). Gelir dağılımı adaletsizliğinin vergiler üzerinden incelenmesi: Panel Granger nedensellik analizi. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 146-170.

alınan vergilerin gini katsayısının Granger nedeni olduğu ülkelerde gini katsayısı görece daha düşüktür.

Çalışmada yapılan Granger nedensellik analizi yapıldığı için ulaşılan sonuçlar Granger nedensellik sonuçlarıdır ve önerilen politikalar da Granger nedensellik sonuçlarına göre yapılmıştır. Granger nedensellik sonuçları, gerçek nedensellik ilişkisi olmayabilir bu bağlamda çalışmanın sonuçları ve önerileri Granger nedensellik sonuçlarına göre değerlendirilmektedir.

Gelir dağılımındaki adaleti sağlamada vergiler önemli bir araç olmaktadır. Özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde ve gelişmemiş ülkelerde gelir eşitsizliği sorunu kronik bir sorun haline gelmiştir. Devletler bu sorunu bertaraf etmek için vergi politikasında daha adaletli bir yol izlemeliler. Daha adaletli bir politika için emeğin, sermaye karşısında daha az vergilendirilmesi, asgari ücretli kesime sıfır vergi uygulanması, dolaysız vergilerin artırılması ve vergi gelirleri içerisindeki hacminin artırılması, insanların temel gereksinimleri üzerinde olan mal ve hizmet üzerinden alınan vergilerin oranının düşürülmesi vb. politikalar uygulanmalıdır. Bununla birlikte halkın vergi bilinci ve vergi ahlak seviyelerinin artırılması için eğitim politikalarına vergi dersleri dahil edilmelidir.

Kaynakça

- Akbulut, E. (2021). Türkiye’de enflasyon, faiz, vergiler ve gelir dağılımı ilişkisi: Ampirik analiz. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 17(1), 147-169.
- Ay, H. (2013). *Kamu maliyesi*. Kanyılmaz Matbaası.
- Balasoïu, N., Chifu, I., & Oancea, M. (2023). Impact of direct taxation on economic growth: Empirical evidence based on panel data regression analysis at the level of EU countries. *Sustainability*, 15(9), 7146.
- Boğa, S. (2019). Ekonomik karmaşıklık seviyesinin ekonomik büyüme üzerine etkisi: Geçiş ülkeleri için bir panel zaman serisi analizi. *Akademik Hassasiyetler*, 6(12), 357-386.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The langrance multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Bulut, E., Yayla, N., Yaraşır, & Çeviş, İ. (2019, December). Maliye politikalarının gelir dağılımı üzerindeki etkisi: Panel veri analizi. In *ICOAEF VI International Conference on Applied Economics and Finance & Extended with Social Sciences*. Bandırma Onyedî Eylül University.
- Demirgil, B. (2018). Vergilerin gelir dağılımı üzerindeki etkisi: Ampirik bir çalışma. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(2), 118-131.
- Dönmez, Ö. (2015). *Kavram-teori ve politikalar*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Dumitrescu, E.I. & Hurlin, C. (2012). Testing for granger non-causality in heterogeneous panels. *Econometric Modelling*, 29(4), 1450-1460.
- Eğilmez, M. (2018). *Kamu maliyesi*. Remzi kitabevi, 4. Baskı.
- Erataş, F., & Uysal, D. (2014). Çevresel kuznets eğrisi yaklaşımının “BRİCT” ülkeleri kapsamında değerlendirilmesi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 64(1), 1-25.
- Gemicioğlu, Kızılırmak, B., & Akkoç, U. (2024). Relative contributions of indirect taxes and inflation on inequality: What does the Turkish data reveal?. *Review of Development Economics*, 28(1), 286-309.

Çırak, A. N. (2024). Gelir dağılımı adaletsizliğinin vergiler üzerinden incelenmesi: Panel Granger nedensellik analizi. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 146-170.

- Günel, T. (2019). Türkiye'de dolaylı ve dolaysız vergilerin gelir dağılımına etkisi: ekonometrik bir uygulama. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 14(55), 277-287.
- Jolaiya, O. F. (2024). Indirect taxation and income inequality in Nigeria. *Journal of Accounting and Financial Management*, 10(1), 74-97.
- Hazman, G. G., Yayla, Y. E., & Karamıklı, A. (2021). AB ülkeleri ve Türkiye'de dolaylı ve dolaysız vergilerin gelir dağılımı üzerindeki etkisi: panel veri analizi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 58(657), 9-31.
- İnal, V. (2020). *Vergi politikalarının ekonomik büyüme ve gelir dağılımı üzerindeki etkisi*. Yayınlanmamış doktora tezi T.C. Sakarya Üniversitesi Sakarya.
- Kanca, O., & Bayrak, M. (2019). Vergilerin gelir dağılımı üzerindeki belirleyiciliği: Panel veri analizi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(4), 1495-1514.
- Kızılkaya, O., Akar, G., & Mike, F. (2024). The role of energy consumption and economic growth on human development in emerging (e-7) countries: fresh evidence from second-generation panel data analyses. *Problemy Ekonomiki*, 19(2), 186-202.
- Korkmaz, Ö. & Erer, E. (2022). Avrupa Birliği ülkelerinde mali sürdürülebilirliğin panel birim kök testleri ile incelenmesi. İçinde Selim S. & Aybarç: (Ed.) *Kamu Mali politikalarında ekonometri uygulamaları* (123-148). İstanbul: Der Yayınları.
- Kubilay, M. M. (2021). *Dünya sallanırken ve Türkiye düşerken herkes için ekonomi*. (4.bs.). Doğan Kitap.
- OECD Data (2024). <https://www.oecd.org/en/data/indicators/tax-revenue.html> Erişim Tarihi: 29.04.2025
- Maddala, G. S. & Wu: (1999). A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61(S1), 631-652.
- Pesaran, M. H. (2004). *General diagnostic tests for cross section dependence in panels*. cambridge working papers in economics No. 045, University of Cambridge, Faculty of Economics.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross section dependence, *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312.
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 143(1), 50-93.
- Pesaran, M. H., Ullah, A., & Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted lm test of error crossecton independence. *The Econometrics Journal*, 11(1), 105-127.
- Polat, M. A. (2021). Vergilendirme politikalarının gelir dağılımı üzerindeki etkileri: AB ülkeleri ve Türkiye için yeni nesil bir panel veri analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 12(29), 131-148.
- Saraç, Ö. ve Girgin, A. U. (2016). *Pareto maliye*. (2. bs.). Aymir Yayınevi.
- Shaqiri, V., Elshani, A., & Ahmeti: (2024). The effect of direct and indirect taxes on economic growth in developed countries. *Ekonomika*, 103(2), 123-139.
- Şahan, Ö. (2016). *Analiz maliye*. (5. bs.). Monopol Yayınları.
- Tabar, Ç. (2023). Vergilerin gelir dağılımı üzerindeki etkisi: OECD ülkeleri üzerine panel veri analizi. *International Journal of Public Finance*, 8(1), 67-84.
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, (2024). Muhasebat genel müdürlüğü, 2024 yılı genel yönetim bütçe istatistikleri, <https://muhasebat.hmb.gov.tr/genel-yonetim-butce-istatistikleri> Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- World Bank Data (2024). <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?skipRedirection=true&view=map> Erişim Tarihi: 29.04.2024
- Tosuner, M. & Arıkan, Z. (2015). *Vergi usul hukuku*. Dokuz Eylül Üniversitesi Maliye Bölümü Masaüstü Yayıncılık Birimi.

Çırak, A. N. (2024). Gelir dağılımı adaletsizliğinin vergiler üzerinden incelenmesi: Panel Granger nedensellik analizi. *Efil Journal of Economic Research*, 7(4), 146-170.

TÜİK, (2024). *Gelir dağılımı istatistikleri, 2023* <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-Dagilimi-Istatistikleri-2023-53711> Erişim Tarihi: 19.07.2023

Vazquez, F. (2023). Tax structure and economic growth. A panel data analysis of 20 OECD countries. *Kent Economics Degree Apprentice Research Journal*, 1, 131-160.

Voto, T. P., & Ngepah, N. (2024). Personal income tax, redistribution and income inequality in Sub-Saharan Africa. *International Review of Economics*, 71(2), 205-223.

Yalçın, E., Güneş, & Hotunluoğlu, H. (2024). Gelir dağılımı ve vergi gelirleri arasındaki ilişki: Panel veri analizi. *Journal of Accounting and Taxation Studies*, 17(1), 35-50.

Yerdelen Tatoğlu, F. (2020). *Panel veri ekonometrisi*. (5. bs.). Beta Yayınları.

Yerdelen Tatoğlu, F. & Emek, Ö. F. (2022). OECD ülkelerinde vergi yükü ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin panel nedensellik analizi. İçinde Selim S. & Aybarç: (Ed.) *Kamu mali politikalarında ekonometri uygulamaları* (95-121). İstanbul: Der Yayınları

SATIN ALMAK İÇİN

shop.efilyayinevi.com • 0 (312) 442 52 10 - 11

EFILJOURNAL MAKALELERİNİ TEK TEK SATIN ALABİLİRSİNİZ!

EfilJournal'de yayınlanmış makalelerden istediğinizi satın alabilirsiniz.

- **Efiljournal.com**'u ziyaret edin,
- Arşiv bölümünde yayınlanan tüm sayıları ve makaleleri inceleyin,
- Erişmek istediğiniz makalenin bilgileriyle **shop.efilyayinevi.com** adresinden,
- Sadece 50 TL karşılığında makaleye sahip olun.

www.efiljournal.com

ISSN 2619-9580

